КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
К.ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 494.3 (575.2)

КОЙЛУБАЕВА АЙНУРА КАДЫРБАЕВНА

«КЫРГЫЗ ТИЛИ» ОКУУ КИТЕБИН ТҮЗҮҮНҮН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

(5-класстын мисалында)

13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору, профессор
Добаев Кыргызбай Дүйшөнбекович

Каракол – 2020

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ...**3-10**

БИРИНЧИ БӨЛҮМ. «КЫРГЫЗ ТИЛИ» ОКУУ КИТЕБИН ИШТЕП ЧЫГУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. «Кыргыз тили» окуу китеби тууралуу жалпы маалымат **10-15**

1.2. «Кыргыз тили» окуу китебин түзүүнүн тарыхынан **15-32**

1.3. «Кыргыз тили» окуу китебин иштеп чыгууга коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптар, алардын аткарылышы **32-54**

Биринчи бөлүм боюнча корутунду **54-56**

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Кыргыз тили боюнча билим берүү процессин уюштурууну активдештирүүнүн формалары **56-59** .

2.3. Педагогикалык эксперименттер жана алардын жыйынтыктары **59-70**

Экинчи бөлүм боюнча корутунду ***70-72***

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ. «КЫРГЫЗ ТИЛИ» ОКУУ КИТЕБИНИН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

3.1. «Кыргыз тили» окуу китебинин мазмунунда тилдик компетенцияларды өнүктүрүүгө карата материалдарды берүү маселелери **72-140**

3.2. « Кыргыз тилин компетенттүүлүккө багыттап окутуунун максаттары, милдеттери, натыйжалары жана компетенцияларды өркүндөтүүгө карата материалдарды берүүгө коюлган талаптар **140-150**

Үчүнчү бөлүм боюнча корутунду ***150-153***

Жалпы корутунду ***153-161***

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР **161-163**

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ **163-181**

ТИРКЕМЕЛЕР

КИРИШҮҮ

Жалпы эле таалим-тарбия берүүдө, анын ичинде, орто мектептерде конкреттүү предметтерди окутуп үйрөтүүдө билим берүүнүн негизги каражаты болгон окуу китептеринин орду менен мааниси, аткарган кызматы менен натыйжасы педагогика илиминде аныкталып, такталган. Окуу китептери мамлекеттик стандарт менен программалык талаптарга ылайык мектеп окуучулары ээ болуучу билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн мазмунун чагылдырган китеп катары билим берүү процессинде милдеттүү түрдө колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү. Коомдук илим менен техниканын технологиялардын өнүгүшү коомдук-социалдык суроо-талаптарга, муктаждыктарга жаралып билим берүүдө өзгөрүп, толукталып келет. Билим берүүдө олуттуу өзгөрүүлөр, жаңы суроо-талаптар окуу китептеринде камтылып, ал аркылуу окуп үйрөнүүчүлөргө жетет, окуу китеби аркылуу өздөштүрүлөт, колдонулат.

Демек, окуу китеби таалим-тарбия берүүнүн, окутуп-үйрөтүүнүн теориялык жана практикалык маселелерин бирге камтыган билим берүү процессинин негизги компоненти деп аныктоого болот.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз тили эне тили катары өзүнчө предмет болуп окутулуп келе жатканына бир кылымдан ашты. Албетте, бул убакыт аралыгында эне тилди орто мектептерде окутуу боюнча белгилүү тажрыйбалар топтолуп, ийгиликтер жаралды, окутуунун бир катар натыйжалуу жана алгылыктуу салттары калыптанды, көптөгөн теориялык жана практикалык маселелер ийгиликтүү чечилди. Илимий-методикалык эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголду. Ошол эле учурда окутуу иштери боюнча иштелип чыккан нормотивдик документтер, айрыкча, окуу программалары, аларга ылайык окуу китептери олуттуу өзгөрүүлөргө толуктоолорго учурады. Кыргыз тилин окутуунун методикасы педагогика илиминин бир тармагы катары калыптанды, өнүктү.

Кыргыз тилин окутуунун максаты менен мазмуну айрым тактоолорго, толуктоолорго дуушар болду. Бирок кыргыз тилинен билим берүүнүн

негизги формасы болгон сабак менен кыргыз тилин окутуунун негизги каражаты болгон окуу китеби өз ордунда, өз фуңкцияларын аткарып кала берди. Албетте, сабак дагы, окуу китеби дагы мазмундук, структуралык, дидактикалык жактан өзгөрүүлөргө учурады.

Бүгүнкү педагогикалык технологиялардын өнүккөн мезгилинде да окуу китеби окутуунун негизги жана ийкемдүү каражаты катары таанылып , кеңири колдонулуп келе жатат.

Кыргыз тилин эне тили катары орто мектептерде окутууну мезгил талабына ылайык жүргүзүү үчүн окутуунун мамлекеттик-предметтик стандарты кайрадан түзүлүп, ага жараша окуу программасы жаңыдан иштелип чыкты. Программалык талаптарды ишке ашырууда негизги булагы катары кыргыз тили окуу китептеринин жаңы муундагы окуу китебин иштеп чыгуу зарылдыгы пайда болду. Жаңы муундагы кыргыз тили окуу китептеринин заманбап талаптарга ылайык иштеп чыгуу үчүн, баарыдан мурда, окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздерин аныктап алуу маселеси алдыңкы орунга чыкты.

Кыргыз тили окуу китеби, анын мазмуну, түзүлүшү, жабдылышы сыяктуу олуттуу жана түйүндүү маселелер кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуу иштери менен бирге көтөрүлүп келе жатат. Бул маселеге алгачкы агартуучулар И. Арабаев, К. Тыныстанов, С. Нааматов, К. Бакеев, А. Шабданов, К. Сартбаев, С. Үсөналиев, А. Осмонкулов, С. Давлетов, Б. Өмүралиев ж.б. кайрылышып, алгылыктуу пикирлерин айтышып, кыргыз тили окуу китептерин түзүүгө активдүү катышып келишкен. Соңку мезгилдерде бул проблемага С. О. Байгазиев, Н. Ишекеев, К. Д. Добаев, Ж. А. Чыманов, Б. Акматов, С. К. Рысбаев, А. Ж. Муратов , К. Акматов, В. Мусаева ж.б. кайрылышып, окуу китептеринин мазмунун жакшыртууга өз салымдарын кошуп келе жатышат. Окуу китептери боюнча айтылган пикирлер, сунуштар ар бир методист-окумуштуунун өз максаттарына ылайык гана жүргүзүлүп келген. Кыргыз тили окуу китебинин лингводидактикалык негиздерин аныктоо, колдонууга сунуш кылуу кыргыз

тилин окутуунун методикасы илиминде өзүнчө диссертациялык изилдөөнүн предметине алына элек. Бул биринчиден. Экинчиден, кабыл алынган кыргыз тилин окутуунун предметтик стандарты, ага ылайык жаңы иштелип чыккан окуу программасы кыргыз тили окуу китебинин мазмунуна, түзүлүшүнө дидактикалык жабдылышына олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүү, толуктоолорду жүргүзүү талабын койду. Кыргыз тили окуу китебине коюлуп жаткан талаптарга ылайык окуу китебинин заманбап лингводидактикалык негиздерин иштеп чыгуу изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун тастыктап, иштин темасын **«Кыргыз тили» окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздери (5-класстын мисалында) деп алууну шарттады.** Буга кошумча, орто мектептердин кыргыз тили мугалимдеринин окуу китептерге болгон улам активдүү айтыла баштаган сын-пикирлери, суроо-талаптары наразычылыктары да түрткү болду.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Республикалык педагогикалык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институтунда «Үзгүлтүксүз билим берүүдө мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу боюнча компетенттүүлүккө багыттап окутуунун илимий-методикалык негиздери» (кыргыз тилинин мисалында) аттуу илимий-методикалык изилдөөлөрүнүн тематикалык планы менен байланышта иштелди.

Изилдөөнүн объектиси: 5-класстын жаңы муундагы “Кыргыз тили” окуу китебин иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн предмети: Жаңы муундагы 5-класстын “Кыргыз тили” окуу китебинин лингводидактикалык негиздери.

Изилдөөнүн методу: Изилдөө методу, практикалык метод, эмпирикалык метод, индуктивдүү жана дедуктивдүү метод, анкета жүргүзүү, педагогикалык эксперименталдык метод, суроо-жооп, аңгемелешүү методу ж.б.

Изилдөөнүн максаты: 5-класстын кыргыз тили окуу китебинин лингводидактикалык негиздерин аныктоо жана окуу китебин иштеп чыгуу, аны педагогикалык эксперименттик тажрыйбадан өткөрүү жана колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- Кыргыз тили окуу китебин иштеп чыгуунун тарыхый-тажрыйбаларын окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу;
- Кыргыз тили окуу китебине коюлган азыркы талаптардын негизинде 5-класстын "Кыргыз тили" окуу китебинин лингводидактикалык негиздерин аныктап, окуу китебин иштеп чыгуу;
- Иштелип чыккан окуу китебин педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, практикага колдонууга сунуш кылуу;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: 5-класстын "Кыргыз тили" окуу китебинин лингводидактикалык негиздеринин окуу китептерине коюлуп жаткан соңку теориялык-дидактикалык талаптарга шайкеш иштелип чыгышы менен шартталат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Аныкталган 5-класстын "Кыргыз тили" окуу китебинин лингводидактикалык негиздерине таянуу менен аталган класстын "Кыргыз тили" окуу китеби иштелип, орто мектепте, практикада, колдонулуп жатышы менен аныкталат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. «Кыргыз тили» окуу китебин иштеп чыгуу, колдонуу иш-аракеттеринин тарыхы бир кылымдан ашык. Бул мезгилде окуу китебин түзүүнүн бир катар алгылыктуу тажрыйбалары топтолгон. Ал тажрыйбалар кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга жараша өзгөртүү, толуктоолор менен окуу китебин түзүүдө пайдаланылышы талапка ылайык. Айрыкча алгачкы И. Арабаев, К. Тыныстанов, К. Бакиев, А. Шабданов, А. Жапаров, Б. Үмөталиева ж.б. агартуучу-окумуштуулардын тажрыйбалары эске алынышы зарыл.

2. Азыркы талаптарга ылайык «Кыргыз тили» окуу китептерин түзүүдө анын мазмунунда компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун материалдары түзүшү шарт. Окуу китебинде берилген теориялык-грамматикалык материалдар алардын кепте жана текстте колдонулушу менен биримдикте берилиши, алар окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө кызмат кылуучу каражаттар катары азыркы талаптардын негизи болуп саналат.

3. «Кыргыз тили» окуу китебинде берилген бардык билимдер, аларды өздөштүрүү өз алдынча жүргүзүлбөстөн, кеп ишмердүүлүгү жана конкреттүү тексттерди талдоо, өздөштүрүү жана текст түзүү менен күтүлгөн натыйжаларга жетүүгө өбөлгө түзүлөт. Окуу китебинде окуучулар өз алдынча текст түзүүлөрүнө карата ар түрдүү тапшырмалардын берилиши жакшы натыйжа берет. Мисалы, үй-бүлөсү, өз айылы, сүйгөн жаныбары, жакшы көргөн гүлдөрү, ата-энеси, класскаштары ж.б. темаларга текст түзүүгө көнүктүрүү зарыл. Окуучу өз оюн оозеки жана жазуу формасында толук жана эркин берүүгө көнүгүшү шарт.

4. «Кыргыз тили» окуу китебинин мазмунунда грамматикалык материалдар менен бирге эле окуучунун таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук жана баалуулук көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө кызмат кылуучу маалыматтар да камтылышы талап кылынат. Ал үчүн кыргыз макал, ылакаптары, накыл сөздөрү, кыргыз тарыхын, маданиятын, дүйнө таанымын, эне тилге болгон мамилесин чагылдырган, класстагы окуучулардын курак өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлаштырылган чакан тексттер окуу китебине берилиши мезгил талабы.

Окуу китептеринин жабдылышы, түстүү сүрөт, схема, таблицалар менен шөкөттөлүшү, көнүгүүлөрдүн түрлөрүнүн берилиши, окуучунун өз алдынча иштөөсүнө арналган оозеки жана жазуу түрүндөгү тапшырмалардын болушу да окуу китебинин лингводидактикалык сапатын жогорулатып, анын натыйжалуу каражат болушуна кызмат кылат.

Изденүүчүнүн жекече салымы: Кыргыз тили окуу китептеринин тарыхы, алардын билим берүү процессиндеги орду менен мааниси, окуу

китептерине коюлуп жаткан азыркы талаптар толугу менен изденүүчү тарабынан жекече талданып, жалпылаштырылды.

Кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн компетенттүүлүккө негизделген лингводидактикалык негиздери жекече иштелди. Изилдөөнүн жыйынтыктары изденүүчүнүн сунуш кылган жана өзү катышкан педагогикалык эксперименттин иштеринде текшерүүдөн өткөрүлдү. Анын жыйынтыктарына ылайык ишке толуктоолор киргизилди. Изденүүчүнүн авторлоштугу менен 5-класстын кыргыз тили окуу китеби жана мугалимдер үчүн методикалык колдонмосу иштелип чыгып, колдонууга берилди.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы: Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз билим берүү академиясынын жыйындарында талкууланган. Изилдөөнүн темасына карата илимий баяндамалар Республикалык илимий-практикалык конфереацияларда окулган, мектеп мугалимдери менен жолугушууларда талкууга алынган, методикалык макалалар жарыяланган. «Кыргыз тили» окуу китеби иштелип чыгып, КРнын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталып басылып чыгып, орто мектептерде колдонулууда.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Илимий иштин негизги материалдары жана анын сунуш-жоболору Изилдөө иштин негизги мазмуну 9 илимий макалада, анын ичинен КР ЖАК талап кылган РИНЦке тиешелүүсү – 2, мындан тышкары 3 окуу китебинде жана 4 анын методикалык колдонмосунда чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин негизги бети – **181,** пайдаланылган адабияттардын тизмеси – **16,** таблицалар **– 3,** диаграмма – **3,** схемалар **– 22,** тиркемелер **– 1.**

Изилдөөнүн эксперименттик базасы: Окуу китеп 2010-жылы 22-декабрда Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуу кеңешинде вариативдүү окуу китеп катары жактырылып, министрликке бекитүүгө жана басып чыгарууга сунушталган. 2011-жылы КРнын Билим берүү жана илим

министрлигинин грифи менен алгач вариативдүү окуу китеп катары Ысык-Көл областындагы Тоң районунда апробациядан өтүп, окутула баштайт.

2014-жылы 2-декабрда Кыргыз билим берүү академиясында окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классы үчүн кыргыз тилинин вариативдүү окуу китеби жактырылып, негизги окуу китеп катары КРнын Билим берүү жана илим министрлигине сунушталат. 2015-жылы министрликтин грифи менен жаңы муундагы окуу китеп катары басмадан 60000 нускада чыгарылып, республикада окутулууга берилген.

2017-жылдын 7-апрелинде 5-6-класстардын кыргыз тили окуу китебине конкурс жарыяланган. Конкурска 6 окуу китеп катышат. Анын ичинен биздин окуу китеп жеңип чыгып, 2017-жылдын сентябрь айында республикага апробациядан өтүүгө сунушталып, 2018-жылдан баштап негизги окуу китеп катары КРнын Билим берүү жана илим министрлигинин министрликтин грифи менен 68000 нускада чыгып бүгүнкү күндө окутулуп жатат.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Киришүү, негизги 3 бөлүм, корутунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Ар бир бөлүм бир нече темаларга жана темаларга бөлүнгөн.

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, максаты, обьектиси, предмети, милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык маанилери, коргоого алынып чыгуучу негизги жоболор тууралуу маалыматтар берилди.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

Биринчи бөлүм “Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин 5-класстары үчүн “Кыргыз тили” окуу китебин иштеп чыгуунун теориялык жана практикалык жалпы маселелери” деп аталып, анда окуу китебин иштеп чыгуунун тарыхы, жалпы багыттары, жалпы жана жеке дидактикалык талаптар жана окуу китебинин фуңкциясы жана методикалык аппараты тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлдү.

Экинчи бөлүм “Кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздери” деп аталган 2-бөлүмүнүн 1-параграфында изилдөөнүн материалдары менен методдору тууралуу маалыматтар орун алды.
Мында кыргыз тили боюнча билим берүү процессин уюштурууну активдештирүүнүн формалары жана, педагогикалык эксперименттер жана алардын жыйынтыктары берилди.

Үчүнчү бөлүм “Кыргыз тили” окуу китебинин лингводидактикалык негиздери” деп аталып, окуу китебинин түзүлүшү, функциясы, камтылган окуу материалдары, окуу-методикалык аппараты, дидактикалык каражаттары, көнүгүүлөр системасы ж.б. элементтери жөнүндөгү маселелер окутуу процессиндеги орчундуу орунду ээлеп, ар дайым окумуштуулардын изилдөө объектисине алынып келе жатат. Анткени окуу китебин өркүндөтүүгө, жакшыртууга болгон иш-аракеттердин натыйжасы түздөн-түз окуу процессине таасир этет

Диссертациялык иштин корутунду бөлүмүндө изилдөөнүн негизги жыйынтыктары, эксперименттик иштердин натыйжалары изденүүчүнүн сунуштары жана бул проблема боюнча жүргүзүлүүчү иштердин багыттары , актуалдуу маселелери тууралуу маалыматтар берилди.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ. «КЫРГЫЗ ТИЛИ» ОКУУ КИТЕБИН ИШТЕП ЧЫГУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. «Кыргыз тили » окуу китеби тууралуу жалпы маалымат

Кыргыз Республикасынын элге билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясынын максаты бул илимди, маданиятты жана билим берүү процессин, түрк элдеринин тарыхын, Чыгыштын, Орто Азия өлкөлөрүнүн жана көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигинин маданиятын дүйнөлүк тарыхтын контексттинде, дүйнө таануучулук синтездөөнүн негизинде жаш муундарды окутуп, тарбиялоонун жогорку сапатын камсыз

кылган билим берүүнүн улуттук моделин калыптандыруу болуп эсептелет. Бул максатка жетишүү үчүн билим берүүнүн мазмунун аныктоодо, баарыдан мурда, адамзат маданиятынын жана техниканын жетишкендиктерин нечен кылымдар бою жалаң гана батыш европалык цивилизацияга таандык кылып келген бир жактуу көз карашты тануу зарыл. Бул максат жалпы кыргыз педагогикасынын деңгээлинде айтылганы менен, баарыдан мурда, кыргыз тилин окутуу боюнча учурдун талаптарына ылайык окуу китептерин түзүүгө милдеттендирген эне тилин окутуунун стратегиялык максаты катары кабыл алынууга тийиш.

Демек, кыргыз тилин окутуу методикасынын лингвистикалык методологиялык негизин аныктоонун өзү-эне тилин окутуудан, сүйлөшүүнүн маданиятын жогорулатуудан, өркүндөтүүдөн башталып, түпкү максат-окуучулардын өз эне тилинде адабий тилдин нормаларына ылайык туура сүйлөп, сабаттуу жазууга жетишүүсү болуп саналат. Ал эми “Кыргыз тили” окуу китеби-аталган максатка жетүүнүн, толук камсыз кылуунун негизги каражаты катары кызмат кылат. Мындай олуттуу маселени чечүү иштери “Кыргыз тили” окуу китебинин мазмунун өзгөртүүдөн, толуктоодон башталышы зарыл деп эсептейбиз.

Окуу китеби деген эмне? Окуу китеби белгилүү окуу предмети боюнча окутуунун максаттарына ылайык программалык жана дидактикалык талаптарга жооп берген илимий билимдердин негиздерин баяндоочу окуу куралы болуп саналат. Окуу жайларынын ар бир тиби үчүн (башталгыч мектеп, негизги базалык мектеп, жалпы билим берүүчү орто мектеп, кечки мектеп, кесиптик-техникалык, атайын орто жана жогорку адистик окуу жайлары ж.б.) алардын талаптарына жооп бергидей, окуучулардын жаш курактык ж.б. өзгөчөлүктөрүнө туура келгидей өзүнчө окуу китеби түзүлөт. Окуу китебинен сырткары кошумча хрестоматиялар, сөздүктөр, дидактикалык материалдар, таблицалар, схемалар, предметтик буклеттер сыяктуу көптөгөн окуу-көрсөтмө колдонмолору түзүлөт. Билим берүү процессинде окуучулардын өз алдынча чыгармачылык менен изденип

эмгектенүүлөрүн өнүктүрүүнүн зарылдыгы улам күчөп турган кезде мындай колдонмолордун мааниси артат. Анткени окуу китебисиз жана ага кошумча түзүлүүчү колдонмосуз окуу жайларынын алдына коюлуучу милдеттердин аткарылышы мүмкүн эмес. Мектептин окуу китебин бүткүл окуу процессинин өзүнчө бир сценарийи деп эсептөөгө болот, анткени ал окутуунун мазмунун гана эмес белгилүү даражада аны менен иштөөнүн методикалык ыкмаларын да аныктайт.

Социалдык жактан багытталган базар экономикасына өтүүнүн шартындагы билим берүүнүн өнүгүү этабына ылайык окуучулардын өз алдынча иштери өзгөчө мааниге ээ болуп жаткан кезде окуу китебинин ролу жогорулайт. Окуу китеби мурдагыдай информациялардын пассивдүү жыйындысы болуудан арылып, ал дидактикалык активдүү системага айланып, окуучунун өзүн-өзү контролдоосун, өзүн-өзү түздөп оңдоосун камсыз кылуучу, анын рухий жактан жетилүүсүнө, логикалык ойлоосуна өсүп-өнүгүшүнө жана тил маданиятынын калыптанышына натыйжалуу таасир этүүчү каражатка айланып отурат.

Окуу китебин түзүү процесси бир катар этаптардан турат, алардын ар биринде бир топ маселелер талкууланып, көптөгөн проблемалар чечилет. Ошондуктан окуу китебин түзүүдө төмөнкү этаптардын кызматташуусун зарыл деп эсептейбиз.

1. Жаңы китепти түзүүнүн, же эски окуу китебин модификациялоонун максатка ылайыктуулугун негиздөө (методисттер, авторлор, программаны түзүүчүлөр, лингвисттер, психологдор билим берүүнүн админстративдик органдарынын өкүлдөрү ж.б. катышкан талкуулоонун жыйынтыгында келечектеги окуу китеби жөнүндө, кыргыз тилин окутуунун методикасы жана практикасындагы жаңы концепцияларды ишке ашыруунун мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө жалпы түшүнүктү калыптандыруу).

2. Окуу китебинин проспектисин, сабактын сыналуучу варианттарын талкуулоо, макет, шрифттер, сүрөттөр, фото сүрөттөр кандай болорлугу жөнүндө чечимдерди кабыл алуу.
3. Окуу китебин жазуу жана иллюстративдик материалдарды тандоо.
4. Окуу китебинин бүткөн кол жазмасын талкуулоо жана рецензиялоо.
5. Кол жазманы басмага даярдоо жана окуу китебин жарыкка чыгаруу.
6. Эки-үч жыл ичинде окуу китеби менен сабак берүү, аны мындан ары жакшыртуу боюнча сунуштарды, каалоолорду топтоо.

Окуу китебин түзүүнүн ар бир этабында бардык катышуучулар үчүн оптималдуу жана алгылыктуу чечим-бул татаал иш, анткени кыргыз тили жана ага жакын илимдерди окутуунун методикасында окутуунун максаттары жана милдеттери, билимге ээ болуунун деңгээлдери, окуу бирдиктери, мазмунду тандоонун принциптери, пикир алышуунун кырдаалдары, мазмунду берүүнүн коммуникативдүүлүк ырааттуулугу, коммуникативдүүлүк менен системалуулуктун өз ара мамилеси, тилдик аспектилердин өз ара шарттуулугу, коммуникативдик ишкердүүлүктүн түрлөрү, кептик ишкердүүлүктүн түрлөрү боюнча окутуунун ыкмалары жана жөндөмдөрү, пикир алышуунун каражаты катары тилди үйрөнүүнүн жекече өзгөчөлүктөрү, көнүгүүлөр жана коммуникативдик оюндар, окуу китебин жана сабактарды конструкциялоонун композициялдык ар түрдүүлүгү, шрифтердин, иллюстрациялардын жана түстөрдүн функционалдык ролу ж.б. жөнүндө биротоло кабыл алынган жооптор жок.

Бүгүнкү күндө окуу китебинин дидактикалык негиздери, принциптери аныкталып, кыргыз тили окуу китебинин тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрү, окуу процессиндеги окуу китебинин орду жана функциялары, башка окуу каражаттарынын ичиндеги окуу китебинин ролу, окуу китебинин теориясынын логикалык аспектилери, жасалгалоонун технологиялары, окуучунун таанып-билүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүдөгү окуу китебинин барк баасы белгилүү болду.

Окуу китеби катары кыргыз тилинин бөтөнчөлүгү – кыргыз тили окуу китебинин өзүнчө теориясын иштеп чыгуунун зарылдыгын белгилейт, анткени төмөндөгү негизги талаптарды канааттандырышы керек:

1. Мектептик окуу китеби коммуникативдик мазмунду түшүнүүнүн технологиялары жөнүндө, тилдин табияты жөнүндө жеткиликтүү жана жалпыланган сапаттуу билимдердин жаңы системасын көрсөтүшү керек. Теория өзүнө оригиналдуулукту жана жаңычылдыктын элементтерин киргизиши зарыл, болбосо аны түзүүнүн мааниси жок. Методикага кошкон салымын ала турган болсок, мурда белгисиз мыйзамченемдүүлүктөрдү ачуунун, же мурда ачылган мыйзамченемдүүлүктөрдү колдонуунун жаңы жолдорун ачкан изилдөөлөрдүн жардамында гана ал реалдуу болот. Илимдин кайсы гана тармагы болбосун, анын (окуу китебинин) чыныгы багыты ушунда турат.
2. Окуу китебине киргизилүүчү ар бир эреженин, көнүгүүнүн, тексттин, иллюстрациялардын ж.б. аракеттенүүсүн, натыйжалуулугун баяндоо, түшүндүрүү шарт. Окуу китебинин теориясына түшүндүрүүчү мүнөздөмө авторлор тарабынан себептерди, булактарды, механизмдерди ачууда колдонулган процедуралары азыркы жана мурунку тажрыйбаларда акырына чейин түшүнүксүз болгон көптөгөн жаңы нерселерди көрүүгө мүмкүндүк берет, эң башкысы, теория келечектеги идеалдуу окуу китебинин параметрлерин формулировкалоого жардам берет.
3. Кыргыз тили окуу китебинин бүтүндөй теориясын түзүү – бул көлөмдүү, көп аспектилүү жана татаал маселе, анткени кыргыз тилин окутуунун көйгөйлөрүн изилдөөгө түз же кыйыр мамилеси бар бир канча илимдердин өкүлдөрүнүн бирдиктүү күчтөрүндө аткарылышы мүмкүн. Методисттердин арасында окуу китебинин атайын проблемалары барбы, же окуу китеби аны түзүүчүлөрдүн методикалык

системасын ишке ашыруу болуп саналабы? Бул тууралуу бирдиктүү пикир жок.

Методикалык негиздер – бул окутуунун стратегиясы, генералдык планы болуп саналат. Мазмун, ырааттуулук, ага киришүүнүн көлөмүн белгилөө, аны бөлүү, окуу ишкердүүлүгүнүн түрлөрү, текшерүүнүн формалары ж.б. андан көз каранды. Алар окуу процессинин жүрүшүндө пайда болуучу маселелерди жана көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун көрсөтүүчү ориентирдик кызмат аткарат.

1.2. «Кыргыз тили» окуу китептерин түзүүнүн тарыхынан

Башка улуттар сыяктуу кыргыз элинин тарыхында эне тилин окутуу боюнча тажрыйбасы, методикалык традициясы, билимдүү педагогикалык кадрлары, окумуштуулары, илимий мекемелери болбогондуктан, алгачкы кыргыз тилинин окуу китептерин түзүү маселелери тез эле ийгиликтүү чечиле койгон эмес. Ал узак мезгилди, талыкпаган изденүүнү, орус элинин тажрыйбаларын үйрөнүүнү ж.б. талап кылды. Бара-бара кыргыз элинин маданий турмушунда да кубанарлык окуялар болуп алгачкы окуу китептери чыга баштаган.

1924-жылдын январь айында Түркстан республикасынын советинин 12-сьезди жергиликтүү элдердин сабатсыздыгын жоюу үчүн окуу китептерин жана окуу куралдарын ошол элдердин тилинде чыгарууга карата чечим кабыл алган. Мына ушул кабыл алынган чечимдин негизинде К. Тыныстанов башталгыч мектептердин окуучуларына арнап, “Окуу китебин” ошол эле 1924-жылы, бир айдын ичинде жазып бүтүргөн. Аталган окуу китебинин баш сөзүндө автор: “Бизде билим толук эмес, окутуучулук кылып, балдар ишине аралашкан эмеспиз, бул китеп билим кыскандыктан эмес, зарылдык кыскандыктан жазылып отурат”, - деп ачык айткан [38, 25]. Демек, К. Тыныстанов 23 жаш курагында, өзү айтып белгилегендей, билим толук болбосо да, турмуштук зарылдыктан улам кыргыз тили окуу китептерин

жазууга киришкен. “23 жаштагы Касымдын бул укмуштай мазмундуу тунгуч окуу китебин бир айда гана жазып бүтүргөн. Башкы сөзү менен китептин өзүн окуп отурганыңда, тула боюң титиреп, анын нукура талантына таазим кылбай койбойсуң” [38, 25]. Андан кийин биринчи жолу жарыкка чыккан “Кыргыз алиппеси” Кыргызстандагы агартуу ишинин көрүнүктүү ишмери И. Арабаев тарабынан түзүлгөн жана азыркы күндө да өзүнүн маанисин жогото элек, ал тургай бүгүнкү күндөгү “Алиппе” окуу китептеринин илимий негизде түзүлүшүнө да өз таасирин тийгизүүдө.

Профессор К. Тыныстановдун илимий изилдөөлөрү, эмгектери, бардык окуу китептери, адабий чыгармалары-бизге калтырып кеткен баа жеткис мурас. Өмүр жолундагы татаал тагдыр менен жалпы элдин башына түшкөн түйшүктү көтөргөн, чыгармачылык иши ар тараптуу өнүккөн инсан болгон.

Ал мүмкүн болушунча элдин сабатсыздыгын тезинен жоюш үчүн, кыргыз жаштарына эне тилинен системалык билим берүү үчүн көп иштеген. Профессор К. Тыныстанов окуу китептерин түзүүдө эки маселеге көңүл бурушу керек болгон: окууну, жазууну жана окуучулардын сөзүн өстүрүү. Ал окуу китептерин түзүүдө кандай кырдаалдарга туш болгон? Ар бир окуу китебин кандай максатта түзгөн жана аны кантип чечкен? Аны үч негизги маселе менен карап көрөлү:

1. Окуу китептерин түзүүдө, кыргыз тилин окутуунун жалпы максаты.

“Кыргыз тилинин хрестоматиясы” анын биринчи педагогикалык тажрыйбасы болгон. 1924-жылы Ташкентте Орто-Азия мамлекеттик басмасынан 5000 даана басылып чыккан. “Чоңдор үчүн алиппе” экинчи окуу китеби 1926-жылы Москвада СССР элдеринин Борбордук басмаканасынан чыккан. Ал 48 беттен 10000 даана жарык көргөн. Элдин сабатсыздыгын жоюуга байланыштуу тыбыштар менен тамгаларды үйрөтүү атайын тартылган сүрөттөр, жазылган сөздөр аркылуу үйрөтүлгөн. Окуу китебинде аттын, арабанын, жылкынын, айдын, балыктын, соконун, бугунун, ороктун эчкинин, иттин, төөнүн, уйдун, түлкүнүн сүрөттөрү тамгалар менен

берилген. Адамдардын жашоо-турмушуна, иштеген жумушуна, кесибине, баккан малдарына тыгыз байланыштырылган тексттер берилген.

"Окуу-жазуу бил" 1927-жылы араб алфавити менен Москвадан чыккан. 48 беттен туруп, кыргыз тилин, анын тыбыштарын үйрөтүп, тамга тааныткыч алгачкы китеп болгон. Алфавитти таануу тилди үйрөнүүдө чоң практикалык маанини ээлейт. Окуу китебиндеги тамгалар, ага мисал иретиндеги сөздөр атайын иллюстрациялар менен берилип, жалаң көлөмдүү тексттер орун алган, мында методикалык шарттар берилген эмес. Бул окуу китеби тилди жатыктырып окутуу максатында түзүлгөн .

"Биздин тил" 1927-жылы Ташкенттен араб алфавити менен жарык көргөн, көлөмү 56 бет. Бул окуу китебинин түзүлүшүнө көңүл бурсак: теманын аталышы (Сөз. Сүйлөм. Тыныш) байкоо үчүн текст "Козубайдын каты" (чакыруу стадиясы), текстке карата кызматтар жана суроолор:

1) "Мектепке кирдим" деген сөздө канча сөз бар?
2) "Мектепке кирдим" деген сөздөн кийин Козубай эмне үчүн тыныш койду?
3) "Кирдим" деген сөзгө жетпей тынууга болобу?
4) "ток" сөзүн айтпастан, "карыным" деп эле тынсак, "карыным ток" дегендей түшүнүк болобу? Эмне үчүн? (ойлонуу стадиясы), корутунду:
   1. Ойлогон бир оюбузду айтып токтосок, аны сүйлөм дейбиз. Мисалы: Окуубуз жакшы-бир сүйлөм. Окуубуз жакшы. Мектептин ичи таза – мында эки сүйлөм бар.
   2. Бир сүйлөмдү айтып тынгандан кийин сөздүн аягына тыныш белгисин (.) коёбуз. Тыныш белгисин кыскартып "тыныш" деп айтабыз. ж.б.

   Бул окуу китеби окуу материалдарын өздөштүрүү менен ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө, суроолордун жана кызматтардын (тапшырмалардын) негизинде ишке ашырылат.

"Эне тилибиз" окуу китеби [182, 67] эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм "Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч

китеп” деп аталат. Кыргызстан агартуу комиссиясынын билим борбору биринчи баскыч мектептер үчүн жактырган. Ал латын алфавити менен 1928-жылы биринчи жолу 13000 даана, Кыргызстан мамлекеттик басмада басылган. Анын экинчи басылышы 1929-жылы 10000 даана, үчүнчү басылышы 1930-жылы 15000 даана жогорудагы басмаканадан жарык көргөн.

Окуу китеби сөз, сүйлөм, тыныш, муун, сызыкча, тыбыштар жана алардын өзгөрүштөрү, сөз жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери жалпы курандылуу сөздөр, туруктуу курандылар аттуу тилдик материалдар жайгаштырылып, алардын ар бирине ылайык корутундулар чыгарылып, тапшырмалар берилген.

“Жаңы айыл”деп аталып, 1-баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн арналган окуу китеби 1929-жылы латын тамгасында Фрунзеде басылып чыккан. Бул китеп кыргыз тилин окутууга түздөн-түз тешеси жок, титулдун бетинде жазылып тургандай окуу китеби, азыркы түшүнүк менен айтканда, “Адабий окуу китеби”.

“Эне тилибиз” экинчи баскыч мектептер менен жана өзүнчө окуучу чоңдор үчүн билим борбору жактырган. Биринчи басылышы, Москва. 10000 даана. Окуу китебинин кириш сөзү “Жазуучудан” деп башталат. Анда: “Колуңардагы китеп “Эне тилибиз” аттуу 1-китептин экинчи бөлүмү. Биринчи бөлүмүндө кыргыз тилиндеги тыбыштар жана сөз бүтүштөрү туурасында сүйлөгөн. Экинчи китепте сөздөрдүн уландылары менен мүчөлөшү уландылардын өз ара байланыштары, мүчөлөмө сөздөрдүн өз ичинде бөлүнүштөрү, алмашуулары, сөздөгү ээрчишүү жана сөз менен үндүн мамилеси жөнүндө сүйлөнөт.

“...Метод жагынан жетишпегендик, өз оюнча бышыктоо үчүн материалдын аз берилгендиги, кай бир маселеге такыр берилбегендиги, илимий жагынан караганда да китепте кемчиликтери бар. Илим теория жагынан бул китепте сүйлөнбөдү... Бул китепте жазуу эрежеси туурасында түк айтылган жок. Мунун себеби жазуу эрежелери жөнүндө китеп айрыкча сөз болуу керек” - деп бүтүргөн. Автор кандай тилдик материалдардын

берилгендигин, илимий-теориялык жактан маанилүү эч нерсе айтылбагандыгын ачык-так түшүндүрүп өтөт. Ошондой болсо да, окуу китебиндеги элдик макалдардан, учкул сөздөрдөн мсалдардын берилишин өзгөчө белгилөөгө туура келет. Ошондой эле тилдик материалдарга ылайык суроолор, тапшырмалар, тексттер жана акын-жазуучулардын ырларынан үзүндүлөр бышыктоо үчүн көнүгүүгө берилген.

30-жылдардын башында кыргыз тили боюнча мектептер үчүн туруктуу окуу китептерин жазуу маселеси көтөрүлөт. Кыробкомдун токтомунун негизинде кыргыз тилинен башталгыч мектептердин 1-2-класстарына туруктуу окуу китебин жазуу Аскар Идирисовго, 3-4-класстарына туруктуу окуу китептерин жазуу Ташым Байжиев менен Зияш Бектеновго, орто мектептердин 5-6-класстарына “Кыргыз тилинин морфологиясын” жана 7-8-класстарына “Кыргыз тилинин синтаксисин” жазуу К. Тыныстановго тапшырылган [42, 30]. Көрүнүп тургандай, 30-жылдардын башында эле К. Тыныстанов кыргыз коомчулугуна, областтык партия комитетине мыкты адис, тилчи жана педагог катары таанылып, туруктуу окуу китептеринин эң оорун, эң татаалын иштеп чыгуу жоопкерчилиги жүктөлгөн. Ал учурда кыргыз тилинин морфологиясы жана синтаксиси жөнүндө эч кандай илимий да, практикалык да маалыматтар дээрлик жок болчу. Ошондой абалга карабастан, К. Тыныстанов ага тапшырылган эки окуу китебин тең жазып, алар окуу китеби болуу менен бирге эле кыргыз тил илиминин бүгүнкү күнгө чейинки негизин иштеп чыгууга жетишкендиги белгилүү.

Мындай таң каларлык тарыхый жана илимий мааниге ээ болгон ийгиликтерге жетишкендигинин себеби төмөнкү жагдайлар менен түшүндүрүлөт:

1. Профессор К. Тыныстанов орус окумуштуулары С. Д. Поливанов, Ф. Фортунатов, А. Пешковский, Л. Щербанын эмгектери менен тааныш болгон, муну анын түзгөн грамматикаларынын структурасы жана грамматиканы түзүүнүн принциптеринен байкоого болот.

2. Профессор К.Тыныстановдун лингвистикалык концепциясынын калыптанышына, өнүгүшүнө экинчи булак – түрк окумуштууларынын эмгектери негиз болгон. Профессор К. Тыныстанов түрк изилдөөчүлөрү М. Казам-Бек, В. А. Гордлевский, А. Н. Самойлович, С. Катанов, Чобан-Заде, С. А. Маловдун изилдөөлөрү, эмгектери жана грамматикалары менен таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен, алардын эмгектеринен түрткү алган. Мисалы: сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүнү М. Казам-Бектен өздөштүргөн
3. Профессор К. Тыныстановдун лингвистикалык жалпы көз караштарынын жаралышына үчүнчү булак казак агартуучу-окумуштуусу А. Байтурсуновдун жана кыргыздын биринчи “Алиппесин” түзгөн окумуштуу Э. Арабаевдин эмгектери түздөн-түз өбөлгө, илимий-методологиялык негиз болгон, себеби кыргыз алфавитинин түзүлүшү, грамматикалык терминдердин берилиштери, структуралары А. Байтурсуновдун грамматикалары менен да үндөшүп турат. Бирок мындан даяр схеманы пайдаланган деген ой жаралбайт. К. Тыныстанов өтө чыгармачыл, таланттуу адам болгон, ал кыргыз тилинин структурасына жана системасына карата өз алдынча теория түзгөнгө аракеттенген, сезимтал окумуштуу катары тилдин фонетикалык, грамматикалык системасына кылдат байкоо жүргүзүүнүн негизинде өз концепциясын жаза алган.

К. Тыныстанов окуу китептерин иштеп чыгууда А. Байтурсунов менен Э. Арабаевден үлгү алып, таянгандыгы талашсыз чындык. Ошол эле учурда алардын таасиринде калбай, аларга таянуу менен окуу китептерин лингвистикалык жана дидактикалык жактан андан ары өркүндөтүп, мазмундук жана структуралык жактан алда канча байыткандыгы да чындык. Тилди окутуу, үйрөтүү иштериндеги ар бир жаңы нерсени, алгылыктуу көрүнүштү көрө билген. Алардын келечектүү экендигин өз учурунда сезе билген жана аларды мүмкүн болушунча өз иштеринде колдонгон. Муну өзү менен удаалаш эле чыгып келе жаткан таланттуу

педагог, методист С.Наматовдун методикалык эмгектери менен тааныш болуп аларды өз китептеринде ыктуу колдонгондугунан көрөбүз.

“Тил сабагы” экинчи жылдыктар үчүн кыргыз тилинин иш китеби. Фрунзе. Кыргызмамбас-Ташкен. 1932. Бул окуу китеби эки бөлүм менен түзүлгөн. Анын биринчи бөлүмү “Тилди өстүрүү. Окуу жана жазып үйрөнүү” деп аталат. Окуу китебинин баш сөзүндө: “Китептин максаты тилдин заңын, окууну жана жазууну гана үйрөтүү эмес, балдардын тилинин тез жана туура өсүшүнө кол кабыш кылуу. Китептин түзүлүшүндөгү негизги метод- балдардын шайдооттугун арттыруу жана мугалимдин жетекчилик ролун көтөрүү”, - деп берилген.

Программага ылайык тилди окутууда негизги жана башкы маселе окууга жана жазууга гана үйрөтүү эмес, окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө, алардын активдүүлүгүн жана мугалимдердин педагогикалык ишмердүүлүгүн өстүрүүгө басым коюлган. Мында сунуш кылынган тапшырмалар жана суроолор окуучулардын ойлоосун, байкоосун, ой жүгүртүүсүн, тапкычтыгын өстүрүү аркылуу сөзүн өстүрүүгө (кеп ишмердүүлүгүн) айрыкча көңүл бурулгандыгы байкалат. Окуу китебинин экинчи бөлүмү тилдик материалдардын эрежелерине арналган. Сүйлөм, сөз, муун, тыбыш, тамга, сөз мүчөлөрү, улама жана курама сөздөр, алардын схемасы туруктуу, оошмо, сыйлыгышма, кербез улама сөздөрдүн жак, чак, суроо уландылары берилген. Тилдик материалдарга тикеден-тике дал келген көнүгүүлөрдүн берилишин, окуу тарбия, жаңылыктар менен тааныштыруу иретинде сунуш кылынган мисалдар кылдаттык менен берилген.

“Кыргыз тилинин морфологиясы” (5-6-жыл үчүн тил сабактары) 1934-жылы К. Тыныстанов тарабынан түзүлгөн жана Фрунзе шаарында басылып чыккан. Бул окуу китебинде [182] морфологияга гана тиешелүү темалар, маселелер каралбастан, кыргыз тилинин грамматикасына байланыштуу дээрлик бардык проблемалар камтылган. Фонетикага байланыштуу: тыбыш, тыбыштардын бөлүнүштөрү, өзгөрүшү, муун, муундун түрлөрү; синтаксиске байланыштуу: сүйлөм, анын бөлүнүштөрү, ээ

менен баяндооч, айкындооч мүчөлөр, сүйлөмдүн түрлөрү; морфологияга байланыштуу: курама атоочтор, улама атоочтор, курама этиштер, улама этиштер, тууранды сөздөр, жандооч, байламталар, сырдык сөздөр тууралуу илимий маалыматтар берилген. Мында ар кандай темадагы тексттер, көнүгүү иштери, суроолор жана тапшырмалар, корутундулар, байкоолор сыяктуу үйрөтүүгө багытталган иш-аракеттер берилген эмес. Бул окуу китеби жөнүндө көрүнүктүү кыргыз тилчиси И. А. Батманов “Части речи в кыргызском языке” деген эмгегинде: “К.Тыныстановдун морфологиясы мектепте тилди практикалык жактан үйрөтүүгө багытталгандыгына карабастан, бул эмгек, сөзсүз, теориялык мааниге ээ, ошон үчүн аны кыргыз тили боюнча илимий сыпаттоо түрүндөгү эмгектин катарына кошуу мүмкүн” - деп белгилеген [29. 48б.].

К.Тыныстановдун окуу китебиндеги морфология бөлүмдөрүнө, сөз түркүмдөрүнө, алардын бөлүнүштөрүнө биринчи жолу берилген илимий аныктамалар, пайдаланылган терминдер, ушул кезге чейин мектеп грамматикаларында кеңири колдонулуп, өзүнүн алгачкы маанисин жогото элек. Демек, К. Тыныстановдун кыргыз тилинин теориялык маселелерине кошкон эбегейсиз зор салымын сыймыктануу менен белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинин алгачкы жылдардагы биринчи окуу китеби болгондугуна карабастан, азыркы учурдагы идеяларды, көз караштарды туура чагылдырууга аракет жасалган. Буга фонетиканын, синтаксистин жана морфологиянын материалдарынын удаа берилгендиги ачык-айкын далил боло алат. Натыйжада эрежелер, аныктамалар жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга карай берилген, окуучулардын жаш (курак) жана билим деңгээли толук эске алынган. Ушунун негизинде морфология бөлүмү сөздүн курулушунан (составынан) башталып, сөз түркүмдөрүнөн түшүнүк берүү менен аяктаган.

Окуу китебинде биринчи жолу колдонула баштаган терминдер илимге, ал эми ар бир сөз түркүмдөрүнүн аныктамалары мүмкүн болушунча, ошол учурдагы кыргыз тил илиминин жетишкендиктерине, лексикалык

маанилерине, морфологиялык белгилерине жана синтаксистик кызматына негизденип, туура берилген. Алар азыр дагы жалпы билим берүүчү мектептердин, жогорку жана атайын орто окуу жайларынын окуу китептеринде, илимий грамматикаларында дайыма колдонулуп келүүдө. “Морфологияда” сөздөрдү мүчө уланган түрүнө карай мүчөлөмө жана мүчөлөбөс же сенек сөздөргө бөлүштүрүп, аларды далилдеп көрсөткөн, башкача айтканда, мүчөлөбөс (сенек) сөздөргө бир гана калыпта турган сөздөрдү же эч качан мүчө уланбаган, мүчөнүн уланышын да талап кылбаган, дайыма уңгу түрүндө турган сөздөрдү (жандооч, байламталарды) кошкон. Ошондой эле үндөштүк законун-уңгудагы жана мүчөдөгү тыбыштардын белгилүү жол менен ээрчишкендигин туура аныктоо менен, аны тилдин фонетика бөлүмүндө эмес, морфология бөлүмүндө караган, себеби үндөштүк закону уңгу менен мүчөлөрдө болоруна негиздеген. Демек, автор үнсүздөрдүн алга, артка (тетири) ээрчишкенин, үнсүздөрдүн алмашууларын (жумшарып айтылышын), мүчө уланганда уңгунун өзгөрүп кетишин туура чечмелеген.

Окуу китебинде автордун дагы бир ийгилиги катары жик атоочтордун (жак мүчөлөрдүн), таандык атоочтордун (таандык мүчөлөрдүн), жөндөмө атоочтордун (жөндөмө мүчөлөрдүн), зат атоочтордун, сын атоочтордун, сан атоочтордун жана ат атоочтордун, кош, кошмок, кыскарган сөздөрдүн, таандык сөздөрдүн (таандык мүчө уланган сөздөрдүн) туура жөндөлүп берилгендигин ж.б. эсептөөгө болот. Бул тууралуу профессор А. Осмонкулов: ошондой эле маани берүүчү жана кызматчы сөздөр, сөз түркүмдөрүн бөлүштүрүү, алардын бирине бири оошуп кетиши, кыргыз тилиндеги үндүү, үнсүз тыбыштардын бөлүштүрүлүшү, үндөштүк заңы, эрин күүсү жана башка эрежелер К. Тыныстановдун ушул китебинен башталгандыгы менен баалуу экендигин баса белгилейт [145, 316-б.].

Окуу китебинде жогоркудай жетишкендиктери менен бирге айрым мүчүлүштүктөрдүн да кетирилгендигин атайын белгилей кетүүгө тийишпиз.

Окуу китебинин “Морфология” бөлүмү “Сөздүн уңгусу жана сөздүн мүчөсү” деген темадан түшүнүк берүүдөн башталып, уңгу менен мүчөгө “Өзүнүн мурунку калыбын жоготпостон, аяк жагын гана узартып өзгөргөн сөздөрдү уңгу дейбиз. Уңгуга уланып, аны өзгөртүп турган муундарды сөз мүчөсү дейбиз” деген аныктама берилет. Бирок бул аныктама жалпысынан туура болгону менен, бир аз мүчүлүштүктөр, түшүнүксүздүктөр кеткен. Уңгу өзүнүн мурунку калыбын жоготпостугу, сактаганы ырас, аяк жагын гана узартып өзгөрткөндүгү түшүнүксүз. Мүчөгө берилген эрежеде да калпыстыктар кетирилген. Андагы уңгуну өзгөртүп турган муундар дегени да белгисиз, себеби бардык эле мүчөлөр уңгуга уланганда, аны таптакыр өзгөртүп жибербейт, уңгуга муундар уланбастан, мүчөлөр гана уланат, мүчөлөрдүн уңгусу деп аталыштын өзү да бир аз так эместей сезилет.

“Морфологиядагы” кээ бир терминдер ар түрдүү аталыштар менен берилген. Мисалы: сан атооч-санат сөздөр, уланды мүчө-улама атооч, куранды мүчө-курама атооч, жактама ат атооч- жактама атооч, шилтеме ат атооч-шилтеме атооч, сурама ат атооч-сурама атооч ж.б.у.с. аталыштар окуучуларга кыйынчылык туудуруп, алардын теманы туура түшүнүшүнө, билим алышына, чаташууларына өзүнүн терс таасирин тийгизбей койгон эместир.

Окуу китебиндеги эң негизги, орчундуу кемчиликтин бири көнүгүүлөргө таандык, себеби өтүлгөн теманы бышыктоодо жүргүзүлүүчү көнүгүү жумуштары чоң роль ойнойт. Ар кандай тапшырмаларды, машыгууларды аткаруу менен ишке ашырылат. Көнүгүү жумуштарын аткаруу аркылуу окуучулар тилдик фактыларды активдүү түрдө байкоого, талдоого, жыйынтыктоого үйрөнүшөт, өзүлөрүнүн кебин өстүрө алышат. Мына ошондуктан көнүгүү жумуштарынын алдына койгон максаты, түрлөрү, өткөрүлүш жолдору ар түрдүү болушу мүмкүн. Демек, көнүгүүлөрсүз алган билимдерин турмушта колдоно алууга жетишүү дегеле мүмкүн эмес.

Ал эми биз сөз кылып жаткан ушул окуу китебинде грамматикалык темалардын бирине да көнүгүү жумуштары берилген эмес. Бул болсо, окуу

китебинин практикалык жагына көңүл бурулбай калгандыгын ачык-айкын далилдеп турат. Балким, буга 30-жылдардагы кыргыз тилин окутуунун методикасынын атайын илим катарында окута электиги, жетекчиликке ала турган эне тил китептеринин мурун болбогондугу, окуу китебин түзүүдөгү тажрыйбалардын жоктугу ж.б. себеп болгон чыгар. Жогоруда айтылган айрым кемчиликтерге карабастан, К. Тыныстановдун китебинин мааниси жогору болгон. Бул тууралуу К. Тыныстановдун мурастарын изилдөөгө, анын эмгектерин жыйнап басып чыгарууга өзгөчө салым кошкон академик Б.Ө.Орузбаева анын окуу китептеринин, эмгектеринин барк-баасын: “Ал ошол кыска өмүрүнүн аралыгында бүтүрүп кеткен иштери, чыйыр салып кеткен илимий жолдору кийинки муундар үчүн ал иштерди улантууга аябагандай эле жеңилдик туудурган. Болбосо миң жылдар бою оозеки жашап келген тилибиздин законченемдүү грамматикалык түзүлүшүнүн өзөгүн, тыбыш системасынын айкалышып, бири-бири менен шартталып турган эрежелерин тилдин башка салааларынан алгылуучу морфологиялык, лексика-семантикалык жана синтаксистик көрүнүштөрүн жалпы элдик тилдин тутумунда жашап келген жергиликтүү айтымдарынын өзгөчөлүктөрүн К. Тыныстанов мектеп окуу китептеринин негизинде баяндап кетпесе, булардын баардыгын ырааттуу түрдө тизмектеп чыгуу кийинки изилдөөчүлөр жана окуу китептерин түзүүчүлөр үчүн өтө кыйындыкка турмак экен. Аны бардыгыбыз кеч болсо да моюнга алып коюшубуз парз”,-деп белгилеген [144].

К. Тыныстановдун “Морфологиясынын” кийин орто мектептердин 5-6-класстарына арналган окуу китеби К. Бакеев жана Ү. Бактыбаевдер тарабынан жазылып, 1938-жылы жарыкка чыккан. [25, 106]Бул окуу китеби да К. Тыныстановдун “Морфологиясы” сыяктуу кыргыз тилинин грамматикасы жаңыдан иштелип, системага салына баштаган мезгилдеги алгачкы грамматикалардын биринен болуп саналат. Бирок К. Бакеевдердин морфологиясы мазмуну, материалдын берилиш системасы боюнча К. Тыныстановдун морфологиясынан анчалык айырмаланып кеткен эмес.

Грамматикалык темалардын жайгаштырылыш тартиби, терминдердин колдонулушу, сөздөрдүн, сөз түрүмдөрүнүн бөлүнүшү, алардын аныктамалары бир аз өзгөртүүлөргө карабастан, мурунку окуу китебиндегидей эле деңгээлде калтырылган. Бирок ошондой болсо дагы, төмөнкүдөй айрым кошумчалардын киргизилгендигин белгилей кетүүгө болот: морфологиядагы сөздүн уңгусу, мүчөнүн, мүчөлөмө жана мүчөлөбөс сөздөрдүн, үндүү жана үнсүз тыбыштардын ээрчишүүлөрүнүн, ээрчиме жана ээрчибес, оошмо жана туруктуу мүчөлөрдүн, алардын бөлүнүштөрүнүн, аларга берилген аныктамалардын, зат, сын, сан, ат атоочтордун эрежелеринин, синтаксистик кызматтарынын ж.б. эрежелеринин, бөлүнүштөрүнүн оңдолгондугун, тууралап берүүгө, эрежелерин, мисалдарын тактоого, тил илиминин ошол учурдагы жетишкендиктерине таянууга аракеттер жасалган. Айрыкча жөндөмөлөрдүн бөлүнүштөрү, зат атоочтордун жөндөлүшү, сын атоочтордун, сан атоочтордун, ат атоочтордун түрлөрү, жардамчы сөздөр кыйла эле кайрадан иштелип чыккан көнүгүүлөр системасы биринчи жолу сунуш кылынган. Түзүлүш мезгили, грамматикалык материалдардын системалуу берилиши жана мазмуну жагынан алып караганда, алгачкы мезгилдеги түзүлгөн жогорку грамматикалар айрым мүчүлүш жактарына карабастан, ошол учурдагы талаптарга толук жооп бере алган.

1938-жылы жарыкка чыккан морфологиядан кийин, мисалы, 1940-жылдардан тартып, К. Бакеевдин жеке авторлугу астында туруктуу окуу китеби катарында 1950-жылдарга чейин колдонулуп келди. Бул мезгилдин ичинде грамматиканын (морфологиянын) айрым маселелери, кээ бир сөз түркүмдөрү жана анын ички бөлүктөрү, мисалы, чакчылдар жана атоочтуктар этиштин өзгөчө формасы (түрү) катарында каралып, окуу китебине киргизилген. Ал эми тактоочтор болсо, сөз түркүмүнүн бири катарында атайын бөлүнүп берилген. 1950-жылдарга чейинки колдонулган К. Бакеевдин “Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүк, фонетика жана морфология, жети жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстары үчүн окуу

китеби" мектепке киргизилип, атайын изилдөөлөрдүн каражатына айланган. Жыйынтыгында 1950-жылга чейин колдонулган К. Бакеевдин бул окуу китеби көп убакытты камтыса да, 1938-жылы жарыкка чыккан алгачкы окуу китебинен анчалык деле озуп кете алган эмес

Маданияттын, илимдин, техниканын, коомдун өсүп-өнүгүшүнө мектеп окуучуларынын билим алуу деңгээлинин жогорулашы-кыргыз тилинин жаңы окуу китебин түзүүнү, жаштарга коюлган талаптардын негизинде терең билим берүүнү ишке ашыруу милдетин койду. Ушул максатта жана кыргыз тилинин ошол учурдагы колдонулуп жаткан окуу китептеринин сапатын жакшыртуу үчүн 1950-жылы Кыргыз ССРинин агартуу министрлиги орто мектептердин 5-6-класстарынын окуу китебине (1-бөлүк, фонетика жана морфология) конкурс жарыялаган. Натыйжада Д.Исаевдин жеке авторлугу астында жазылган окуу китеби 1951-1960-жылдары (Кыргыз тилинин грамматикасы, 1-бөлүк, фонетика жана морфология, жети жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстары үчүн") мектептерде колдонулуп келди [Исаев Д. Фонетика жана морфология. 5-6-класстар үчүн. Ф.: 1951].

Аталган окуу китеби мурунку китептерден бир кыйла теориялык-методикалык, дидактикалык ж.б. артыкчылыктары менен айырмаланган. Автор, мүмкүн болушунча, ошол учурдагы кыргыз тил таануу илимине, түркологиянын айрым жетишкендиктерине таянган, ал жетишкендиктерди окуу китебинде кыргыз тилинин грамматикасындагы (айрыкча морфологиясындагы) эрежелерге, аныктамаларга, сөз түркүмдөрүнө, алардын бөлүнүштөрүнө байланыштуу маселелерге бир топ тактоолор жана толуктоолор киргизилген.

Окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугун жогорулатууга байланышкан эрежелерди, көнүгүү жумуштарынын түрлөрүн талапка ылайык берүүгө көбүрөөк аракет жасалган. Ошондой эле окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша байланыштуу кебин, логикалык ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү да окуу китебинин негизги максаттарынын бири катарында каралган.

Д. Исаевдин окуу китебиндеги [74] такталган, толукталган жана кайрадан иштелген маселелер катарында жалпысынан төмөнкүлөрдү: грамматикалык айрым эрежелердин такталгандыгын, жөндөмөлөрдүн маанисинин, сан категориясынын (көптүк идеянын лексикалык жол менен берилишин), ат атоочтун түрлөрүнүн, маанисинин, сын атоочтун жасалышын, чакчылдардын аныктамасынын (эрежелеринин), атоочтуктардын заттык мааниде колдонулушун ж.б. көрсөтүүгө болот.

Ошондой болсо да, мурунку морфология китептеринде (1934,1938-39) кетирилген кээ бир так эместиктер, каталар Д. Исаевдин окуу китебинде да кайталанган [74]. Мисалы: сан атоочтун бөлүнүшү деген темадагы жамдама сан атоочторго: “Жамдама сандар заттын санын жамдап көрсөтөт” деген аныктама берилет. Бул аныктама (эреже) туура эмес, себеби заттын саны эч качан өзүнчө жамдалышы мүмкүн да эмес, сан менен анын аныктагычы болуп турган заттык түшүнүк жамдалат, алар – оо, - өө мүчөлөрү аркылуу уюштурулат. Ошентип жамдама сан атоочтор сандык жана заттык түшүнүккө ээ болот.

Сегиз жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстарына арналган жогорку окуу китеби 1960-жылдары Д. Исаев менен К. Токоевдердин авторлугу астында жазылып, 1968-жылга чейин колдонулган.

1966-жылы КПСС БКнын СССР Министрлер Советинин “Жалпы орто билим берүүчү мектептердин иштерин мындан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү” токтомуна ылайык мектептерде окулуучу бардык предметтердин окуу китептеринин сапатын жакшыртуу маселелери күн тартибине коюлган. Ушул максатта 5-6-класстардын кыргыз тилинин окуу китебине өзгөртүүлөр, толуктоолор киргизилген.

Натыйжада негизги курс болуп эсептелген фонетиканын, морфологиянын материалдары такталып, ирееттүү, окутуунун жалпы дидактикалык принциптери: илимий, аң-сезимдүүлүк, системалуулук, окуучуларга чың билим берүү, бөлүмдөрдүн ички өз ара байланыштуулук ж.б. принциптери сакталган. Айрыкча үндүү, үнсүз тыбыштар, алардын

бөлүнүштөрү, кээ бир үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы, ээрчишүү, үндүүлөрдүн бир сөз ичиндеги алга, артка карай ээрчишип айтылышы жана жазылышы, жөнөкөй жана татаал сөздөр, алардын бөлүнүшү, жазылышы, сөз түркүмдөрү, алардын бөлүнүшү (маани берүүчү жана кызматчы сөздөр), зат атооч, аларды жасоочу курандылар, жөндөмөлөр, алардын негизги маанилери, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, алардын бөлүнүшү ж.б. тактлган, терминдер да туруктуу атоолор менен берилген, көнүгүүлөр системасы жакшыртылган. Кыргыз тилинин окуу китептерине коюлган талаптарга жооп берерлик даражада иштелген.

1958-жылдагы кыргыз тили жана адабият мугалимдеринин биринчи республикалык илимий-практикалык конференциясында окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатууга атайын көңүл бурулуп, бардык сөз түркүмдөрүнүн жазуу эрежелерин берүү жагы эскертилген. Бирок буга карабастан, окуу китебинде айрым сөз түркүмдөрүнүн жазуу эрежелери берилип, кээ бирлериники, мисалы, сын атоочтун, ат атоочтун, тактоочтун, атоочтуктардын, кыймыл атоочтордун жазуу эрежелери көмүскөдө калган. Албетте, бул окуучулардын орфографиялык сабаттуулугуна аздыр-көптүр таасирин тийгизет. Окуу китебинде этиштин, атоочтуктар, атоочтук түрмөктөр, кыймыл атоочтор үстүртөн, чала иштелип калган сыяктуу, себеби алардын этиштик жана атоочтук белгилери конкреттүү, далилдүү мисалдардын негизинде ачылбай калган. Ошонун негизинде окуучулар алардын кайсы учурда этиштик, кайсы учурда атоочтук мааниде колдонуларын ажырата алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышкан эмес.

“Бирок ошондой болсо дагы, окуу китеби алдына койгон максатын аткарып, мектеп программасынын талаптарынын негизинде билим берүүнү камсыз кылган. Программа кыргыз орфографиясынын негизги эрежелерин (уңгулардын жеке тургандагы туура айтылышы жана жазылышы, уңгуга мүчө уланган учурдагы туура айтылышы жана жазылышы, сөздөрдүн жанаша айтылган учурдагы айтылышы жана жазылышы) окутуу сунуш кылынган. Жогорку темалар, сөзсүз, милдеттүү түрдө ар бири өзүнчө саатта

окутулушу керек болчу. Бул окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатууга жардам бермек. Бирок, тилекке каршы, бул темалар окуу китебинде туура, так берилбей, жөн эле кыргыз орфоэпиясынын эрежелери деген аталышта жалпы тема менен аныкталып, ар биринин тиешелүү өзгөчөлүктөрү, жазуу эрежелери көмүскөдө калган" [18].

1966-жылы 10-ноябрдагы КПСС БКнын жана СССР Министрлер Советинин "Жалпы орто билим берүүчү мектептердин иштерин мындан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү" токтомуна ылайык мектептеги окуу-тарбия иштери үч баскычтуу система менен окутула баштаган. Алар: башталгыч билим берүү (1-4-класстар), сегиз жылдык билим берүү (5-8-класстар), орто билим берүү (9-10-класстар). Ушул шартка ылайык системалуу курс үч класста (4-5-6) окутулган. 4-класстарга арналган окуу китеби Б. Үмөталиева, А. Осмонкулов, Б. Өмүралиевдердин авторлугу астында жарыкка чыгып, узак мөөнөткө чейин мектептерде колдонулуп келген.

Бул окуу китеби 1994-жылы өркүндөтүлүп жарыкка чыгарылган кыргыз тилинин программасына негизделип, авторлор тарабынан морфологиянын (зат атооч, сын атооч, этиш) материалдарына, аныктамаларына, көнүгүүлөрүнө, мүчүлүштүктөрүнө атайын көңүл бурулуп, кайрадан оңдолуп, толукталып иштелип чыккан.

Ар бир окуу китебинин өз мезгилине, өз дооруна жараша кыйла жетишкендиктеринин жана айрым кемчиликтеринин болушу закон ченемдүү көрүнүш. Ар кандай окуу китептериндеги мүчүлүштүктөр улам барган сайын түзөтүлөт, толукталат жана өркүндөтүлөт, грамматикалык аныктамалар, терминдер ж.б. кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөрдүн жалпылыктардын негизинде такталып, жакшырып отурат. Натыйжада негизги курс болуп эсептелген фонетиканын, морфологиянын материалдары такталып, иреттүү, окуунун жалпы дидактикалык принциптери: илимий, аң-сезимдүүлүк, системалуулук, окуучуларга чың билим берүү, бөлүмдөрдүн ички өз ара байланыштуулук ж.б. принциптери сакталган. Айрыкча үндүү, үнсүз

тыбыштар алардын бөлүнүштөрү, кээ бир үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы, сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштырдын алга, артка карай ээрчип айтылышы жана жазылышы, жөнөкөй жана татаал сөздөр, алардын бөлүнүшү менен жазылышы, сөз түркүмдөрү, алардын бөлүнүшү (маани берүүчү жана кызматчы), зат атооч, аларды жасоочу курандылар, жөндөмөлөр, алардын негизги маанилери, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, алардын бөлүнүшү ж.б. такталган, терминдер да туруктуу атоолор менен берилген.

"Сөз түркүмдөрү жөнүндө түшүнүк" деген тема окуу китебинин 193-бетинде берилген. Бирок мында сөз түркүмдөрү жөнүндө жалпы түшүнүк берилет да, сөз түркүмдөрүнүн эрежеси, аныктамасы эмнегедир берилбей калган. Ошонун негизинде окуучулар сөз түркүмү жөнүндө толук түшүнүк ала алышпай калууларына, сөз түркүмү деген эмне экенин билбей калышына себепчи болгон. Демек, сөз түркүмү жөнүндө жалпы түшүнүктөн кийин аларды жыйынтыктап, корутундулап туруп, сөз түркүмүнүн эрежесин бергенде, окуучулардын билими талапка ылайык келмек.

Кыргыз тилинин программасында "Жөнөкөй зат атоочтордун бөлүнүшү: тубаса жана туунду зат атоочтор, туунду зат атоочторду жасоочу мүчөлөр. Татаал зат атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы жана жазылышы" деген темалар окуу китебинде берилбей калган. Мына ушул темаларды бириктирип, 198-беттеги "Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор" деген темага берүү абдан зарыл болчу. Окуу китебинин 204-бетинде берилген "Энчилүү заттардын жазылышы" үстүртөн аткарылып, энчилүү аттардын жазылышынын көп түрүнө тиешелүү эрежелер берилбей калган.

Өркүндөтүлгөн программадагы (21-бет) окууга сунушталган тубаса жана туунду сын атоочтор, алардын жасалышы, туунду сын атоочторду жасоочу мүчөлөр окуу китебине кирбей калган. Программа боюнча этиштин чактары 5-класста гана өтүлөт. Бирок мындай үстүртөн эмес, тереңирээк өтүлүшү, өздөштүрүлүшү керек. Башкача айтканда, программада көрсөтүлгөндөй учур чак, келер чак, өткөн чак, алардын түрлөрү,

бөлүнүштөрү ар бир саатта өтүлүп, көнүгүүлөр менен бышыкталышы керек болчу. Тескерисинче, буларды окутуу, түшүндүрүү бир саатка гана пландаштырылган. Мындай чөп башылап өтүүгө мүмкүн эмес болчу, себеби окуучулар кеңири түшүнүк ала алышпайт. Буларды окуучулар жакшы түшүнсүн үчүн Д. Исаев, С. Кудайбергенов, С. Үсөналиевдердин 1984-жылы жарыкка чыккан 5-6-класстын окуу китебинде берилген. Анда этиштин чактары, алардын өз ара бөлүнүштөрү өзүнчө ар бир саатта өтүлөт. Окуу китебиндеги дагы бир кемчиликтердин бири-морфологиянын темаларын өткөн сайын фонетикалык, морфологиялык, сөз жасоо, синтаксистик, орфографиялык, пунктуациялык ж.б. талдоолордун берилбегендиги болуп саналат. Ансыз окуучулар 4-5-класстарда алган билимдерин бат унутушат, турмушта колдоно алышпайт, эрежелерди чала, максатсыз жаттоо менен чектелишет. 1972-жылы Б.Өмүралиевдин 5-клсстар үчүн кыргыз тили окуу китеби туруктуу окуу китеп катары 2014-жылга чейин окутулуп келди. 2007-2008-жылдары Б. Акматов жана А. Муканбетовалар тарабынан биринчилерден болуп компетенттүүлүккө багытталып 5-класстар үчүн окуу китеби чыккан.

1.3. «Кыргыз тили» окуу китебин иштеп чыгууга коюлуп жаткан дидактикалык азыркы талаптар, алардын аткарылышы.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептерде кыргыз тилин окутуунун **концепциясында** белгиленгендей *кыргыз мектептеринде кыргыз тилин эне тил катары окутууда улуттук этнопедагогикалык баалуулуктарга таянуу менен "буга чейинки окуу китептеринде, айрыкча, грамматикага фармалдуу басым жасалып келсе, учурдагы заманбап окуу китептеринде окуу материалдарынын мазмуну кептик-коммуникативдик, маданий ишмердүүлүккө окутуп-үйрөтүү, тактап айтканда, окуучуну баарлашууга, оозеки, жазуу көндүмдөрү аркылуу так, туура, адептүү, орундуу, жеткиликтүү, далилдүү сүйлөшө билүү аркылуу кеп маданиятына көнүктүрүүгө багытталуусу зарыл"*

Кыргыз тилин окутууда алдыга койгон максаттарына жана сабактын натыйжалуулугун арттырууга жетишүү үчүн мугалим дидактиканын төмөнкүдөй принциптерин пайдаланат. Дидактика мектептерде окутуу теориясын белгилөөчү педагогика илиминин негизги бир бөлүгү. Ошондуктан анын принциби-окутуунун, сабак берүүнүн, тарбиялоонун негизги принциптеринен болуп саналат. Мугалим аталган теманы түшүндүрүп жатканда, негизги принциптерин өз орду менен колдоно алууга тийиш. Ал үчүн мугалим окутууда жана тарбиялоодо колдонуучу төмөнкү принциптерди өз ара ажырата билүү керек.

Анын бири жалпы дидактикалык принцип деп аталат. Бул принцип бардык сабактарда пайдаланылат, окуу материалдарынын мүнөзүнө жараша ар бир учурда ар башка болушу мүмкүн.

Экинчи жекече предметке таандык принцип деп аталат да, ал бир гана предметке, башкача айтканда, кыргыз тили сабагына тиешелүү принциптерди профессор Ж. Чыманов жакшы белгилеп өткөн.

Бүгүнкү күндө жалпы эле окуу китептеринин **дидактикалык принциптер** иштелип чыккандыгы белгилүү. Аларга мисалы:

- *Табигыйлык*
- *Илимийлүүлүк*
- *жеткиликтүүлүк*
- *аң-сезимдүүлүк*
- *активдүүлүк*
- *көрсөтмөлүүлүк*
- *теория менен практиканын байланышы*
- *системалуулук*
- *ырааттуулук*
- *гумандуулук*
- *мультимаданияттуулук*
- *гендерлик теңчилик*
- *гигиеналык талаптар ж.б.*

Бул принциптер бири-бирине шартталган, бирок бири-биринен ажыраган принциптерден эмес. Алардын ар бирине өз алдынча ар башка максаттар коюлат. Предметке таандык өзгөчөлүгү бар принципке: тилди үйрөтүүнүн жана ойлонууну өстүрүүнүн өз ара катыштык принциби, тилдик грамматикалык үйрөнүү жана адабияттык окууга машыккандыкты өздөштүрүүнүн өз ара катыштык принциби, грамматиканы үйрөтүүнүн жана речтик машыккандыгынан өз ара шартталуу принциби ж.б. кирет.

Биз төмөндө жалпы дидактикалык принциптердин ар бирине өз алдынча токтолобуз. Бул принциптер окуу китебин иштеп чыгууда да эске алынышы, сакталышы зарыл.

Ушуга байланыштуу кыргыз тили окуу китебинин учурдагы билим берүүнүн заманбап шарттарына, мазмунуна жана окутуунун принциптерине шайкеш келиши тууралуу **дидактикалык талаптары** аныкталып, алар билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк багыттарды көздөйт.

Кыргыз тили окуу китебин окуп-үйрөнүү үчүн **окуу материалдарын тандоодо жеке предметке тиешелүү окуу дидактикалык принциптер**ди, кыргыз тили окуу китебинин фуңкцияларын, методикалык аппаратын профессор С. Рысбаева [157] төмөнкүдөй белгилеген:

- *Эне тилинин тазалыгы*
- *адабий тилдин чен-өлчөмдөрүнүн сакталуусу*
- *орфографиялык жазуу эрежелеринин тууралыгы*
- *орфоэпиялык сүйлөөнүн логикалуулугу*
- *сүйлөмдөрдүн стилдик жактан туура түзүлүшү*
- *грамматикалык окуу материалынын ырааттуу берилиши*
- *лексикалык сөздүк байлыктын камтылуусу*
- *фразеологиялык айкалыштардын орун алуусу,*
- *лексико-фразеологиялык көнүгүү-машыгуулар*
- *сөздүк иштери ж.б.*

Ушуга ылайык **кыргыз тили окуу китебинин функциялары төмөнкүдөй** Мисалга алсак:

- *Билим берүүчү функциясы*
- *маалымат берүүчү функциясы*

- *тарбиялоо аркылуу өнүктүрүү функциясы*
- *ички элементтердин байланышы функциясы (трансформациялоо)*
- *системалаштыруу функциясы*
- *жаңы билимди өздөштүрүү функциясы*
- *билимдерди бекемдөө жана тереңдетүү функциясы*
- *интеграциялоочу функциясы ж.б.*

Кыргыз тили окуу китебинин методикалык аппаратынын түзүлүшү төмөнкүлөрдү өзүнө камтып турат:

- *Киришүү*
- *темалардын аталышы*
- *негизги тексттин мазмунуна багыт берүү*
- *негизги текст,*
- *кошумча маалыматтар,*
- *көрсөтмөлүүлүк*
- *талкуулоо үчүн суроолор,*
- *өзүн өзү текшерүүчү суроолор,*
- *талдоо үчүн тапшырмалар,*
- *тиркемелер, көрсөткүчтөр,*
- *адабияттар,*
- *китептин баш жагында КРнын туусу, герби жана гимнинин жайгашышы* [157] Азыркы учурда кыргыз тилин окутуунун коммуникативдүүлүк багыттуулук жана жекелештирүү идеялары окумуштуулар менен мугалимдердин арасында кеңири тарады. Мазмунду тандоонун кардиналдуу проблемаларын чечүүгө жетишүү, ага киришүүгө, машыгууга жана текшерүүгө, технологияларды иштеп чыгууга жетишүү, аларга ээ болуу окуу процесси үчүн көзгө көрүнөрлүк жана натыйжалуу болуп эсептелет. Окуу китебинин теориясынын методикалык негиздерин куруу үчүн жалпы методикадагы жана илимий базадагы борбордук концепциялар катары окутуудагы бирдиктүү коммуникативдик-жекелештирилген мамилени билдирүү үчүн убакыт келди. Мындай

мамиленин маңызын жана окуу китебинин теориясынын методикалык негиздерин түшүнүү үчүн алардын өзгөчө сапаттык жаңы ролун, кыргыз тилин окутуудагы ордун баалап, аны тааныш керек. Айрыкча окуу китебин жазууда талаптарды, принциптерди жана методдорду формулировкалоо жолу менен кыргыз тили боюнча окуу китептеринин теориясын түзүүгө методисттердин аракеттери менен алдын-ала таанышуу зарыл.

Окутуу процессиндеги эң негизги окуу куралы окуу китеби болуп саналат. Окуу китеби окуу программасына ылайык окуучулар өздөштүрүүгө тийиш болгон маалыматтарды жана методикалык материалдарды толук камтыйт. Окуу китеби ар бир класстагы окуу предметтери боюнча түзүлөт жана билим берүүчү, өнүктүрүүчү, тарбиялоо, мотивация түзүү, маалымат берүү, текшерүү жана башкаруу функцияларын аткарат. Ошондуктан окуу китебине төмөнкү дидактикалык талаптар коюлат:

1. Окуу китеби мамлекеттик билим берүү стандартында көрсөтүлгөн билим деңгээлин камсыз кылуучу окуу материалы менен жабдылышы керек. Демек, окуу китебинде аныкталган татаалдыктагы жана зарыл көлөмдөгү окуу материалы берилет.
2. Окуу китебиндеги материалды өздөштүрүү менен окуучу аныкталган сапаттарга, мүнөздөргө калыптанышы керек. Окуу китебинин көлөмүнө коюлган талаптар менен анын тарбиялоо таасирлерин жогорулатуу абдан оор маселелердин бири болуп саналат.
3. Окуу китеби окуучунун интеллектуалдык, руханий жактан тынымсыз жана үзгүлтүксүз өнүгүшү үчүн ар тараптуу материалдар менен камсыз болушу зарыл. Ошондуктан окуу китебинде ар бир маалымат абдан кылдат тандалып, өз ордуна коюлушу маанилүү болуп саналат.
4. Окуу китебиндеги окуу материалдары окуучуларда кызыгууну пайда кылышы керек. Окуу предметинин окуучу тарабынан өздөштүрүлүүсү китептеги материалдардын мотивди түзүүдөгү таасирине көз каранды болот.

5. Окуу китебинин мазмунун өздөштүрүү үчүн, сөзсүз түрдө, кошумча маалыматтарды издөө зарылчылыгы келип чыгышы керек, себеби окуу китеби билимди өздөштүрүү үчүн зарыл мазмундун эң минималдуу бөлүгүн гана камтыйт. Ар бир окуучуда китептеги материалга кошумча материалдарды өз алдынча издөө, табуу системалык ишмердүүлүккө айланышы керек.
6. Окуу китебинде материалдардын берилиши жана жайгашышы мугалим менен окуучу тарабынан текшерүүгө, окуу жетишкендиктерин баалоого мүмкүнчүлүк түзүшү зарыл. Демек, берилип жаткан окуу мазмунунун татаалдыгына жана көлөмүнө жараша көмөк көрсөтүүчү методикалык сунуштар, көрсөтмөлөр орун алышы зарыл.

Окуу китебинде мындан тышкары төмөнкү методикалык шарттар сакталууга тийиш:

- ар бир окуу китебинин мазмунунун окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүгүнө ылайык деңгээлде түзүлүшү;
- өзгөчө маанилүү материалдардын айырмаланышы;
- тиешелүү деңгээлдеги сүрөттөрдүн, иллюстрациялардын, чиймелердин жана таблицалардын орун алышы;
- атайын өз алдынча кайталоого арналган материалдардын камтылышы;
- методикалык материалдардын орун алышы.

“Кыргыз тили” окуу китебин түзүүдө уланмалуулук талабын сактоо маселеси көңүлдүн борборунда болууга тийиш. Алар төмөнкүлөр:

1. Жалпы адамзат дөөлөттөрүнүн чагылдырылышы. Жалпы адамзат дөөлөттөрү (баалуулуктары) – бардык адамзат үчүн мааниси зор. Ар кайсы элдердин руханий максаттарын, ар түрдүү маданияттарды жакындаштырган, тамырлаш кылган ыймандык жана маданий ченемдер байыртадан бери калыптанып келип, 20-кылымдын орто ченинде БУУнун адам укуктары жөнүндөгү документтери менен бекитилген. Жалпы адамзат дөөлөттөрүн жетекчиликке алуу башка элдерге таандык нерселерди, алардын

жалпы адамзат өнүгүүсүнө кошкон салымын баалай билүүгө, бардык элдер жараткан жана ыйык тутукан асыл нарктарды сактай билүүгө үйрөтүү.

2. Окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү. Инсандын өз мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашырышына өбөлгө түзүү.

3. Билим берүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик ченемдерге туура келүүчүлүгү. Окуу китебинин бардык компоненттеринин ченемдик документтерде (Мамлекеттик стандарттарда, программаларда), ошондой эле "Билим берүү жөнүндөгү" мыйзамда жана билим берүүнү өркүндөтүү концепциясында көрсөтүлгөн жалпы максаттарга шайкеш келиши. [114].

4. Мазмун жана ички түзүлүшү. Маалымат белгилүү бир формада берилет, ал эми мазмун аркылуу билим берүүнүн негизги максаттары жүзөгө ашырылат. Окуу китебинин мазмуну жеткиликтүү баяндалууга, башкача айтканда, тили жана стили жөнөкөй болууга тийиш.

Окуу китебинин ички түзүлүшү окутуунун дидактикалык милдеттерине жана баланын окуу китебиндеги текстти кабылдашынын психологиялык ченемдерине туура келиши керек. Окуу китебинин ички түзүлүшүнүн бөлүктөрү болуп, текст (негизги, түшүндүрмө, кошумча жана тексттен тышкаркы иллюстрациялык материал) саналат.

5. Дидактикалык жагы. Окутуунун илимий негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү, принциптери системалуу түрдө берилген усулдары, ыкмалары жана каражаттары.

6. Графикалык жасалгаланышы. Көрсөтмөлүүлүктүн ар кыл түрлөрү: мамлекеттик стандарттарга туура келген графикалык чийме (мунун ичинен тамга түрүндөгүсү да) сүрөт, плакат, фото ж.б. Графикалык жасалгалоо текстти жаңыча көрүгө өбөлгө түзгөн кошумча маалымат булагы болуп саналат.

Окуу китебинин жогорудагы талаптарга жооп бере тургандыгы төмөнкү көрсөткүчтөр аркылуу ишке ашырылат:

1. Мультимаданияттуулук

Бул көрсөткүч, биринчиден, билим берүү системасындагы маданий дөөлөттөрдүн, ченемдердин, жүрүм-турум үлгүлөрүнүн жана ишкердик формаларынын бүтүндөй көп түрдүүлүгүн сактоого жана байытууга, экинчиден, балдардын маданий шайкештикке калыптануусуна да жардам берүүчү, алардын азыркы замандагы коомчулуктардын маданий ар түрдүүлүгүн, ар башка адамдардын маданиятында айырмачылыктар, сөзсүз, боло тургандыгын түшүнүүгө да өбөлгө түзүүчү принцип аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Маданий плюрализмдин (көп түрдүлүктүн) баяндагыч (вербалдык) жана көрсөтүү визуалдык түрүндө чагылдырылышы;
2. Ар түрдүү топтордун маданиятына кызыгуу (ар түрдү жаштагы категориялардын өкүлдөрүнө, ар түрдүү географиялык чөйрөнүн жашоочуларына-шаардыктарга, айылдыктарга, түндүктө же түштүктө жашагандарга көңүл буруу ж.б.);
3. Көп улуттуулукка шайкеш келген маалыматтар камтылган башка элдерге карата достук мамилени туюнткан баяндагыч (вербалдык) жана көрсөтмө (визуалдык) материалдарды киргизүү;
4. Мүмкүнчүлүккө жана алгылыктуулугуна жараша Кыргызстандын коомундагы ар түрдүү топтордун маданиятынын кээ бир элементтерин жана элдердин улуттук, этникалык өзгөчөлүктөрүн, биздин өлкөдө жашаган ар түрдүү элдердин үрп-адаттарына карата сый мамилени ачып көрсөткөн башка материалдардын текстте чагылдырылышы;
5. Көп маданияттуулук өңүттөн ойлонууга жана аракеттенүүгө жеке ишенимди, үстүрт көз караштарды талдоого, жүрүм-турумдун жалпы адамзатка мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айырмалоого үйрөткөн суроолор менен тапшырмалар;
6. Көп маданияттуу жүрүм-турумдун жеке критерийлерин иштеп чыгууга ылайыкталган суроолор жана тапшырмалар.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуу китебинде бардык элдердин маданияты өз ара таасирдүү жана байланыштуу түрдө чагылдырылышы керек. Ар түрдүү маданияттарды бири-бирине карама-каршы койбостон, алардын жакшы жактарын ачып көрсөтүү зарыл.

Балдар жашаган, турмуш-тиричилигинде тутунган улутуна, динине карабай өз ара карым-катышта болушуна, баарлашуусуна тоскоол болбогон маданий салттарды колдонуу;

Көп маданияттуу билим берүүнүн милдети- ар кыл маданияттардын шартында жашай билүүгө үйрөтүү. Ошондуктан окуу китебиндеги тапшырмалар күндөлүк турмуштагы жол тандоо маселелерин чечүүгө багытталган. Ал эми текст менен тексттен тышкаркы компоненттер маданий көп түрдүүлүккө көнө билүү, бул көп түрдүүлүктү чектен тыш, одоно нерседей эмес, кадимки эле жөндүү көрүнүш катары кабылдай билүүгө үйрөтүү үчүн ылайыкталган.

2. Адам укуктары

Баланын маалымат алуу укугун турмушка ашырат, башкача айтканда, балага өзүнүн жеке пикирин туюнтуу жана негиздөө мүмкүнчүлүгүн берүү менен материалга карата көп кырдуу мамиле жасоо жолдорун сунуштайт.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Жеке пикирди айтуу жана негиздөө мүмкүнчүлүгүнө ылайыкталган суроолор жана тапшырмалар.
2. Жеке пикирди айтуунун формасын, мазмунун, ыкмаларын тандоону эске алуу менен окуучулардын өз алдынча окуп-таанып билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу.
3. Ар кайсы деңгээлдеги татаал тапшырмалар системасынын окуу китебинде камтылышы

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Билим берүү баланын акыл-эс жана дене түзүлүшү жагынан жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө, эмоциялык чөйрөдө эркин жетилтүүгө, адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин сыйлоого, тарбиялоого, баланы

эркин коомдо түшүнүүчүлүк, сабырдуулук, тең укуктуулук маанайында аң-сезимдүү жашоого даярдоого, курчап турган жаратылышты сыйлаганга багытталышы керек.

Окуу китебинде бирөөнү өтө көтөрмөлөгөн, же басмырлаган маанай болбошу керек. Окуу китебинин текcттинин, тапшырмаларынын жана мисалдарынын мазмуну баланын өз күчүнө болгон ишенимин бекемдөөгө тийиш.

3. Жарандуулук

Чыгармачыл активдүүлүккө, аң-сезимге, эркиндикке жана жоопкерчиликке, тилектештикке, руханийликке тарбиялоо аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Окуу материалдарынын коомдогу маанилүү көрүнүштөргө, учурдагы курч маселелерге багытталышы;
2. Кыргыз мамлекети жөнүндө маалыматты киргизүүнүн жетиштүүлүгү жана негиздүүлүгү;
3. Жарандык позицияны калыптандырууга багытталган суроолор жана тапшырмалар.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Жарандуулукка тарбиялоо улуттук багытты бар билим берүү-окуялар, тексттер, багыттар (тарых, адабият) жана элдик педагогика (улуттук-маданий үрп-адаттар) аркылуу да жүргүзүлүшү мүмкүн.

4. Материалдарды чечмелөөнүн дүнүйөчүл (динден алыс) мүнөзү

Окутуунун ар кандай түрлөрү жана деңгээлдери аркылуу жүзөгө ашырылат. Жарандарга алардын динге кандай мамиле жасагандыгына карабастан сунушталат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Динчил же атеисттик үгүттөөгө жол бербөө
2. Диний тексттерди маданий көрүнүштөр катары түшүнүү.
3. Диний плюрализм, бир жактуулукка, тенденциялуулукка жол бербөө

4. Диндердин келечеги жөнүндө калыс түшүнүк берүү талабын сактоо.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуу китебинде (зарылчылыгына карай) бир нече диний ишенимдерди (сөзсүз эле баарын эмес) тааныштыруу керек.

5. Саясий кылдаттык

Азчылыктын жана көпчүлүктүн укуктарын сыйлоо, адамдарды, мамлекеттерди, коомчулуктарды, улуттарды кемсинтүүчү сөздөргө жана иш-аракеттерге жол бербөө аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1.Зарылдыгына жараша, контекстти эске алуу менен тексттерге, түшүнүктөргө, турмуш чындыгына, фактыларга карата айтылган тарыхый-маданий түшүндүрмөлөрдү колдонуу

2. Окуу материалдарында тенденциялуулукка жана бир жактуулукка жол бербөө

3. Түшүнүктөрдү, баа берүүчү пикирлерди туура, кылдат туюнтуу.

4. Окуу тексттерин жөнөкөйлөштүрүүнүн максатка ылайыктуулугу жана негиздүүлүгү.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Азыр кадимкидей колдонулуп жаткан календарлар тууралуу материалдар окуу китебин турмуш чындыгына кыйла жакындаштырат.

6. **Ой жүгүртүүнү өнүктүрүү**

Окуу материалын, суроолорду жана тапшырмаларды тандап алуу менен жүзөгө ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Маалыматты түшүнүүнүн ар кайсы деңгээлдерине ылайыкталган суроолордун болушу (жөнөкөй айтып берүүдөн тартып баалоого чейин Б.Блумдун окуу максаттарынын таксономияларын пайдалануу)

2. Жогорку деңгээлдеги окуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган суроолордун жана тапшырмалардын болушу (колдонуу, талдоо, синтездөө жана баалоо, жаратуу, чыгармачылык)

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Тапшырмаларды колдонуу, талдоо, көргөзүү, интерпретациялоо, баалоо, түзүү ж.б. сунушталат.

Чыгармачыл типтеги тапшырмалар: түрүн өзгөрткүлө, системалаштыргыла, кайрадан топторго бөлүштүргүлө.

Окуучуларды активдүү, изденүүчү, чыгармачыл ишкердикке кызыктыруучу проблемалуу тапшырмалардын жана суроолордун окуу китебинде болушу менен байланышкан окуучулардын чыгармачыл активдүүлүгүн өнүктүрүү принцибин эске алуу.

баалоо

синтездөө

анализдөө

колдонуу

түшүнүү

билүү

Билимге ээ болуу процессинин толук түрмөгүн шарттуу түрдө төмөнкүдөй үч деңгээлде көрсөтүүгө болот:

1) Түшүнүү (таанып билүү, терең түшүнүү, жалпылоо);
2) Өздөштүрүү (учурдагы тематикалык жана жыйынтыктоочу кайталоо);
3) Колдонуу (репродуктивдүү-стандарттуу жана продуктивдүү-чыгармачыл), мында түшүнүүгө да, өздөштүрүүгө да, чыгармачыл колдонуунга да багыттоо зарыл.

Ошондуктан окуу китебин түзгөндө эмне үчүн? эмнеге? кандай? сыяктуу суроолорго басым жасаган оң. Биринчи эки суроонун жооптору тапшырманын эмне үчүн берилгендигин, ал эми үчүнчү суроонун жообу

чечимдердин кандайча чыгарылгандыгын жана жыйынтыгы кандай болгонугу түшүндүрөт.

7. Элестетүүнү өнүктүрүү

Элестетүүнү өнүктүрүүгө багытталган тексттер менен тапшырмалар аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Элестетүүгө түрткү берүүчү суроолордун жана тапшырмалардын болушу;
2. Божомолдоого жана үлгүлөөгө (моделдөөгө), окуу максаттарын коюуга ылайыкталган суроолордун болушу;
3. Окуу маалыматынын көрсөтмөлүү материал (кооз репродукциялар, картиналар, үлгүлөр) менен толук камсыздалышы;
4. “Жандуу турмушка” байкоо жүргүзүүгө, образдарды жаратууга жана аларды колдонууга ылайыкталган тапшырмалар.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Элестетүүнү өнүктүрүү үчүн процессти, жагдайды үлгүлөөгө (моделдөөгө) ылайыкталган тапшырмаларды пайдаланууга болот. Польшалык педагог Януш Корчак балдарга грамматиканы окутуп жатып, алар үчүн өзүнчө “грамматикалык жомокторду” ойлоп тапкан.

8. Окуп-таанып билүү ишмердигине түрткү берүү

Балдардын окуп-үйрөнүү, өз алдынча маселе коюу жана аны чечүүнүн жолдорун табуу билгичтигин калыптандырууга багытталган окуу ишмердигинин жалпыланган ыкмаларын (жалпы көндүмдөр менен билгичтиктерди), ар кайсы предметтер боюнча окуу ишмердигинин конкреттүү (атайын) ыкмаларын, коммуникативдик, практикалык жана чыгармачыл ишмердикти таанып билүүнүн жалпыланган ыкмаларын калыптандыруу аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Ишти уюштуруу үчүн проблемалуу жана талкуу мүнөзүндөгү тексттерди пайдалануу.
2. Суроолор менен тапшырмалардын окуучулардын таанып билүү кызыкчылыктарына туура келиши.
3. Окуучулардын изденүүчүлүк ишмердигине түрткү берген суроолор менен тапшырмалардын болушу.
4. Тексттерде, тапшырмаларда түрткү берүүчү компоненттердин көрсөтүлүшү.
5. Таанып билүү мүмкүнчүлүктөрү жана кызыкчылыктары ар түрдүү болгон окуучуларды окутууга арналган окуу материалдарынын болушу.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Бири-бирин жокко чыгарчудай көрүнгөн бир нече фактынын болушу сабакта жекече үй тапшырмасы боюнча кызыктуу талкуу жүргүзүүгө, талкуу учурунда айтылган көз караштардын бирин ырастаган маалыматты табууга жардам берет.

Окуу материалдарынын проблемалуу түрдө кеңейтилиши

9. Өзүн-өзү баалоо көндүмдөрүн өнүктүрүү

Өзүн-өзү көзөмөлдөөгө жана ой жүгүртүүгө багыттоочу суроолор жана тапшырмалар аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Баалоо жана өз ара баалоо критерийлерин иштеп чыгууга жана пайдаланууга ылайыкталган тапшырмалар.
2. Ой жүгүртүүчүлүк мүнөздөгү тапшырмалар.
3. Аткарылган ишти баалоого жана рецензиялоого ылайыкталган суроолор менен тапшырмалар.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуучу өзүнүн предмет боюнча жетишкендиктерин баалоого кызыгары анык. Ошондуктан окуу китебинде изденүүчүлүк, чыгармачыл мүнөздөгү тапшырмаларды баалоонун критерийлерин сунуш кылса да болот.

Мисалы:

Төмөнкү критерийлерге ылайык келүүчү текст, эсселерди даярдагыла.

1. Негизги ойдун бир калыпта берилиши.
2. Мисалдарды пайдалануу.
3. Түзүмдүн аякталуусу (киришүү, негизги бөлүгү, корутунду)
4. Жазылыш сабаттуулугу

10. Турмуштук көндүмдөрдү калыптандырууга багыттоо

Жашоодо зарыл болгон көндүмдөрдү калыптандыруу аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Социалдык жана жеке инсандык мааниси бар окуу материалын пайдалануу.
2. Социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү максатында эки-экиден жана топторго бөлүнүп иштөө үчүн суроолор жана тапшырмалар

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуучуларга ар түрдүү тажрыйбаларды өткөрүү (бөлмөдө өстүрүлүүчү гүлдөрдү, жер семирткич менен азыктандыруу, бир нерселерди сатып алууга кеткен чыгымдарды эсептөө) сунушталат да, бул үчүн эмне керек экендиги жана турмушта кандай пайдасы тие тургандыгы түшүндүрүлөт.

11. Билим берүүнүн максаттарына жетишүүгө, аларды ишке ашырууга багытталгандык

Кыргыз мамлекетиндеги билим берүүнү өнүктүрүүнүн жалпы принциптерине ылайык ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Окуу китебинин мазмунун мамлекеттик билим берүү стандарттарына, программаларына шайкеш келүүсү;
2. Окуу китебинин бөлүмдөрүндөгү темаларынын, окуу материалдарынын жеткиликтүүлүгү;
3. Сабактарды айкалыштыруу элементтерин пайдалануу.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

-Окуу китебине киргизилген маалыматтын мазмуну, көлөмү жана терендиги программанын мазмунуна туура келет;

-Окуу китебинде билимдерди айкалыштырууга түрткү берген суроолор жана тапшырмалар орун алат;

-Окуу материалдарында предмет ичиндеги жана предметтер аралык байланыштар колдонулат.

12. Окуу материалынын жеткиликтүүлүгү

Окуучулардын жаш курак жана психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, кызыкчылыктарына жана муктаждыктарына туура келүүсү;

2. Баяндап берүүнүн илимий принципте ачык-айкын жана элестүү болушу;

3. Материалдын таанып-билүүчүлүк, маанилүүлүк сапаты, таанып-билүүгө түрткү берүүчүлүгү;

5. Окуу китебинин тиешелүү курактагы окуучулардын психофизиологиялык мүмкүнчүлүктөрүнө туура келүүсү, маалыматты кабылдоо менен эске тутуунун шайкеш иштеши.

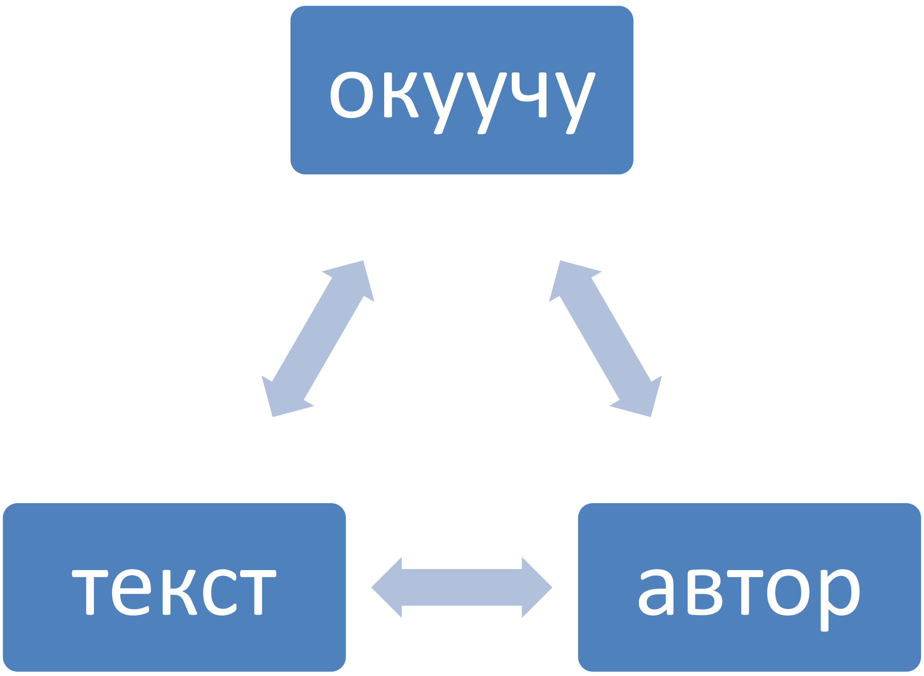

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Материалды чеги менен пайдалануу. Окуу китебинин ар бир бөлүгү менен параграфынын мазмунун түшүндүрүү үчүн зарыл болгон убакыттын реалдуу эсебин тактабай туруп, окуу китебинин илимий деңгээлин камсыздоо мүмкүн эмес.

Жеткиликтүүлүктү камсыздоо маселеси мугалимдерди, ата-энелерди, бүткүл педагогикалык коомчулукту тынчсыздандырат, анткени окуу китептеринин сөзсүз зарыл деп эсептелген материалдарга көбүрөөк орун берилгендиги окуучулар үчүн кыйынчылык жаратат.

Окуу материалынын илимий мазмуну менен окуучулардын аны өздөштүрүүсүндөгү татаалдыктын ортосунда теңдештикти камсыздоо керек.

13. Окуу материалынын тийиштүү концептуалдык педагогикалык нукка (методологиялык негиздерге) шайкеш келиши

Автордук концепциянын билим берүүнүн жалпы максаттарына шайкеш келтириши аркылуу жүзөгө ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Окуу китебинин көздөгөн максаттарга ылайык түзүлгөндүгү;
2. Тексттердин окуу китебинин тибине туура келиши;
3. Мазмундун, тил каражаттарынын жана лексиканын окуу китебинин тибине туура келиши.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуу китеби- бул окуу процессинин өзүнчө сценарийи, ал окутуунун мазмунун гана эмес, көп жагынан иштин методикалык ыкмаларын жана кандайдыр бир деңгээлде жалпы эле сабырдуулукту, окутуучу менен окуучунун маанайын да аныктайт.

Окуу китеби жөн гана маалымат топтому эмес, активдүү дидактикалык система болот. Ошондуктан окуучу өзүн-өзү көзөмөлдөөгө жана жүрүм-турумун оңдой жүрүүгө мүмкүндүк алат да, анын руханий байлыгынын, логикалык ой жүгүртүүсүнүн жана тил маданиятынын калыптанышына шарт түзүлөт.

14. Окуу материалынын аныктыгы, жеткиликтүүлүгү

Фактылардын, теориялардын, пикирлердин жеткиликтүүлүгүн камсыздоо аркылуу жүзөгө ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Окуу китебинде сунушталган илимий-усулдук аппаратты (тексттерди, ой жүгүртүүлөрдү, түшүндүрмөлөрдү) колдонуунун азыркы учурдагы илимий чечмелөөлөр жана жолдор менен негизделгендиги.
2. Материалды баяндоодогу тактык (фактылык, маанилик, логикалык каталарга, баяндоодогу шалаакылыкка, бүдөмүк туюнтууларга жол бербөө)

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуучулар өткөн кылымдагы тексттерге караганда азыркы учурдагы тексттерди оңой жана тез кабылдашат.

Элестетип салыштырууга өбөлгө түзгөн тексттер окуучулардын эсинде оңой сакталат.

15. Теория менен практиканын байланышы

Практикада теориялык билимдерди колдонуу менен ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Теориялык окуу материалдарынын практикалык колдонууга максатталгандыгы;
2. Теориялык материалдын жетиштүүлүгү (ашыкчалыгы).

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуучулар арыз, чакыруу, келишимдерди ж.б. жазууга үйрөнүшөт. Мисалы:

- мектептин дубал газетасына куттуктоо жазуу;
- гигиена эрежелерин сактоо боюнча кыскача баяндама жазуу;
- үй жандыктарын кармоо, гүлдөргө кам көрүү, жаратылышты көздүн карегиндей сактоо боюнча колдонмо (инструкция) түзүү ж.б.

16. Материалдын окутууга ылайык түзүлүшкө келтирилиши

Окуу китеби төмөнкүдөй түзүлүштү камсыз кылуу менен ишке ашырылат: текст (негизги, кошумча, түшүндүрүүчү), тексттен тышкаркы компоненттер (сүрөттөр, графиктер, таблицалар ж.б.). өздөштүрүүнү жана багыт берүүнү уюштуруу.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Негизги, кошумча жана түшүндүрүүчү материалдардын теңдештиги;
2. Тексттен тышкаркы компоненттерди киргизүүнүн негиздүүлүгү жана максатка ылайыктуулугу;
3. Багыттоону жана өздөштүрүүнү уюштуруунун болушу;
4. Таанып-билүү структурасын окуу материалын берүүдө пайдалануу.

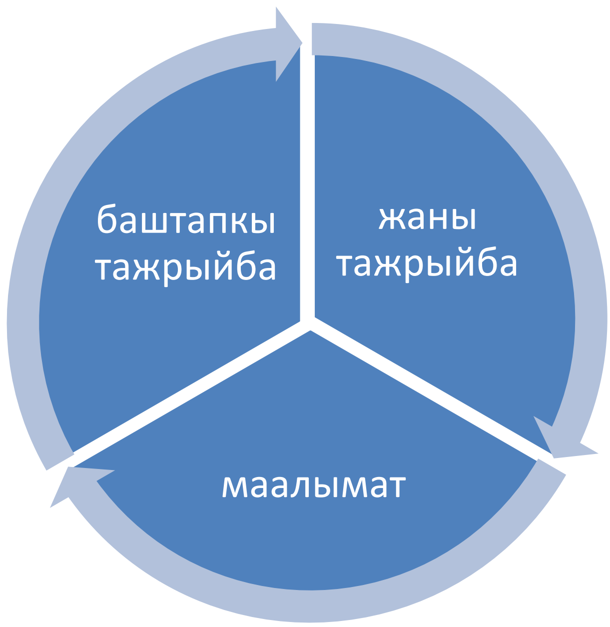

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Текст сүрөттү көрсөтмөлөр, документтердин үзүндүлөрү, проблемалуу мүнөздөгү суроолор менен коштолот.

Окуучулардын топтордогу өз алдынча иштерин уюштуруу үчүн интерактивдүү тапшырмалар берилиши зарыл. Баланын жеке кабылдоосуна, окуучунун субьективдүү тажрыйбасына таянган тапшырмалар киргизилиши керек.

17. Окуу материалдарын эстетикалык категорияларда көрсөтүү

Баяндоо стили, тилдин кооздугу окуу китебинин тексти менен тексттен тышкаркы бөлүктөрүнүн бүтүндүгү жана шайкештиги аркылуу жүзөгө ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Илимий түрдөгү татаал баяндоого жол бербөө;
2. Мазмун менен форманын шайкештиги;

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Китептин темаларында жана мазмунунда көркөм образды пайдалануу. Текстте түшүндүрүлбөгөн терминдер көп кездешсе, окуучунун кызыгуусу начарлайт да, окуп-үйрөнүүсү кыйындайт.

18. Маалымдагыч материалдын болушу

Окуучунун негизги жана көмөкчү тексттерди түшүнүүсүн кеңейтип, тереңдетүү үчүн колдонулат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Негизги педагогикалык милдеттерди аткаруу үчүн маалымдагыч материалдардын жетиштүүлүгү;
2. Маалымдагыч материалдарды пайдалануунун негиздүүлүгү.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуу китебинде жаңы түшүнүктөр менен терминдер көп кездешсе, аны атайын сөздүк менен берүү зарыл.

Маалымдагыч материал катары диаграммаларды, статистикалык маалыматтарды ж.б. колдонууга болот.

19. Суроолор жана тапшырмалар системасы

Жөнөкөй жана чыгармачыл мүнөздөгү тапшырмалардын теңдештирилип берилиши жана окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө туура келүүчүлүгү аркылуу жүзөгө ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Төмөнкүлөрдү аткаруу үчүн окуу китебинде сунушталган суроолор жана тапшырмалар жетиштүү болушу керек:

- материалды өздөштүрүү жана бышыктоо;
- материалды тереңдетүү жана жалпылоо;
- маалымат менен иштөө;
- практикалык ишмердикти уюштуруу;
- өз алдынча иштөөнү уюштуруу;
- долбоордук ишмердикти уюштуруу;
- өзүн-өзү көзөмөлдөөнү жана өзүн-өзү баалоону уюштуруу;

2. маселе коюуга жана аны талкуулоого ылайыкталган суроолор менен тапшырмалар;
3. жөнөкөй жана чыгармачыл мүнөздөгү тапшырмалардын теңдештиги, өз ара катышы;
4. тексттердин, суроолордун жана тапшырмалардын окуу максаттарына жана окуу китебиндеги материалдарга шайкештиги;
5. тапшырмалардын кылдат түзүлгөндүгү.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Жөнөкөй жана чыгармачыл мүнөздөгү суроолорду 20/30- 70/80 пайыздык катышта берсе болот. Жөнөкөй суроолорду гана бергенде, аналитикалык ой жүгүртүү өспөй калат да, бул окуучуларды өз алдынча ой жүгүртүүгө шыктандырбайт.

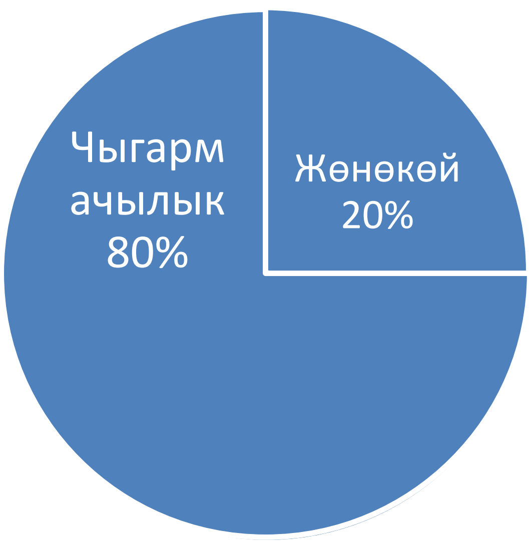

Окуу китебинде окуучулардын көпчүлүгүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн толук эске алуу менен пайдаланууга жарамдуу, ар түрдүү татаалдыктагы көнүгүүлөр жана тапшырмалардын болушу шарт.

20. Ар түрдүү типтеги ой жүгүртүүнү калыптандырууга мүмкүнчүлүк берген көрсөтмөлүү маалыматтар

Логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү сүрөттөр, таблицалар, графиктер, схемалар, ошондой эле образды даана элестетүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү иллюстрациялар аркылуу ишке ашырылат.

Индикаторлор (көрсөткүчтөр)

1. Текстти иллюстрациялар менен теңдеш айкалыштырганда, окуучунун жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу;
2. Жасалгалоодо каталарга, так эместикке, этиятсыздыка жол бербөө;
3. Иллюстрациялык жана тексттик материалдардын композициялык биримдиги сакталуусу шарт.

Түшүндүрмөлөр жана мисалдар

Окуучулардын ойлонуусуна түрткү берүүчү материал катары иллюстрациялуу суроолор жана тапшырмалар киргизилет.

Иллюстрация, графикалык багыттоочу жана көрсөтмөлүү материалдар менен иштөөнүн максатка ылайыктуулугу, чыгармачыл мүнөзү эске алынат.

Методиканын, дидактиканын, психологиянын, лингвистиканын жана китептаануунун өнүгүшүнүн азыркы деңгээли окуу китептеринин авторлору үчүн, чындыгында эле жетекчиликке алына турган илимий жана конструктивдүү талаптарды формулировкалоого мүмкүнчүлүк берет. Окуу китебинин авторлору үчүн алар зарыл ишенимге, илимий далилге, баалуулукка бул талаптарды формулировкалоо үчүн негиз болгон факторлорду жана аларды ишке ашыруунун ийгиликтүү мисалдарын көрсөткөн кырдаалда ээ болот. Эң башкысы, талаптар толук жана окуу китебин түзүүнүн бардык аспектилерине тиешелүү болушу керек.

Биринчи бап боюнча корутунду

Кыргыз тили өткөн кылымдын 30-жылдарынан тартып атайын илимий-иликтөөнүн обьектисине айланып, анын лексикасы, фонетикасы, грамматикасы (морфология, синтаксис), жазуу эрежелери (орфография, пунктуация), диалектилери, жазуусу, окутуунун методикалары изилденди жана азыр да кеңири изилденип жатат.

Ар бир окуу китебинин өз мезгилине, өз дооруна жараша кыйла жетишкендиктери жана айрым кемчиликтеринин болушу закон ченемдүү көрүнүш. Ар кандай окуу китептериндеги мүчүлүштүктөр улам барган сайын түзөтүлөт, толукталат жана өркүндөтүлөт, грамматикалык аныктамалар, терминдер ж.б. кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөрдүн, жаңылыктардын негизинде такталып, жакшырып отурат. Натыйжада негизги курс болуп эсептелген фонетиканын, морфологиянын материалдары такталып, иреттүү, окуунун жалпы дидактикалык принциптери: илимий, аң-сезимдүүлүк, системалуулук, окуучуларга чың билим берүү, бөлүмдөрдүн ички өз ара байланыштуулук ж.б. принциптери сакталган. Айрыкча үндүү, үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүштөрү, кээ бир үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы, ээрчишүү, үндүүлөрдүн бир сөз ичиндеги алга, артка карай ээрчишип айтылышы жана жазылышы, сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга, артка карай ээрчип айтылышы жана жазылышы, жөнөкөй жана татаал сөздөр, алардын бөлүнүшү, жазылышы, сөз түркүмдөрү, алардын бөлүнүшү (маани берүүчү жана кызматчы), зат атооч, аларды жасоочу мүчөлөр, жөндөмөлөр, алардын негизги маанилери, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, алардын бөлүнүштөрү ж.б. такталган, терминдер да туруктуу атоолор менен берилген.

Окуу китеби окуучуларга билим бере алган, аз да болсо жаңы идея, жаңы көз караш менен түзүүгө аракеттенишүүдө, башкача айтканда, окуу китеби мектеп окуучуларына инновациялык технологиялардын негизинде түзүү азыркы күндүн талабы бойдон калууда. Ошондуктан кыргыз тили

боюнча окуу китебин түзүүдө төмөнкү маселелер милдеттүү түрдө эске алынышы зарыл:

- Кыргыз тили окуу китеби, баарыдан мурда, рыноктук экономикага багытталган коомдук-социалдык, жашоо-турмуштук талаптарды, зарылдыктарды канааттандырууга түздөн-түз байланышта болушу;
- “Кыргыз тили” окуу китебинин технологиясын иштеп чыгуу эң соңку педагогикалык-дидактикалык жоболорго, мамлекеттик мыйзамдарга, стандарттарга, концепцияларга жана программаларга байланыштуу чечилиши;
- Эне тилин окутуунун мазмунун тилдин түзүлүшү жөнүндөгү эреже-аныктамалар эмес, тилдин реалдуу жашашы, кеп (сүйлөшүү) процесси жана аны жакшыртуу, өркүндөтүү маселелерин түзүшү;
- Кыргыз тил илиминин кайсы бөлүмү, кайсы темасы окутулуп үйрөтүлбөсүн, эң негизгиси, алардын практикалык маанисине, кептеги ордуна тыгыз байланышта гана каралышы;
- Окуу китебин түзүүдө элдик педагогиканын жана элдик тил илиминин табылгаларынын, тажрыйбаларынын, талаптарынын педагогика менен бирдей деңгээлде, ылайыгына жараша артыкчылыктуу мааниде пайдаланышы;
- Кыргыз тилин окутуу процессинде колдонууга сунуш кылынган метод-ыкмалардан, мүмкүн болушунча, көбүрөөк сунуштоо жана өтүлүүчү материалга, темага жараша тандап, колдоно билүү маселеси;
- Сабакта өтүлгөн темага ылайык көнүгүү, машыгуу, бышыктоо ж.б. иштер үчүн окуу китебин түзүүдө тилдик-кептик материалдардын тандалып сунушталышы;
- “Кыргыз тили” окуу китебин түзүүдө окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүүгө багыттоо иштери өзгөчө мааниге ээ болууга тийиш.

“Кыргыз тили” окуу китептеринин теориясын түзүүдө методисттердин умтулуулары тууралуу окуу китебинин көп функционалдуу ролуна жана

окуу процессиндеги ага кошумча окуу куралдарынын комплексине, окутуунун максаттарына жана мазмунуна, анын негизги мүнөздөмөлөрүнө, кептик ишкердүүлүккө окутуунун ыкмаларына жана жөндөмдөрүнө, көнүгүүлөргө, жасалгалоого арналган көптөгөн эмгектер күбөлөйт. Мындай иштин жана идеянын өзүнүн жаралышына чейин окуу китебинин теориясын түзүүнүн зарылдыгы жана мүмкүнчүлүктөрү тууралуу анын жоболору окуу китептерине коюлган талаптарда сакталган

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Кыргыз тили боюнча билим берүү процессин уюштурууну активдештирүүнүн формалары

Илимий изилдөө ишибиздин негизги материалы катары КРнын Билим берүүжана илим министрлигинин мамлекеттик стандарттык программасы, КРнын Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдары, КРда 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы, мамлекеттик стандарттар, концепциялар, программалар, базистик окуу программалары, өкмөттүн токтомдору жана жарлыктары, ошондой эле, темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектер, окуу программалары менен окуу китептери, методикалык колдонмолор ж.б. алынды. Талдоолордун натыйжасында кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн методологиялык негиздери аныкталды.

Изилдөөнүн обьектиси менен предметине ылайык изилдөөнүн максаты менен милдетин ийгиликтүү ишке ашыруу максатында бир катар натыйжалуу деп эсептелген **изилдөөнүн методдору** колдонулду.

Илимий-методикалык эмгектерди талдоо методу аркылуу алгачкы И. Арабаевдин окуу китебинен баштап, азыркы учурда окутулуп жаткан окуу китептери теориялык жана практикалык жактан талдоого алынып, изилдөө ишин жүргүзүүгө зарыл маалыматтарды жыйнадык.

Байкоо жана аңгемелешүү методдору аркылуу окуучулардын окуу китебиндеги материалдарды кабыл алууларынын деңгээлдери териштирилди. Тажрыйбанын бардык этабында мугалимдер, окуучулар, окуу китебинин авторлору, методист-окумуштуулар менен *аңгемелешүү методун* системалуу түрдө пайдаландык. Анын натыйжасында, жаңыланган окуу китебинин зарылдыгы тууралуу пикирлерге ээ болдук. Окуучулардын кыргыз тили окуу китебин окуп үйрөнгөндөн кийин лексикалык сөз байлыктарынын, синтаксистик конструкциялар, фонетикалык, морфологиялык категориялар боюнча түшүнүктөрү канчалык деңгээлде экендигин *байкоо методу* аркылуу биле алдык.

Салыштыруу, жалпылоо методунда окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин бешинчи класстарында мурдатан бери пайдаланылып келген окуу китептери менен азыркы окуу китептерин салыштыруу менен бирге ал боюнча окуучулардын алган билим, билгичтик, ыкмаларын аныктоого аракет жасадык. Окуу материалдарынын жайгашуу тартиби, көлөмү, мазмуну, дидактикалык окуу материалдарынын орун алуусу, заманбап талаптарга жооп берүүсү, өнүктүрүүчүлүк маани-маңызы ж.б. маселелерди салыштыруу менен жалпылаштыра алдык.

Изилдөөнүн натыйжалуулугун бекемдөө максатында ***анкета алуу, суроо-жооп методдорун*** да колдондук. Биз суроо-жооптун оозеки жана жазуу формасын тандап алып, мугалимдерге алардан алынган жооптордун канчалык маанилүү экендигин түшүндүрдүк. Суроо-жооп көбүнчө аңгемелешүү, суроолорго жооп алуу, тигил же бул кырдаалды, проблеманы чечүүгө карата пикир алышуу, ой бөлүшүү түрүндө жүргүзүлдү. ***Анкета алуу жана суроо-жооп методдорунун*** мазмунун төмөнкү маселелер түздү:

- *Кыргыз тилин окутуу процессинде кандай теориялык жана практикалык кыйынчылыктар бар?*
- *Эне тилди окутууда анын тилдик, кептик, маданий жана коммуникативдик мазмундарын кандайча айкалыштырасыз?*

- *Кыргыз тили, жалпы эле тилди окутуунун методикасында, педагогика, лингвистика илиминде болуп жаткан жаңылыктар менен таанышсызбы?*
- *Кыргыз тили мугалимдеринин өз алдынча билимин өркүндөтүүсү жана анын кыргыз тилин окутуунун сапатын жогорулатууга кошкон салымын айта аласызбы?*
- *Салттуу жана интерактивдүү методдордун жалпылыгы жана айырмачылыгы эмнеде?*
- *Сабактын жаңы түрлөрүнө – сабак-оюн, сабак-сахна, сабак-таймаш ж.б. карата сиздин мамилеңиз кандай?*

Талдоо жана анализдөө методун колдонууда окуу китебинин аткарган функциясы, лексико-грамматикалык окуу материалдарынын жайгашуу тартиби, көлөмү, мазмуну, дидактикалык окуу материалдарынын орун алуусу, окуу-методикалык аппараты, окуучулардын аларды өздөштүрө билүүлөрү талдоого алынып, жыйынтыктар чыгарылды.

Талдоо, анализдөө методу аркылуу, ошондой эле, мугалимдерден суроо-жооп методу аркылуу алынган жоопторду талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- Кыргыз тилин окутуу процессин жаңы баскычка көтөрүү үчүн мугалимдерге эне тилин окутуунун теориялык жана практикалык маселелери боюнча конкреттүү методикалык көрсөтмөлөрдү берүүнүн зарылдыгын көрдүк. Мындай зарыл методикалык эмгектер кыргыз тилинде жетишпейт, орус тилинде жарык көргөн эмгектерди пайдалануу сейрек, ал эми жеке чыгармачылык менен изденүү Бишкек шаарында, областтын борборлорунда жана айрым чыгармачыл мугалимдердин аракеттеринде гана учурайт.

- Кыргыз тил илими, педагогика, психология, методика ж.б. илимдер боюнча мугалимдердин китеп менен камсыз болушу дээрлик канагаттандырбайт. Натыйжада мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү тилдик жана коммуникативдик компетенция, окутуу процесстери, окутуунун салттуу

жана интерактивдүү методдору, сабактын типтери жана түрлөрү ж.б. боюнча чектелүү түшүнүктөр менен эмгектенишүүдө.

- Мугалимдер туш болуп жаткан дагы бир кыйынчылык – кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, окуу программасы жана окуу китептеринин ортосундагы ар түрдүүлүк, дал келбөөчүлүк. Алардын окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө, өздөштүрүү, үйрөнүү жана кызыгуу деңгээлдерине, социалдык талаптарга шайкеш келбеши да өз таасирин тийгизип келет.

.

2.2. Педагогикалык эксперименттер жана алардын жыйынтыктары

Педагогикалык экспериментти сапаттуу жана натыйжалуу жүргүзүү үчүн педагогикалык, методикалык, статистикалык, дидактикалык талаптарды жана аны жүргүзүү этаптарын так аныктап алуу зарыл. Эксперименттик иликтөөдө төмөнкүдөй талаптар аткарылууга тийиш:

- Эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн максаты боюнча теориялык жана практикалык маселелерди билүү;
- Жүргүзүү иштерине чейин эксперименттин түрүн жана ага ылайык максаты менен милдетин так аныктоо;
- Текшерүүчү жана эксперименттик топтордун бардык жагынан (классы, саны) бирдей болушу, бирдей шартта жүргүзүлүшү.

Эксперименттик иштер практикада кеңири жайылтылган үч этапка бөлүнүп жүргүзүлдү: биринчи байкоо,изилдөө этабы; экинчи аныктоо этабы; үчүнчү текшерүү жана жыйынтыктоо этабы.

Эксперименттин биринчи этабындагы негизги максат кыргыз тилин орто мектептердин 5-классында окутуу процессинин теориялык жагын лингвистикалык жана методикалык кандай негиздер түзүп келди? Ал негиздер менен мугалимдер канчалык деңгээлде куралданган? Калыптанып, кеңири колдонулуп келе жаткан теориялык негиздер кыргыз тилин учур талабына шайкеш окутууга канчалык даражада салым кошо алат? Аны

толуктоонун, тактоонун зарылдыгы барбы, бар болсо, алар кайсылар? Жалпы эле кыргыз тилин окутуу процессинин сапатын көтөрүү үчүн лингвистикалык, методикалык жана дидактикалык кандай маслелерди иштеп чыгуу зарыл? ж.б. маселелерди изилдөө жана анын натыйжасына жараша изилдөөнүн божомолун иштеп чыгуу болду.

Аталган көйгөйлүү маселелерди биз орто мектептин 5-классынын “Кыргыз тили” окуу китеби менен байланышта, карым-катышта карадык. Окуу китебинин аталган талаптарды турмушка ашыруудагы ордун, ролун аныктоого аракет кылдык. Окуу китептери боюнча практик мугалимдердин ой-пикирлерин, сунуштарын жана дооматтарын угуп, жалпылаштырып чыктык. Аларда көрсөтүлгөн суроо-талаптарды иш жүзүнө ашыруу үчүн окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классынын “Кыргыз тили” окуу китебинде алгылыктуу тажрыйбаларда аныктоого жана колдонууга сунуш кылууга аракет жасадык.

Орто мектептерде кыргыз тилин окутуу илим катары калыптанып, илимий методикалык эмгектерди жарыялап, кандидаттык, докторлук диссертациялык иштер корголуп келе жатканына жарым кылымдан ашты. Методика илим катары кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикалык бир катар актуалдуу маселелерин чечип, окутуу процессин жакшыртууга, сабактын сапатын жогорулатууга кадимкидей кызмат кылып келе жаткандыгы талашсыз. Ошону менен бирге эне тилин окутуунун методикасы илими кыргыз тилин коомдогу социалдык-экономикалык,саясий-идеологиялык олуттуу өзгөрүүлөргө жараша окутуунун инновациялык жол-жоболорун, теориялык негиздерин мезгил талабына шайкеш иштеп чыгып, колдонууга сунуш кылууда алсыздык кылууда. Корголуп жаткан диссертациялык иштердин басымдуу бөлүгү мурда кадимкидей салтка айланган грамматиканы окутууну өзүнчө изоляциялап албастан, аны (же бөлүмдөрүн) кеп ишмердүүлүгүн, таанып-билүүнү, ой жүгүртүүнү жакшыртуу, өркүндөтүү менен бирдикте иштеп чыгуунун зарылдыгын баса белгилейбиз. Бул-мезгил талабы.

Кыргыз тилин окутуунун практикасы, анын теориялык жактан иштелиш деңгээлинен анча айырмаланбайт. Кыргыз тили мугалимдери соңку жылдары илимий-методикалык эмгектерден, методикалык көрсөтмөлөрдөн, эне тилди окутууга өзгөчө кызмат кылуучу теориялык изилдөөлөрдүн жардамынан дээрлик куржалак калышкан. Экинчиден, эне тилди окутуу процессинде салттуу ык-жолдорду тануу, “интерактивдүү” деп аталган окутуунун активдүү формаларын жана методдорун колдонууга кызыгуу өтө активдешип кеткен. Албетте, жаңылыкка, инновацияга умтулуу, практикада колдонууга аракет кылуу колдоого арзыйт. Бирок аларды колдонуунун лингвистикалык, методикалык (технологиялык) жана дидактикалык негиздерин аныктап-тактабай туруп, аларды колдонуудан алынган натыйжалардын бекемдигин, керектүүсүн, келечектүүсүн изилдебей туруп, четтен даяр түрүндө келген форма-мазмунун кыргыз менталитетине ылайыкташтырбай, ошол турушунда практикага киргизүү каалаган натыйжаны бербей тургандыгына бекем ишендик.

Мындай тыянактын чындыкка шайкеш келгендигин мектеп мугалимдери, окуучулары менен болгон аңгемелешүү, жазуу жумуштарын текшерүү, сабактарга катышуу, тесттик суроолорго алынган жооптор да бекемдеди. Мектеп окуучуларынан эне тилди окууга болгон кызыгуу деңгээлдеринде айкын жогорулоо анча байкалбайт.

Мындай олуттуу маселелердин чечилбей, проблема бойдон калышында окутуунун негизги каражаты, билим берүүнүн булагы болгон кыргыз тили окуу китептеринин мазмунун, структурасын, дидактикалык жабдылышын жакшыртуу маселелеси али толук чечиле электиги да кедерги болуп келүүдө.

Педагогикалык эксперименттик метод. Эксперименттик сыноолор оозеки формада жана жазуу жүзүндө да жүргүзүлдү. Педагогикалык эксперимент методу, негизинен, республиканын бардык аймактары боюнча жалпы билим берүүчү 87 орто мектепте жүргүзүлдү. Ар бир областтагы орто мектептен бир **текшерүүчү** жана бир **эксперимент** класстар тандалып алынды. Мисалга алсак:

1. *Бишкек шаарында 4 орто мектептен 224 окуучу, 5 мугалим*
2. *Чүй областында 15 орто мектептен 780 окуучу, 21 мугалим*
3. *Ысык-Көл областында 12 орто мектептен 600 окуучу, 15 мугалим*
4. *Нарын областында 10 орто мектептен 500 окуучу, 13 мугалим*
5. *Ош областында 14 орто мектептен 728 окуучу, 16 мугалим*
6. *Талас областында 8 орто мектептен 400 окуучу, 11 мугалим*
7. *Жалал-Абад областында 16 орто мектептен 832 окуучу 21 мугалим*
8. *Баткен областында 6 орто мектептен 300 окуучу катышты, 8 мугали .*

Республиканын бардык аймактары боюнча педагогикалык эксперименттик сыноого катышкан о*куучулардын жалпы саны –* ***4364, мугалимдердин саны – 170.***

5-класска жумасына 4 сааттан, жыл бою 136 саат бөлүнгөн.

Педагогикалык эксперимент методу үч этапта ишке ашты:

Констатациялоочу аныктоо этабында 2011-2012-окуу жылдары билим деңгээлдерин байкоо жана жалпылоо методдору пайдаланылды.

Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 5-класстарында 5-класс "Кыргыз тили" окуу китебинин учурдагы талапка ылайык өтүлүшү, окуучулардын кыргыз тилге болгон кызыгуулары, умтулуусу, кыргыз тил сабагында кеп маданиятынын окутулушу жана кыргыз тилге тиешелүү болгон бардык көйгөйлөрдүн жалпы абалы менен таанышуу максатында Бишкек шаарындагы № 69-ОТКГсы, №5, А.Молдокулов атындагы улуттук компьютердик гимназиясы, Тоң районундагы К.Иманалиев атындагы орто мектеп, Ысык-Ата районундагы К.Айдарбеков атындагы орто мектептерде болдук. Мектептер 1972-жылдагы 5- класс "Кыргыз тили" Б.Өмүралиевдин окуу китеби боюнча окутулуп жаткандыгына күбө болдук. Ал эми жогорудагы окуу китебинде көркөм тексттердин тандалып алынышы, алар

аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн берилиши жөнүндөгү айрым мугалимдердин ойлорун уксак төмөндөгүдөй болду: 1998-жылдагы 5-класстар үчүн автору Б.Өмүралиев окуу китебиндеги берилген темалар 1972-жылдан бери карай өзгөртүлбөгөндүгү, андагы өздөштүрүүдөгү грамматикалык материалдар өз учурунда окуучулар үчүн кызыктуу берилгендиги , бирок ошондой болсо да бүгүнкү күндө стандартта белгиленген окуу праграммасы менен дал келбей жаткандыгын айтышты. Мисалы, айрым көнүгүүлөрдүн жеңилдиги, окшоштугу, кеп маданияты боюнча материалдардын жокко эселиги, байланыштын түрлөрү боюнча бир да материалдар, бир да көнүгүүлөр жок экендиги, көркөм тексттердин аздыгы, сүйлөө маданиятынын талаптарына жооп бербегендиги ж.б.

Кыргыз тили окуу китебинин мааниси, орду жана мазмуну тууралуу практик мугалимдердин пикирлерин угуу максатында анкета түзүлүп, аларды республиканын бардык областтарына таратып, тиешелүү жооптор алынды.

Таблица 2.1 - ***Педагогикалык эксперименттин 1-этабынын жыйынтыктары***

Кыргыз тили боюнча 5-класстын окуу китеби азыркы талаптарга толук жооп береби?				
Жооптордун жалпы саны	Толук жооп берет	Жарым-жартылай жооп берет	Жалпысынан жооп берет	Жооп бербейт
170	60	49	40	21
Пайыздык катышы 100%	35,2%	28,8%	23,6%	12,4%

Окуу китебинде берилген көнүгүүлөр окуучулар үчүн кызыктуубу?				
Жооптордун жалпы саны	кызыктуу	кызыксыз	тажатма	Кызыктыруу мугалимдин милдети
170	82	23	22	43
Пайыздык катышы 100%	48,4%	13,5%	12,9%	25,2%

Окуу китептеринин сапатын жогорулатуу боюнча кандай сунуштарды бересиз?					
Жооптордун саны	Теориялык материалдарды азайтуу	Теориялык материалдарды жөнөкөйлөтүү	Көнүгүлөрдү көбөйтүү	Байланыштуу кеп боюнча материал-дарды жөнөкөй-лөтүү	Текст-терди көп берүү
170	41	33	28	36	32
Пайыздык катыш % менен	24,1	19,5	16,4	21,2	18,8

Окуу китептеринде тексттерди көбүрөөк киргизүүгө Сиз кандай карайсыз?					
Жооптордун саны	*макулмун*	*Каршы эмес -мин, бирок ашкере киргизүүгө болбойт*	*Тексттер менен иш-төөнүн жолдору берилсе*	*Анча зарылчылыгы жок*	*каршымын*
170	*35*	*40*	*47*	*25*	*23*
Пайыздык катыш 100%	*20,5*	*23,5*	*27,6*	*14,8*	*13,6*

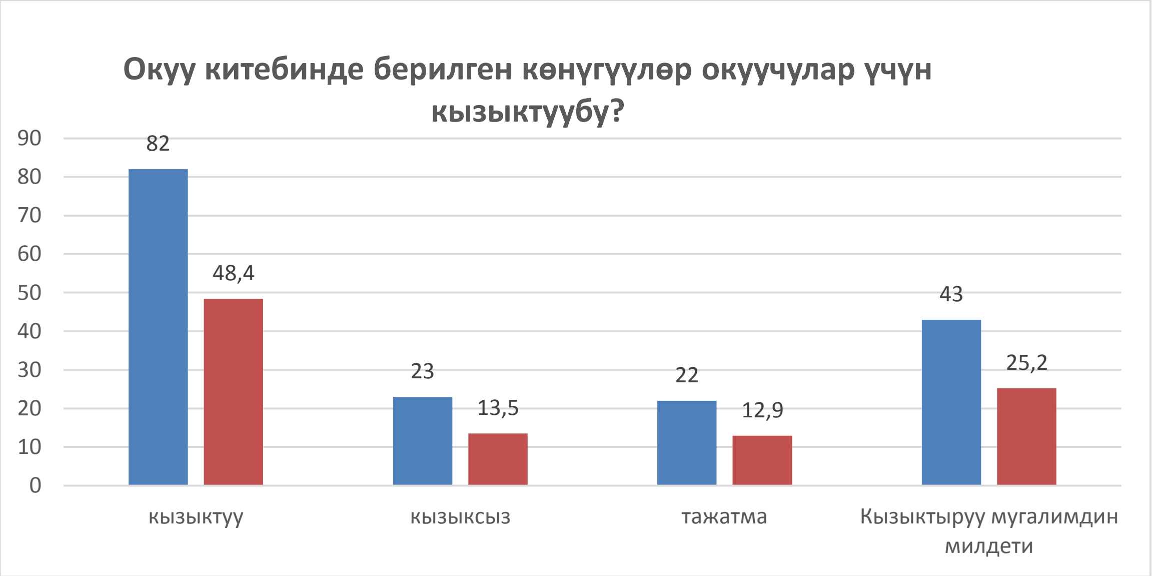
Окуу китебинде берилген көнүгүүлөр окуучулар үчүн кызыктуубу?
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
82
48,4
23
13,5
22
12,9
43
25,2
кызыктуу
кызыксыз
тажатма
Кызыктыруу мугалимдин милдети

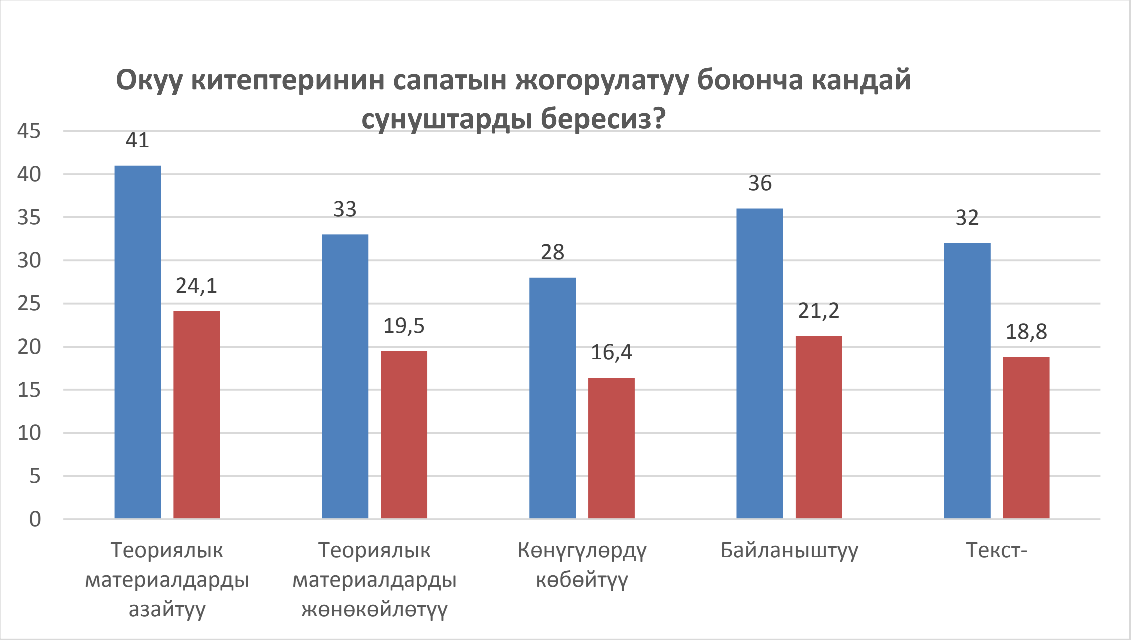
Окуу китептеринин сапатын жогорулатуу боюнча кандай сунуштарды бересиз?
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
41
24,1
33
19,5
28
16,4
36
21,2
32
18,8
Теориялык материалдарды азайтуу
Теориялык материалдарды жөнөкөйлөтүү
Көнүгүлөрдү көбөйтүү
Байланыштуу
Текст-

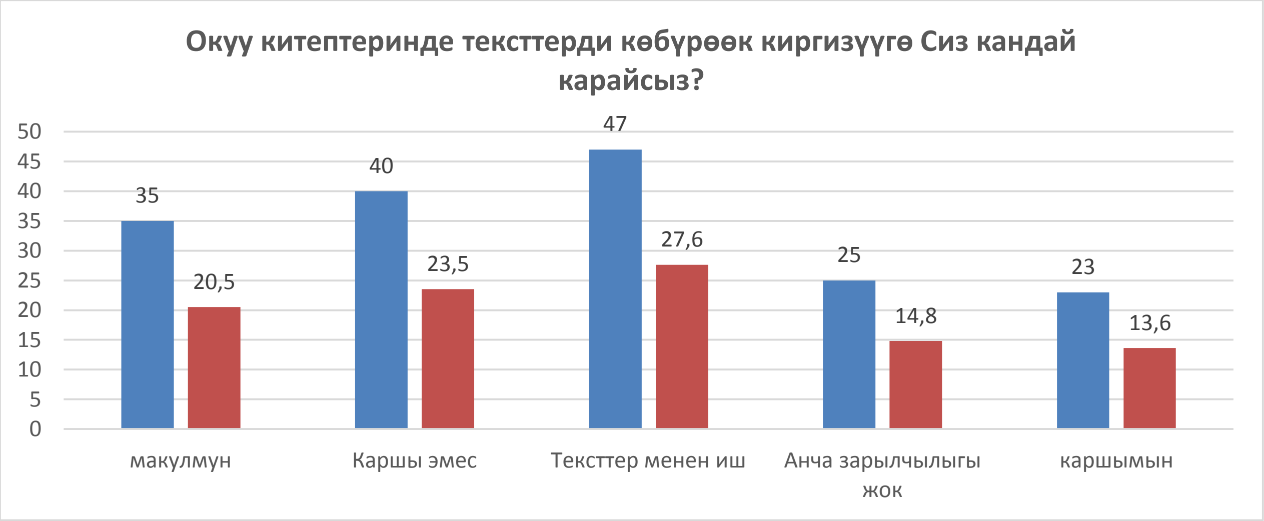
Окуу китептеринде тексттерди көбүрөөк киргизүүгө Сиз кандай карайсыз?
50
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
35
20,5
40
23,5
47
27,6
25
14,8
23
13,6
макулмун
Каршы эмес
Тексттер менен иш
Анча зарылчылыгы жок
каршымын

Диаграмма 2.1. *Педагогикалык эксперименттин 1-этабынын жыйынтыктары*

Педагогикалык эксперименттин үйрөтүүчү жана окутуучу этабындагы этабындагы 2013-2015-окуу жылдары 5-класстын «Кыргыз тили» окуу китебин (автор:А.Койлубаева) мугалимдерге сунуш кылап, кеп-кеңештер айтылып, иштин жүрүшүн дайыма көзөмөлгө алдык.

1-чейрек Байланыштуу кеп – 25 саат

Синтаксис, пунктуация жана кеп маданияты – 23 саат

2-чейрек Фонетика, орфография, орфоэпия жана кеп маданиятына – 19 саат

3-чейрек Лексика жана кеп маданияты – 12 саат

Сөз жасоо, сөздүн курамы жана кеп маданияты – 8 саат

Морфология: зат атооч жана кеп маданияты – 15 саат

4- чейрек Сын атооч жана кеп маданияты – 8 саат

Этиш жана кеп маданияты – 17 саат

Изилдөөбүздүн эксперименттик иштерибиздин экинчи этабында бүгүнкү күндө мугалимдер жана окуучулардын окуу китеби менен толук камсыз болбогондугу; окутуу процессинде грамматиканы курулай окутуп, “окугула”, “көчүргүлө”, “жаттагыла” сыяктуу жаттатуу принцибинде уюштуруу ж.б. ушуга окшогон көйгөйлөр балдардын сүйлөө жана оозеки маданиятын, билимин төмөндөтүп жатышынын негизги себептери болуп жаткандыгы дагы бир жолу тастыкталды.

Натыйжада төмөнкүлөр аныкталды: балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү чыгармачыл көнүгүүлөрдү иштетип пайдалануу жакшы натыйжа берерине ишендик

Тилдик жана кептик көнүгүү, машыгуу жумуштары, оозеки, жазуу иштери аркылуу окуу китебинин кол жазмасын сыноодон өткөрүү боюнча республикадагы аймактар боюнча жыйынтыктары .

2013-2015-окуу жылдары тилдик жана кептик көнүгүү, машыгуу жумуштары, оозеки, жазуу иштери аркылуу окуу китебинин кол жазмасын сыноодон өткөрүү боюнча республикадагы аймактар боюнча жыйынтыктары

Таблица 2.2 - *Педагогикалык эксперименттин 2-этабынын жыйынтыктары*

5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги окуу материалдарынын мазмунун окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдери								
Окуу материалдарынын мазмунун	мыкты		жакшы		орто		жалпы жыйынтык	
	К	**Э**	**К**	**Э**	**К**	**Э**	**К**	**Э**
Байланыштуу кеп	47,1%	75,5%	40,30%	69,9%	32,3%	64,8%	**39,90%**	**70,1 %**
Фонетика орфография, орфоэпия жана кеп маданияты	40,3%	73,9%	39,40%	67,1%	32,3%	63,2%	**37,5%**	**68,1 %**
Лексика жана кеп маданияты	42,7%	71,2%	38,70%	65,9%	32,6%	62,9%	**38,00%**	**66,7 %**
Сөз жасоо, сөздүн курамы жана кеп маданияты	38,3%	69,5%	37,40%	68,9%	31,6%	65,8%	**35,7%**	**68,1 %**
Морфология: зат атооч жана кеп маданияты	35,9%	71,9%	36,40%	67,9%	32,3%	62,9%	**34,80%**	**67,6 %**
Сын атооч жана кеп маданияты	45,8%	69,8%	35,99%	67,9%	31,9%	64,9%	**37,80%**	**67,5 %**
Этиш жана кеп маданияты	43,2%	72,1%	35%	69,1%	32,6%	63,9%	**36,9%**	**68,3 %**

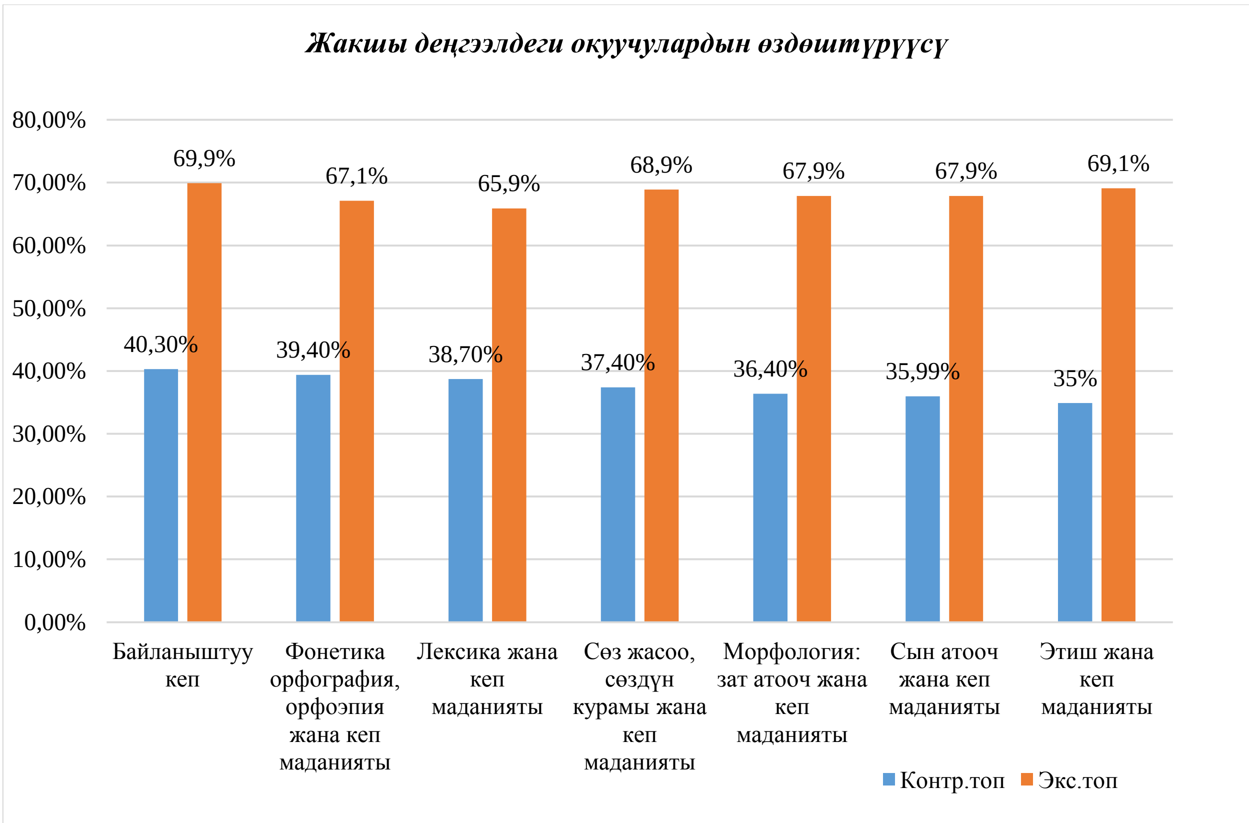
Жакшы деңгээлдеги окуучулардын өздөштүрүүсү
80,00%
70,00%
60,00%
50,00%
40,00%
30,00%
20,00%
10,00%
0,00%
69,9%
67,1%
65,9%
68,9%
67,9%
67,9%
69,1%
40,30%
39,40%
38,70%
37,40%
36,40%
35,99%
35%
Байланыштуу кеп
Фонетика орфография, орфоэпия жана кеп маданияты
Лексика жана кеп маданияты
Сөз жасоо, сөздүн курамы жана кеп маданияты
Морфология: зат атооч жана кеп маданияты
Сын атооч жана кеп маданияты
Этиш жана кеп маданияты
Контр.топ
Экс.топ

Орто деңгээлдеги окуучулардын өздөштүрүүсү
70,0%
60,0%
50,0%
40,0%
30,0%
20,0%
10,0%
0,0%
64,8%
63,2%
62,9%
65,8%
62,9%
64,9%
63,9%
32,3%
32,3%
32,6%
31,6%
32,3%
31,9%
32,6%
Байланыштуу кеп
Фонетика орфография, орфоэпия жана кеп маданияты
Лексика жана кеп маданияты
Сөз жасоо, сөздүн курамы жана кеп маданияты
Морфология: зат атооч жана кеп маданияты
Сын атооч жана кеп маданияты
Этиш жана кеп маданияты
Контр.топ
Экс.топ

Диаграмма 2.2. ***Педагогикалык эксперименттин 2-этабынын жыйынтыктары***

Педагогикалык эксперименттин текшерүүчү, жыйынтыктоочу этабындагы 2016-2017-окуу жылдары текшерүүчү, жыйынтыктоочу этабында тапшырмалар жана тексттер 5-класстын окуучуларынын психологиялык курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлгөндүгү тастыкталды. Ал материалдар окуучулар тарабынан жетишерлик деңгээлде өздөштүрүлдү жана алдыңкы натыйжаларды көрсөттү. Эксперименттик окутууда заманбап технологиялардын талаптарына ылайык ар түрдүү мазмундагы чыгармачылыгын өнүктүрүүчү, ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү тапшырмалар берилди. Мисалы: эссе, ББКБ стратегиясы, схема боюнча балдарга таршырма берүү, Венндин диаграммасын түздүртүү, схема боюнча дебат уюштуртуучу көнүгүүлөр , синквейн, кластер түздүртүү,сабак- аукциондун берилиши ж.б. Окуучулардын билимине, билгичтиктерине, көндүмдөрүнө карап, текст аркылуу окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүүлөрдүн ар кандай түрлөрү сунушталды. Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы 2015-2017-жылдарда өткөрүлдү. Жыйынтыктоочу эксперименттин жүрүшүндө окуучулар материалдарды кандай деңгээлде өздөштүрүп жатканына, мугалим берилген материалдарды окуучуларга кандай кылып жеткирип жатканына, материалдардын 5-класстын деңгээлине

ылайыкталып түзүлгөндүгүнө тынымсыз текшерүүлөр жүргүзүлүп турду. Биз сунуш кылган тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн жүргүзүлгөн эксперименттердин жыйынтыгынан улам изилдөөнүн алдына коюлган божомолдообуз туура экендиги ырасталды

2016-2017-окуу жылдары текшерүүчү жана эксперименталдык топтордун өздөштүрүү деңгээлдеринин сандык жана сапаттык жактан жыйынтыктары.

Таблица 2.3 - *Педагогикалык эксперименттин 3-этабынын жыйынтыктары*

5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги окуу материалдарынын мазмунун республикадагы аймактар боюнча окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдери								
Республикадагы аймактар боюнча окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдери	мыкты		жакшы		орто		жалпы жыйынтык	
	К	Э	К	Э	К	Э	К	Э
Бишкек шаары	55,20%	81,10%	45,30%	78,10%	36,1%	69,6%	45,5%	76,2%
Чүй областы	50,8%	75,6%	43,8%	72,6%	35,9%	68,9%	43,5%	72,3%
Ысык-Көл областы	52,7%	74,9%	41,3%	70,9%	34,8%	66,2%	42,9%	70,6%
Нарын областы	48,7%	71,2%	39,7%	69,2%	35,9%	67,5%	41,4%	69,3%
Ош областы	48,9%	69,5%	40,9%	67,5%	34,8%	66,9%	41,5%	67,9%
Талас областы	47,3%	71,9%	41,8%	67,9%	36,8%	65,9%	41,9%	68,54%
Жалал-Абад областы	45,1%	68,8%	38,1%	66,8%	25,4%	63,1%	36,2%	66,2%

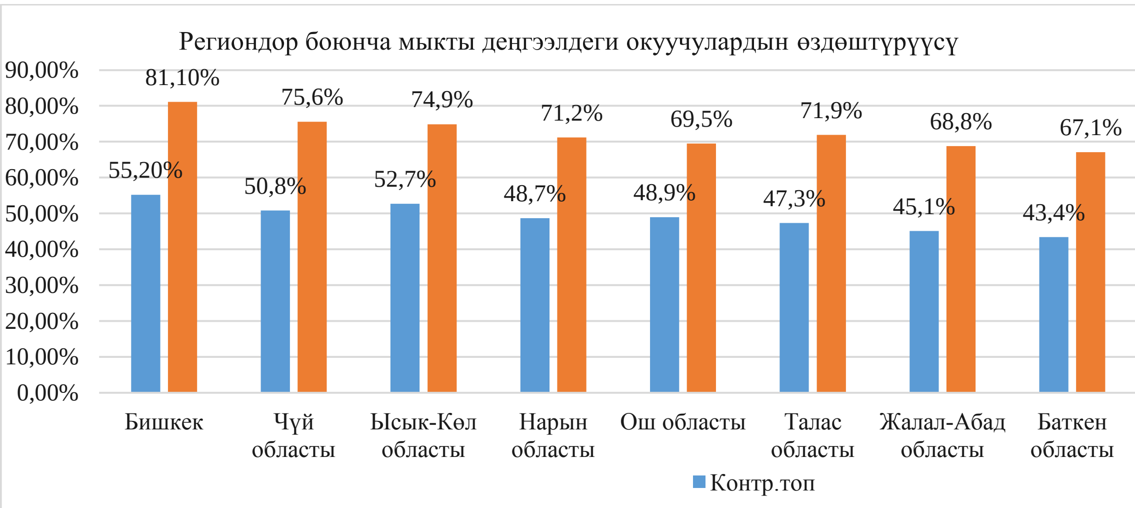

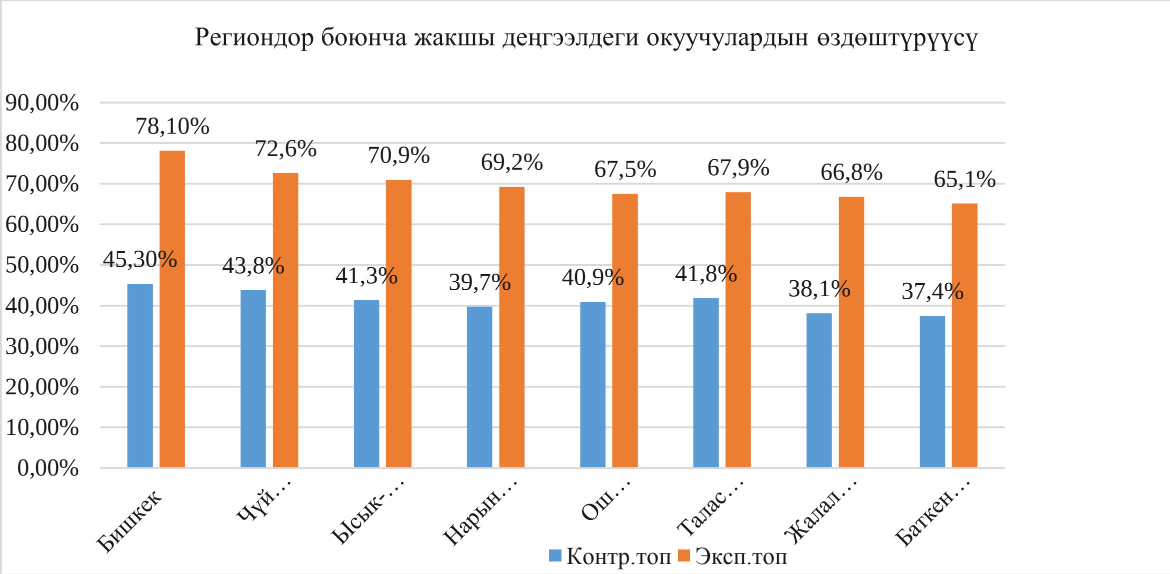

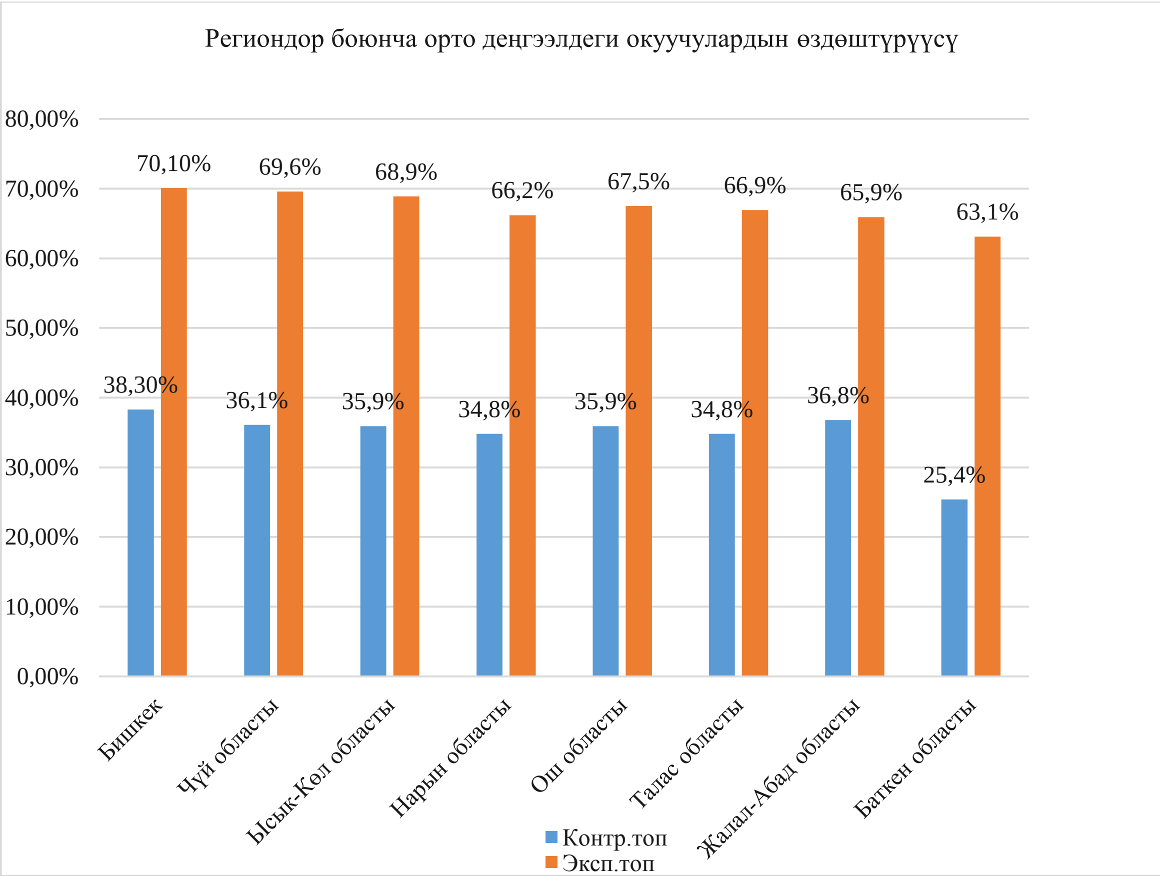

Педагогикалык эксперименттин 3-этабынын жыйынтыктары
Диаграмма 2.3.

Изилдөөнүн натыйжалуулугун бекемдөө максатында суроо-жооп методун да колдондук. Биз суроо-жооптун оозеки формасын тандап алып, мугалимдер менен мүмкүн болушунча, ачык, ак дилден мамиле жасап,

алынган жооптордун канчалык маанилүү экендигин түшүндүрүү менен мамиле жасоого аракеттендик. Суроо-жооп көбүнчө аңгемелешүү, суроолорго жооп алуу, тигил же бул кырдаалды, проблеманы чечүүгө карата пикир алышуу, ой бөлүшүү түрүндө жүргүзүлдү. Алардын мазмунун төмөнкү маселелер түздү:

- Кыргыз тилин окутуу процессинде кандай теориялык жана практикалык кыйынчылыктар бар?
- Эне тилди окутууда анын тилдик жана коммуникативдик мазмундарын кандайча айкалыштырасыз?
- Кыргыз тили, жалпы эле тилди окутуунун методикасында, педагогика, лингвистика илиминде болуп жаткан жаңылыктар менен таанышсызбы?
- Эң соңку окуган эмгегиңиз кайсы? Алардын кыргыз тилин окутуунун сапатын жогорулатууга кошкон салымын айта аласызбы?
- Салттуу жана интерактивдүү методдордун жалпылыгы жана айырмачылыгы эмнеде?
- Сабактын жаңы түрлөрүнө (сабак-сахна, сабак-таймаш ж.б.) карата Сиздин мамилеңиз кандай?

Алынган жоопторду талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтык чыгардык:

1. Кыргыз тилин окутуу процессин жаңы баскычка көтөрүү үчүн мугалимдерге эне тилин окутуунун теориялык жана практикалык маселелери боюнча конкреттүү методикалык көрсөтмөлөрдү берүүнүн зарылдыгын көрдүк. Мындай зарыл методикалык эмгектер кыргыз тилинде жетишпейт, орус тилинде жарык көргөн эмгектерди пайдалануу сейрек, ал эми жеке чыгармачылык менен изденүү Бишкек шаарында, областтын борборлорунда жана айрым чыгармачыл мугалимдердин аракеттеринде гана учурайт.

2. Кыргыз тил илими, педагогика, психология, методика ж.б. илимдер боюнча мугалимдердин китеп менен камсыз болушу дээрлик канагаттандырбайт. Натыйжада мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү тилдик жана коммуникативдик компетенция, окутуу процесстери, окутуунун салттуу

жана интерактивдүү методдору, сабактын типтери жана түрлөрү ж.б. боюнча чектелүү түшүнүктөр менен эмгектенишүүдө.

3. Мугалимдер тушугуп жаткан дагы бир кыйынчылык- кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, окуу программасы жана окуу китептеринин ортосундагы ар түрдүүлүк, дал келбөөчүлүк. Алардын окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө, өздөштүрүү, үйрөнүү жана кызыгуу деңгээлдерине, социалдык талаптарга шайкеш келбеши да өз таасирин тийгизип келет.

ЭКИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Окутуу процессин уюштуруунун формалары дидактикалык негизги түшүнүктөрдөн болуп саналат. Демек, окутуунун, билим берүүнүн алда канча оптималдуу, майнаптуу формасын издөө, табуу жана практикада колдонуу маселеси ар дайым актуалдуулукка ээ болуп келет. Сабактын сапатын, мазмунун, түзүлүшүн, жабдылышын, жүрүшүн ж.б. маселелерин өркүндөтүүгө карата иш-аракеттер дайыма болуп туруучу көрүнүш. Кыргыз тили сабагынын мазмундук жагы тилдин коомдук турмуштук функциясына, кызматына негизделип иштелип чыгат. Ошондуктан кыргыз тили боюнча өтүлүүчү сабак-бул мугалимдин блимине, тажрыйбасына, окутууга жасаган мамилесине, чыгармачыл изденүүсүнө негизделген. Окуучу менен биримдикте бир максатты көздөгөн бирдиктүү ишмердик. Ал кандайдыр бир рамкага (убакыттан башка) чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, алымча-кошумчага дайыма дуушар болуучу, өзгөрмөлүү, өнүгүүчү, жандуу процесс.

Кыргыз тили боюнча өтүлгөн ар бир сабак анын тибине, түрүнө, колдонулган ык-методуна, каражатына ж.б. карап бааланбастан, ал өз алдына койгон максатына жеттиби же жеткен жокпу, сабактагы маалыматтар, анын мазмун-мааниси учур талабына ылайык окуучунун эне тил боюнча билимин байытып, жан дүйнөсүнгөн түнөк таба алдыбы, рухий азык бердиби мына ушуларга карата бааланат жана баалануута тийиш.

Кыргыз тили сабагынын сапаттык белгилери, анын билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк максаттарына токтолуп, аларды

жакшыртуу, өркүндөтүү боюнча сунуштар айтылды. 5-класста кыргыз тилин окутуунун методдорунун дидактикалык табиятын ачып берүүдө аны эне тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы максатка жана ага ылайык инновациялык талаптардын биримдигинде, алкагында кароого аракеттендик. Окутуунун салттуу деп аталган методдорунун жараксыз эместигин, ал эми интерактивдүү методдордун жаңы нерсе эместигин, алар дал ошол даяр түрүндө сырттан келиши боюнча колдонууда каалаган натыйжаны бербесин, азыркы милдет салттуу жана интерактивдүү деп өз-өзүнчө бөлүп ажыратпай, алардагы жалпылыкты, биримдикти жана айырмачылыкты так аныктап мурунку менен кийинкини айкалыштыра колдоно билүүдө турарын баса белгиледик. Ошол эле учурда мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык түзүлгөн окуу программасы боюнча 5-класстарда өтүлүүчү айрым сабактардын моделдери толук иштелип чыкты.

ҮЧҮНЧҮ БАП. «КЫРГЫЗ ТИЛИ» ОКУУ КИТЕБИНИН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

3.1.”Кыргыз тили” окуу китебинин мазмунунда тилдик компетенцияларды өнүктүрүүгө карата материалдарды берүү маселелери

Окутуу процесси белгилүү бир мезгил, убакыт ченеминде билимге, билгичтикке жна баалуулуктарга ээ болуу максатында окуучу менен мугалимдин биргелешкен ишмердиги болуп саналат. Окутуу процессин уюштуруунун жана өткөрүүнүн эң негизги формасы катары сабактын таанылгандыгына үч жүз жылдан ашык убакыт өттү. Анын (сабактын) негиздөөчүсү чех педагогу, улуу дидакт Я.А. Коменский эсептелет.

XIX жана XX кылымдарда сабактын теориясы менен практикасына К.В. Ельницкий, В.П. Шереметевский, П.О. Афанасьев, К.А. Москаленко, И.Н. Скаткин, А.В. Текучев, И. Бекбоев, Э. Мамбетакунов, К. Добаев, Б. Исаков, А. Муратов, Ж. Чыманов ж.б. окумуштуулар, практик мугалимдер кайрылышып, ал боюнча бир катар маселелер ийгиликтүү чечилген.

Окуучу үчүн кыргыз тили сабагынын жүрүшү ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн, ачылыштын, таап-тактоонун, таң калуунун, талашып-тартышуунун, өз пикирин, өз көз карашын билдирүүнүн, далилдөөнүн жана коргоонун сөз кадырын барктап-баалоонун, туура, маданияттуу сүйлөөнүн, сабаттуу жазууга үйрөнүүнүн ж.б. жандуу, кызыктуу жана пайдалуу процесс болуусу керек. Бул иште мугалимдин уюштуруу, окуучуларды кызыктыруу, сабакка карата орундуу, таасирдүү материалдарды табуусу, аларды өз ыгы, өз нугу менен бере билүү ишмердиги биринчи орунга коюлат.

Албетте, мугалим канчалык чебер, устат, мыкты педагог болбосун, көрсөтүлгөн ийгиликтерге азыркы окуу программалары талап кылган эреже-аныктамаларды күчкө салып жаттатуу, темаларга карата ар кайсы акын-жазуучулардын чыгармаларынан алынып, окуу китептерине киргизилген мисалдарды келтирүү менен жетишүүсү өтө кыйын. Бул кырдаалдан чыгууда билим берүү мыйзамдарында берилген өз укуктарын жана милдеттерин толук пайдаланган, өз кесибин сүйгөн мугалимдин мүмкүнчүлүктөрү салыштырмалуу арбын.

Төмөндө окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классында өтүлүүчү айрым сабактардын моделдерин сунуш кылып көрөлү:

Сабактын темасы: КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ. СҮРӨТТӨӨ

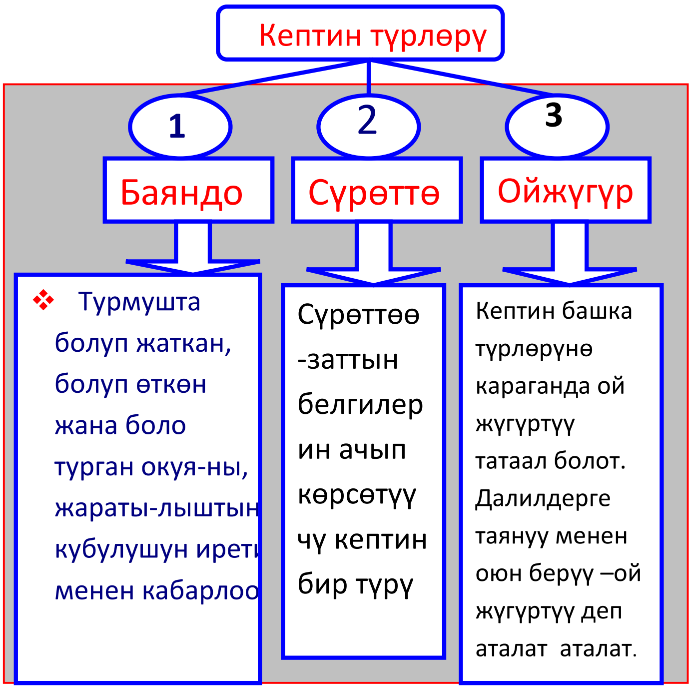

Сабактын максаттары:

а) билим берүүчүлүк максаты	б) өнүктүрүүчүлүк максаты;	в) тарбия берүүчүлүк максаты
Окуучулар кептин түрлөрү боюнча маалыматтарын терендетишет. Анын ичинен сүрөттөө жөнүндө билишет;	Сүрөттөөнүн түрлөрүн ажырата алышат.	Берилген тапшырмалар аркылуу сүйлөө маданияты калыптанат.

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде окуучу ...

кептин түрлөрү боюнча жалпы маалыматтарын тереңдете алышса, анын ичинен сүрөттөөнү билсе	Сүрөттөөнүн түрлөрүнө мисал келтире алса	Өз оюн туура,так жана түшүнүктү сүйлөп берсе

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

Тилдик компетенттүлүк:

-текстте колдонулган кептин түрлөрүн ажырата билет;

-сүрөттөөгө өз алдынча текст түзө алат;

Кептик компетенттүүлүк:

-зат жана башка кубулуштарды сүрөттөй билет;

-сүрөттөө түрүндөгү тексттерди тандай билет;

-өз оюн сүрөттөө аркылуу, эркин түшүндүрө алат .

Маданий компетенттүүлүк:

-орфоэпиянын эрежелери боюнча туура сүйлөөгө калыптанат;

-топто иштөөдө достору менен маданияттуу сүйлөөгө үйрөнөт.

Сабактын тиби: жаңы билимди өздөштүрүү сабагы.

Сабактын методу: интерактивдү методдор.

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, ватман, стиккер, окуу-методикалык колдонмолор.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу

2. Өтүлгөн теманы кайталоо

-кептин түрлөрүнө кайсылар кирет;

-аңгеме, жомок, уламыштарда кептин кайсы түрү кеңири колдонулат?

-баяндоо дегенди кандай түшүнөсүңөр? Мисал келтиргиле.

Жаңы тема: Сүрөттөө – заттын белгилерин ачып көрсөтүүчү кептин бир түрү. Мында жаратылыштагы көрүнүштөрдү, адамдардын келбетин, жаныбарларды ошондой эле буюмдарды сүрөттөөдө аларга тиешелүү болгон белгилер, сапаттар, өзгөчөлүктөр көрсөтүлөт. Сүрөттөөнүн бир нече түрлөрү бар:

Турак-жайды сүрөттөөдө бөлмөнүн көрүнүшү, чен-өлчөмү, бөлмөдөгү буюмдар, алардын жыйналыш тартиби ж.б ирет-ирети менен толук баяндалат.

Жаратылышты сүрөттөө. Табигат, дүйнөдөгү жандуу, жансыз заттардын бардыгы жаратылышты түзөт. Аны сүрөттөп жазуу жаратылышты сүрөттөө адамдын көңүл буруусун, байкагычтыгын, билгичтигин, кыраакылыгын өстүрүүгө жардам берет.

Кыялданып сүрөттөө. Жаратылышты, турак-жайды, буюмдарды, кыймыл-аракетти ж.б жөн гана болгонун болгондой сүрөттөбөстөн, адам өзү каалагандай кыялданып, апыртып, фантастикалык жол менен да сүрөттөйт.

Адамдын келбетин сүрөттөө - адамдын сырткы келбетин, кебете-кешпирин сүрөттөп жазуунун татаал түрлөрүнүн бири.

Буюмдарды сүрөттөөдө анын аты, кандай буюм экендиги, мааниси, эмнеден жасалгандыгы, кандай бөлүктөрдөн турары, формасы, өңү-түсү көлөмү ж.б. саналып сүрөттөлөт.

Окуу китебиндеги 34-көнүгүүнү топтор өз алдыларынча иштеп, түшүнгөндөрүн өз ара талкуулашат.

35-көнүгүнү жазуу жүзүндө аткарып, “Менин сүйгөн буюмум” деген темада өздөрүнө жаккан буюмду 1-топ сүрөттөп жазышат. 2,3-топ 36-көнүгүүнү иштеп, жыл мезгилдеринин ичинен өздөрүнө жаккан мезгилди сүрөттөп жазышат.

Сабактын кийинки бөлүгүндө өз алдынча төмөндөгүдөй кошумча тапшырмалар берилет. Класс үч топкө бөлүнөт.

1-топ үчүн:Жайкы таңдагы тоолордун көрүнүштөрүн сүрөттөгөн текст таратылат.

Коргон жасап койгондой,
Ак чач тоолор көрүндү.
Таң тамылжып көк жүзү,
Жылмайгандай көрүндү.
Ойгонгонсуп кең дүйнө,
Чыгыш нурга чөмүлдү.
Тил жетпеген жайкы таң,
Көкөлөттү көңүлдү.
Тамылжыган күн нуру,
Кучактады тоолорду.
Бийик кылып көрсөттү,
Көлөкөсү коолорду. (А.Т)

-тоолордун көрүнүшү кандайча сүрөттөлгөн?

-силер үчүн кайсы сөздөр түшүнүксүз болду?

-ушундай тоолоруңар менен сыймыктана аласыңарбы?

2-топ үчүн: Жайкы таңдагы жер бетинин көрүнүшүн сүрөттөгөн текст таратылат.

Көлүм көпкөк, жер жашыл,

Кестелишип койгондой.

Кызыл макмал кызгалдак,

Ыраң өрткө толгондой.

Жашыл нооту жамынып,

Белес жатат толгондой.

Кандай акын бул жерден,

Бүт сүрөттөп айта алат.

Жибек желге тар талаа,

Ойку-кайкы чайпалат.

Ыксыраган эгиндер,

Зумуруддай байкалат. (А.Т.)

-жайкы таңдагы жер бетинин көрүнүшү кандайча сүрөттөлгөн?

-*кестелишип, ыраң, нооту, ыксыраган, зумураддай* деген сөздөрдү кандай түшүнөсүңөр

3-топ үчүн:Таң эртеңки табияттын көрүнүшүн сүрөттөгөн текст таратылат.

Мекчейишип серкелер,

Кулак башын кагышты.

“Жүргүн мындай” дешкенсип,

Төшкө карай басышты.

Ойноп жаткан улактар,

Чыйрыкканын жазышты.

Укуругун сүйрөтүп,

Ышкырышты жылкычы.

Окшош боёп кийгендей,

Чоктой тору жылкычы.

Жылкычыдай ышкырды,

Чакчыгайдай жылкычы. (А.Т.)

-табияттын көүнүшү кандай сүрөттөлгөн?

-*мекчейишип серкелер* дегенди кандай түшүнөсүң?

Демек, жаратылышыбыздын ушундай көрүнүшү менен сыймыктанып, аларды аздектеп, коргоо-биздин милдет.

Баалоо критерийлери:

1. Берилген суроолорго так жана түшүнүктүү жооп бериши;
2. Оюн тартынбый толук жана жеткиликтүү айтып бере алышы;
3. Сүйлөө кебинде далилдерди пайдалана алышы;
4. Сүрөттөөнүн кайсы түрү экендигин аныктап, ага мисал келтире алышы.

Окуучулардын билимин баалоо критерийлеринин негизинде жүргүзүлөт.

37-көнүгүү “Ак кемедеги” Бугу эненин жомогунан Бугу энени сүрөттөп жазып, элестетүү менен сүрөтүн тартышат.

Сабактын темасы: Сүрөттөө объектилеринин түрлөрү: жандуу жана жансыз заттарды сүрөттөө

Сабактын максаттары:

а) **билим берүүчүлүк** максаты: окуучулар кептин түрлөрү, анын ичинен сүрөттөө боюнча маалыматтарын тереңдетишет;

б**) өнүктүрүүчүлүк максаты**: жандуу жана жансыз заттарды сүрөттөй алышат;

в) **тарбия берүүчүлүк максаты:** топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлоого үйрөнүшөт жана берилген тапшырмалардын негизинде жаратылышты сүйүүгө тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу ...

а) кептин түрлөрү, анын ичинен сүрөттөө боюнча маалыматтарын терендете алышса;

б) жандуу жана жансыз заттарды сүрөттөй алышса;

в) топтордо иштөөдө бирин-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша билсе жана жаратылыштын баалуулугун сезе билсе, аны коргоо керектигин түшүнсө.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

Тилдик компетенттүүлүк:

-текстте колдонулган кептин түрлөрүн ажырата билет;

-сүрөттөөгө өз алдынча текст түзө алат;

Кептик компетенттүүлүк:

-жандуу, жансыз заттарды сүрөттөй алат

-сүрөттөө түрүндөгү тексттерди тандай билет;

-жандуу, жансыз заттарды сүрөттөөдө өз оюн эркин жана жеткиликтүү, кенен түшүндүрө алат .

Маданий компетенттүүлүк:

-орфоэпиянын эрежелери боюнча туура сүйлөөгө калыптанат;

-топто иштөөдө достору менен маданияттуу сүйлөөгө үйрөнөт.

Сабактын тиби: Алган билимди чыңдоо сабагы.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу:

Өтүлгөн теманы кайталоо.

- Кептин кандай түрлөрү бар? Сүрөттөө деген эмне? Мисал келтиргиле.
    - Өзүңөргө жаккан чыгарманы сүрөттөгүлө.

Жаңы тема: ЖАНДУУ ЖАНА ЖАНСЫЗ ЗАТТАРДЫ СҮРӨТТӨӨ

Сүрөттөөнүн объектиси катары келген ар кандай зат, көрүнүш, окуя, айлана-чөйрө ж.б. тексттин темасы катары келет да, аларды сүрөттөөгө катышкан ар түрдүү белги, касиет, өң-түс, буюм-терим тексттин негизги оюн

түзөт. Сүрөттөөдө жандуу жана жансыз заттар сүрөттөлөт. Мисалы: *Ыскак тоонун кырына келди. Ал күмүш жалдуу аргымактын тизгинин жыя кармап, алды-артын карап турду. Жаңы өскөн суюк сакалы, кара муруту бар, сурданган бүркүт кабак, тик көз жигит эле.*

Мындагы сүрөттөө кебинин объектиси – адам – Ыскак. Ал эми анын суюк сакалы, кара муруту, сурданган бүркүт кабагы, тик көзү – сүрөттөө каражаттары болуп саналат.

Эми төмөнкү текстти карап көрөлү:

Ак мөңгүлүү чокулар кыркалап, коргошундун өңүндөй, чарык жиптей агарып суу агып жатат. Чагылган тийип, кара күйүндү болгон арчанын калдыгы көрүнөт. Топтомолок кызыл четин алыстын дүпүйөт.

Бул мисалдардагы сүрөттөө каражаттары – ак мөңгүлүү чокулар, коргошундун өңүндөй, чарык жиптей, агарып чубалган, кара күйүндү, топтомолок кызыл четин. Ал эми сүрөттөө кебинин объектиси – чокулар, арчалар.

Окуу китебиндеги 38,39,40-көнүгүүлөрдү окуучулар топторго бөлүү менен аткарууга болот.

1-топ 38-көнүгүүдөгү берилген тексттеги сүрөттөөнүн объектилерин жана каражаттарын аныктайт;

39-көнүгүүдө 2-топ өздөрүнө жаккан жан-жаныбарлардын өзгөчө белгилерин эске алып, сүрөттөө менен чакан текст түзүшөт;

3-топ 40-көнүгүүнү иштеп, мектеп, анын айлана-чөйрөсү жөнүндө кептин түрлөрүн колдонуу менен чакан эссе жазышат.

Сабактын кийинки бөлүгүндө ар бир топко түстүү сүрөттөр таратылып, окуучулар андагы көрүнүштү сүрөттөп жазышат. Жооптору төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Тоо тараптан кызарып күн чыгып келе жатат. Улам өйдөлөгөн сайын, сандык ачылып, ичинен кундуз чачылып жаткансып, нурун ай-ааламга чачыратат. Анын жарык нурунан көз уялат. Кыбыр эткен жандыктын баары ойгонуп, кыймылга келди. Кызыл-тазыл гүлдөр таңкы сыдырым

*соккон желге билинер-билинбес дирилдейт. Тээ алыстан мөөрөгөн уйлар, маараган койлор биринен сала бири келе жатышат. Чөптөр суу тартып, баскан сайын шуудурайт***(мазмунуна ылайык сүрөт илинет).**

***Боз үй* (сүрөт илинет)**

Жолоочу өтө чарчап, чаалыгып, бара жаткан эле. Басып бара жатып бет маңдайынан жумурткадай аппак чоң боз үйдү көрдү. Ага жетип барып ичине кирсе: тыкан жыйналып, түндүктөн тийген күн шооласы боз үйдүн ичин жарык кылып турат. Жарпыңды жазып, делебеңди козгоп кызыл-тазыл гүлдөр менен саймаланган туш кийиз илинген. Чыгдан жакта ак кардуу Ала-Тоону элестеткен, жээктери саймаланган ак калпак турат. Баары өз жайында жайгашкан. Эпчи жакта бир чанач илинип турган экен. Андагы кымыздын буркураган жыты каңылжаарга кирип, шилекейди агызды…

Адамды сүрөттөө (А.Осмоновдун сүрөтү илинет)

Көлдүн жээги. Анда бир адам турат. Анын үстүндө узун, боз плащ, башында шапке. Ал бирде чайпалып, бирде тынчыган көлгө өзүнүн сырын төккөндөй. Көл да ага жооп бергенсип, бирде муңайгансып, андагы адамдын кайгысын тең бөлүшкөндөй. Ал адам кээде жумшак кумга отура кетет. Кайра турат да ары-бери басат. Анын көздөрү көптү көрүп, көп кырдуу дүйнөнү катып тургансып ойлуу. Эриндери кыбырагансып, сүйлөгөндөй, бирок эч нерсе угулбайт. Сыдырым соккон таңкы жел анын плащын билинер-билинбес кыймылга келтирет. Айрым учурларда өзүнүн оор басыгы менен көлдүн жээгин аяр баскандай. Басып бара жатып тып токтойт да, кере-кере таңкы таза абадан дем алат. Дем алганда, өзүнө күч алып, жыргап калат. Ал көлгө эчен ирет келген.

Ылайыгына жараша мугалимдин тандоосу менен сабактын кийинки бөлүгүндө окуучуларды эс алдыруу максатында Г. Сатылганованын аткаруусундагы К. Урмамбетовдун сөзүнө жазылган “Асман” деген ыр уктурулат жана анда асмандын кандай сүрөттөлгөнү жалпы класс менен талкууланат.

Төмөнкү суроолор боюнча окуучулар өз ойлорун айтышат:

-жандуу, жансыз заттарды сүрөттөөдө кандай кыйынчылыктар болду?

-ал кыйынчылыктарды кантип жеңдиңер?

-бул сабакта эмнени өзүңөргө ала алдыңар? Силер үчүн эмне өтө баалуу болду?

Баалоо критерийлери:

5. Берилген суроолорго так жана түшүнүктүү жооп бериши;
6. Оюн тартынбай толук жана жеткиликтүү айтып бере алышы;
7. Сүйлөө кебинде далилдерди пайдалана алышы;
8. Сүрөттөөнүн кайсы түрү экендигин аныктап, ага мисал келтире алышы.

Үйгө тапшырма катары 41-көнүгүү сунушталат.

Окуучулардын эне тилине болгон кызыгууларын, кыргыз тили сабагынын кадыр-баркын, майнаптуулугун, таасирин жогорулатуу көптөгөн факторлорго, жагдайларга байланыштуу болуп, ал боюнча комплекстүү иш-аракеттер ырааттуу жана системалуу жүргүзүлүшү зарыл. Сабак жана анын жүрүү процесси, ал процесстин өзгөчөлүгүнө, материалды өздөштүрүүгө, окутууга жасаган мамилеге, колдонгон метод-ыкмаларга жараша бир нече түрлөргө бөлүнөт. Азыркы учурда педагогикалык атайын адабияттарда стандарттык эмес сабактын ондогон түрлөрү бар. Аларга сабак-оюн, сабак-конкурс, сабак-диспут, сабак-конференция, сабак-экскурсия жана башкалар кирет.

“Стандарттык эмес сабактар окуучулардын окутуу процессине кызыгуусун жогорулатат. Бирок анын стандарттык сабактардан көп берилиши окуу процессинин негизги максатына жетишине тескери таасир бериши мүмкүн. Себеби стандарттык эмес сабактар убакытты көп талап кылат жана ошондой эле педагогдор менен окуучулар атайын даярдык көрүүгө тийиш болот” [Э Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. Б.: 2002, 115].

Сабактын жаңы түрү деп эле улам бир нерсени чыгара берүүнү А.Муратов "мода" кубалоо менен салыштырып, анын пайда болушун төмөнкү себеп менен байланыштырып: "... советтик педагогика жана мектеп практикасы ким сабакка мурда тааныш эмес жаңы бир нерселерди киргизе койсо, новатор мугалим деп эсептеп, сый-урматтын баарын ошого ыйгарып иймей өнөкөт таап алган экен. Ошонун инерциясы эгемендүү мамлекетибиздин билим берүү тармагына мурдагыдан да күргүштөп, жаңы күч менен кирип атканын, салтка айланган "Жыл мугалими" конкурсунда күбө болуп жүрөбүз",-деп ачык жана туура көрсөткөн [А.Муратов. 2000]. Биз дагы бул пикирди толугу менен кубаттайбыз.

Сабактын жаңы түрлөрү тууралуу мындай тыянак чыгаруу аны толук тангандыкка жатпайт. Биз аны кадимки салттуу сабак сыяктуу регулярдуу, дайыма өтүүгө мүмкүн эмес экендигин, алардын өзөгү оюнга, тууроого, элестетүүгө (реалдуу билим, билгичтик, көндүмгө эмес) негизделгендигин баса белгилейбиз. Ошол эле учурда алардын айрым элементтерин, бөлүктөрүн кадимки сабакта деле колдонууга болот деп эсептейбиз. Айталы, сабак-аукцион, сабак-мелдеш ж.б. салтуу сабак учурунда колдонууга болот. Чын-чынына келгенде, алардын айрым элементтери кадимки сабактарда көп эле колдонулат. Эгер алар натыйжалуу болсо, өркүндөтүп сабак процессинде ылайыгына жараша ыктуу колдонууну колго алуу зарыл. Ошондой эле сабактын салттуу эмес түрлөрүн кыргыз тили сабагында акырындап колдонуп, майнаптуу болсо, байытып, активдештирип, окуу жылында 2-3 жолу, же болбосо, чейректердин аягында, кайталоо иретинде өткөрүп турууну талапка ылайык деп ойлойбуз.

Мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык түзүлгөн окуу программасында 5-класстар үчүн 2-чейректе үндүүлөр системасын кайталоо үчүн 1 саат бөлүнгөн. Мына ушул сабакты аукцион түрүндө өтүүнү сунуш этип көрөлү:

Сабактын темасы: Үндүүлөр системасын кайталоо

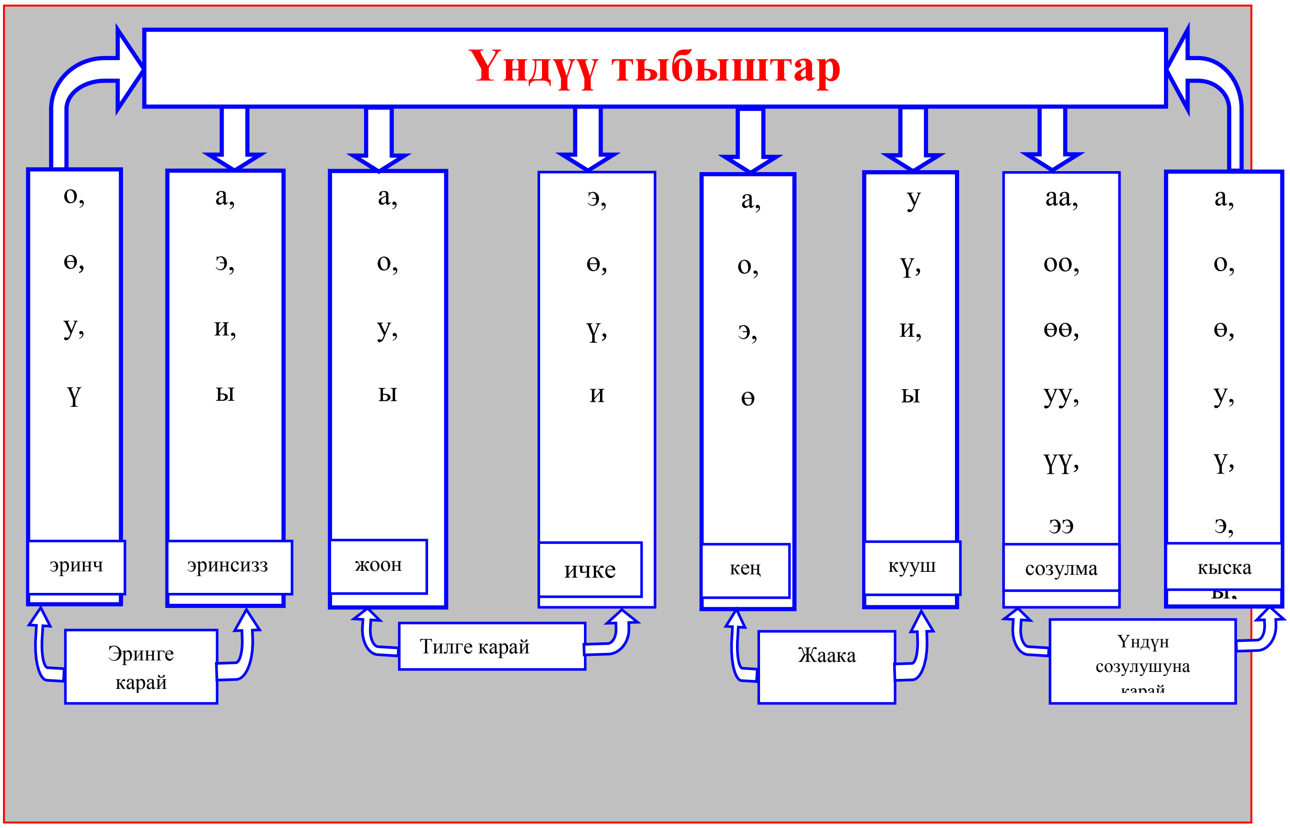

Сабактын максаттары:

а) билим берүүчүлүк максаты:

Окуучулардын үндүүлөр жана алардын түрлөрү боюнча алган маалыматтарын бекемдешет;.

б) өнүктүрүүчүлүк максаты:

Үндүүлөргө толук мүнөздөмө беришет.

в) тарбия берүүчүлүк максаты:

Топтордо иштөөдө бири-бирин сыйлоого, эне тилин сүйүүгө тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу...

а) үндүүлөр, алардын түрлөрү боюнча алган билимдерин бекемдей алса;

б) үндүүлөргө толук мүнөздөмө (жаакка, эринге, тилге жана үндүн созулушуна карай) бере алса;

в) топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашса жана эне тилин сүйүп, анын баркын билсе.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр	
Тилдик компетенттүүлүк	- үндүү тыбыштардын жасалышын билет. - үндүү тыбыштарга кайсылар кирерин өздөштүрөт.
Кептик компетенттүүлүк	- түрдүү чөйрөдө сүйлөө ишмердүүлүгүнө ээ болот; - оозеки кепте интонацияны сактай алат.
Маданий компетенттүүлүк	- кеп маданиятына ээ болот;. - адабий тилдин нормасына ылайык туура сүйлөөгө калыптанат.

Сабактын тиби – Алган билимди бышыктоо, чыңдоо сабагы.

Сабактын түрү – Аукцион-сабак

Сабактын методу: проблемалуу метод

Сабактын жабдылышы: окуу китеби боюнча методикалык колдонмо, дидактикалык карточкалар, «Үндүү тыбыштар» деген таблица, ватман, маркер жана аукционго керектүү буюмдар.

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин сөзү:

- Балдар, силер буга чейин үндүү тыбыштар, алардын түрлөрү, тагыраак айтканда, үндүүлөрдүн тилге карай, эринге карай, жаакка карай жана үндүн созулушуна карай бөлүнүшү тууралуу маалымат алдыңар. Бүгүн болсо, мына ушуларды кайталайбыз. Бул сабагыбыз башкача формада өтөт. Азыр мен силерге аукцион өтөм. Демек, жакшылап көңүл буруп отургула. Аукцион деген эмне? Аукцион деген – бир нерсени чоңойтуп отуруп, жогорку чекке жеткирүү болуп саналат. Негизинен, аукционго бай адамдар катышып (аларды аукционерлер дейбиз), чоң-чоң объектилерди, мекеме-ишканаларды сатып алышат. Силер болсо, билимге бай окуучусуңар. Бүгүнкү өтүлүүчү аукциондо «үндүү тыбыштар» сатылат, силер аукционерлер катары үндүү тыбыштарды сатып алышыңар керек.

Аукцион өткөрүнүн тартиби төмөнкүдөй: Команда берилгенден кийин, колуңарды көтөрүп, бирден үндүү тыбыштар боюнча билгениңерди кыскача айтып бересиңер. Бирок эсиңерде болсун: мурунку айтылган жооп кайра кайталанбасын. Ошондуктан ким кандай маалыматты бергенин кунт коюп угуп, айтыла элек маалыматты бергиле. Сабак ушундай тартипте улана берет. Эң акыркы жоопту ким айтса, ошол окуучу жеңүүчү болот.

Дагы бир эске алуучу нерсе: эң аягында гана айтайын деп да отура берүүгө болбойт, себеби аны башка окуучу озунуп айтып коюусу мүмкүн. Ошондуктан үндүүлөргө байланыштуу билгениңерди тынымсыз айта беришиңер керек. Анда баштадык! Бир, эки, үч!

1-окуучу:

- Үндүүлөрдү айтканда, аба эч кандай тоскоолдукка учурабай эркин чыгат. Мында жалаң гана үн катышат.

2-окуучу:

- Кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Алардын алтоо созулма үндүлөр болуп саналат. Созулма үндүүлөр окшош эки тамга менен белгиленет.

3-окуучу:

- Үндүү тыбыштар төмөнкүлөр: *а, о, ө, у, ү, э, и, ы, аа, оо, өө, уу, ү, ээ.*

4-окуучу:

- Үндүүлөрдү айтканда, сүйлөө органдарыбыздан тил, жаак, эрин активдүү катышат. Тилдин абалына карай үндүүлөр жоон жана ичке деп экиге бөлүнөт.

5-окуучу:

- Жоон үндүүлөрдү айтканда, тил артка карай тартылып, анын түп жак бөлүгү жумшак таңдайды карай көтөрүлөт. Жоон үндүүлөргө: *а, о, у, ы* кирет.

6-окуучу:

- Ичке үндүүлөрдү айтканда, тилдин учу алдыга карай жүткүнүп, анын ортосу таңдайды карай бир аз өйдө көтөрүлөт. Ичке үндүүлөргө *э, ө, и, ү* кирет.

7-окуучу:

- Үндүү тыбыштар эриндин катышына карай эриндүү жана эринсиз болуп бөлүнөт. Эриндүү үндүүлөрдү айтканда эки эрин алдыга карай жүткүнүп, чормойгон абалда болот. Мындай үндүүлөргө *о, ө, у, ү* кирет. Келгиле чогуу айтып, эриндин абалын байкап көрөлү (окуучулар чогуу айтып көрүшөт).

8-окуучу:

- Эринсиз үндүүлөрдү айтканда, эрин алдыга карай жүткүнбөйт. Аларга *а, э, и, ы* кирет. Келгиле буларды да чогуу айтып, эриндин абалын байкап көрөлү (окуучулар чогуу айтып көрүшөт).

9-окуучу:

-Үндүүлөрдү жасоодо жаак да активдүү катышат. Жаактын катышына карай үндүүлөр кең жана кууш деп экиге бөлүнөт.

10-окуучу: Кең үндүүлөрдү айтканда, тил таңдайга карай бир аз көтөрүлүп, жаак кең ачылат. Мындай үндүүлөргө *а, о, э, ө* тыбыштары кирет.

11-окуучу:

- Кууш үндүүлөрдү айтканда тил таңдайга карай бийигирээк көтөрүлүп, жаак анчалык ачылбайт. Мындай үндүүлөргө *у, и, ы* тыбыштары кирет.

12-окуучу:

- Үндүн созулушуна карай үндүүлөр созулма жана кыска болуп экиге бөлүнөт. Созулма үндүүлөрдү айтканда, кыска үндүүлөргө караганда үн белгилүү өлчөмдө созулуп айтылат. Аларга *аа, оо, уу, үү, ээ,*өө тыбыштары кирет.

13-окуучу:

- Созулма үндүүлөр сөздүн маанисин өзгөртүп жиберүүчү касиетке ээ. Мисалы, *сат-саат, ток-тоок ж.б.*

14-окуучу:

- Бир сөз ичинде үндүү тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында бири-бирине окшошуп өзгөрүшөт. Мисалы, ата деген сөзгө бир нече мүчөлөрдү уласак, *ата+лар+ыбыз+дыкы+на* болуп, биринчи

муундагы жоон үндүүгө карай кийинки муундагы үндүүлөрдүн бардыгы окшошуп, жоон үндүү болуп ээрчишип өзгөрдү.

15-окуучу:

- Эгер *ата* деген сөздү *эне* деген сөзгө алмаштырып, ошол эле мүчөлөрдү уласак, *эне+лер+ибиз+дики+не* болуп кийинки муундагы үндүүлөр ичке үндүүгө өтүп окшошуп ээрчишет.

(Ушундай тартипте сабак улана берет. Анан жооптор да акырындык менен азая баштайт. Ошондо мугалим класска бир, эки деген команда берет. Үндүүлөргө байланышкан кандай маалымат айтылбай калды? Кана ким айтат? деген суроолор болот. Ошондо акыркы окуучу кол көтөрөт)

16-окуучу:

- Сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот.

(Мына ушул жообу менен жеңүүчү аныкталат. Үндүүлөр боюнча терең билими менен башкалардан айырмаланган бул окуучуга арналып кол чабылат, же болбосо, мугалим тарабынан мурдатан даярдалган белек тапшырылат. Демек, аукционго коюлган үндүүлөрдү бул окуучу сатып алды. Аукцион башынан аягына чейин 15-20 минуталык убакытты алат).

Сабактын кийинки бөлүгүндө мугалимдин тандоосу менен кошумча тапшырма берилет. Мында окуучулар сунушталган төмөнкү табышмактарды окуп жообун табышат, ошол эле учурда жооп болгон сөздөгү үндүүлөргө мүнөздөмө беришет.

Сырты бирөө тоголок, ичинде миң сан тоголок (*анар*)

Эсепчи башы бар, токсон төрт жашы бар.
Ар биринде ондон, бирөө гана-төртөө,
Бул эмне деген нерсе? (*чот*)

Эки кулагы бар, төрт туягы бар,
Маңдайында күйүп турган чырагы бар.

Ортосунда кайнап турган булагы бар. (*самоор*)

Алтымыш кемпир ай карайт,
Жетимиш кемпир жер карайт (*уук, керегe*)

Окуучулардын билимин баалоонун талаптары:

- суроолорго так жооп берүүсү;

-сүйлөө кебинде далилдерди пайдаланышы;

-ойлорун тартынбай толук айтышы;

-көнүгүүлөрдү эрежесине жараша туура аткаруусу.

Ар бир сабак анын тибине, түрүнө, колдонгон ык-методуна, каражатына ж.б. жактарына карап бааланбастан, ал өз алдына койгон максатына жеттиби, же жете алган жокпу-сабактагы маалыматтар, анын мазмуну учур талабына ылайык окуучунун эне тили боюнча билимин байытып, жан дүйнөсүнөн түнөк таба алдыбы, мына ушуга карата бааланат жана баалануууга тийиш.

Кыргыз тили сабагындагы үч максаттын эриш-аркак, биримдикте турмушка ашырылышын камсыз кылуу үчүн ар бир максатка коюлган талаптарды билүүбүз зарыл. Кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк максатын аныктоодо лингвистикалык теориялык маалыматтарды үйрөтүүгө басым коюу кеңири тараган. Биздин пикирибизче, кыргыз тили боюнча өтүлүп жаткан ар бир теманын билим берүүчүлүк милдети илимий маселелер менен гана чектелбөөгө тийиш. Ар бир тема, айталы, үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, алардын кеп процессиндеги, сүйлөшүүдөгү мааниси, ролу менен байланышта каралышы керек.

Окуучулардын кызыгуу, таанып-билүү ишмердүүлүктөрүн активдештирүү максатында сабак процессинде ар түрдүү ык-жолдорду, каражаттарды кеңири колдонуу көңүлдүн борборунда болуусу кажет. Мында коммуникативдүүлүк, интерактивдүүлүк принциптери артыкча мааниге ээ болушу зарыл. Башкача айтканда, ар бир окуучу берилген суроо, берилген кырдаал боюнча өз пикирин айтып, чындыкка эреже, аныктамаларды айтуу

аркылуу эмес, талашып-тартышуу, талкуулоо аркылуу жетүүсүнө көңүл буруу зарыл.

Жалпы билим берүүчү мекемелерде ар бир предметке, анын ичинде кыргыз тили сабагына, тарбиялык максат коюп аны турмушка ашыруу милдеттүү талап катары коюлуп келе жатат. Бул-жалпы эле билим берүүгө, окутууга коюлуп келе жаткан талаптардын бири болуп саналат.

Сабактын тарбиялык максаты, биринчиден, кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуунун максат-милдетине жараша аныкталат. Экинчиден, сабактын максат-милдетине негизделген мазмунуна жараша болот, үчүнчүдөн, сабактын тарбиялык максаты жогоркуларга таянуу менен конкреттүү сабактын мазмунуна карата аныкталат.

Кыргыз тили сабагына тарбиялык максатты коюу жалпы эле предметке коюлган максатка ылайык сабактын мазмунуна, өтүлүп жаткан бөлүмгө, темаларга түздөн-түз байланышта болушу шарт. Мисалы, тилдин лексика бөлүмүн өтүүдө сөз тилдин маанилик негизги бирдиги экендиги, сөз маанисин билүү, аны өз кебинде колдонуу-ойдун так, жеткиликтүү билдирүүгө мүмкүнчүлүк түзөрү, сөздү сүйлөшүүнүн максатына жана шартына ылайык ыктуу колдонуу билимдүүлүктү, маданияттуулукту жана тарбиялуулукту туюндуруунун башкы белгиси экендигин окуучуларга терең түшүндүрүү тарбиялык максатты көздөйт.

Көпчүлүк учурларда сабактын билим берүүчүлүк жана тарбиялык максаты так аныкталып аларды окутуу процессинде ийгиликтүү ишке ашыруунун өзү өнүктүрүүчүлүк милдетти да аткара тургандыгы көңүлгө алынбайт. Чындыгында, кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан үч максат бири-биринен бөлүнгөн, өзгөчөлөнгөн, өзүнчө бөлөк көрүнүштөр эмес, алар бирин экинчиси, экинчисин үчүнчүсү, же тескерисинче, бирин-бири шарттап, толуктап, көпчүлүк учурда бир бүтүндүккө, бир максатка биригип кеткен сабактын мазмундук жана формалык биримдиги, бүтүндүгү болуп саналат.

Окуучулардын өтүлүп жаткан материалды механикалык жаттоо, мугалимдин мажбурлоосу аркылуу эмес, эркин, кызыгуу жана аң-сезимдүү

түрдө кабыл алууларына өбөлгө түзгөн мотив, шарт түзүү. Аталган талапты ишке ашырууда окуу китебиндеги берилген теориялык маалыматтар, эрежеаныктамалар, а түгүл, көнүгүү үчүн берилген мисалдар чечүүчү роль ойной албайт. Кандай тема өтүлбөсүн, кандай теориялык маалыматтар берилбесин, алар ириде турмуш менен, окуучулардын реалдуу турмуш-тиричилиги менен байланышта каралышы, окутулушу зарыл. Мындай милдетти аткарууда кыргыз тили сабагынын башка предметтерге караганда мүмкүнчүлүгү өтө кенен. Теорияны практика менен байланыштырууда мугалимдин чеберчилиги, чыгармачылыгы, жеке изденүүлөрү өзгөчө мааниге ээ. Эгерде мугалим теориялык маселелердин практикада колдонулушун, практикалык зарылдыгын, керек экендигин окуучуларга толук жеткире алса, окуучуларда чыгармачылык демилге, активдүүлүк, сабакка болгон кызыгуу артат.

2.3. Кыргыз тилин окутуунун салттуу жана инновациялык методдору

Кыргыз тилин окутуунун бир кылымга жакындаган тарыхында, азыркы практикасында, мугалимдердин иш-тажрыйбаларында методго байланыштуу айтылган маселелердин айрымдары тигил же бул деңгээлде чечилип, колдонулуп, өз үзүрүн берип жатканын танууга болбойт. Азыркы максаттарды учур талабына ылайык толуктоо, өркүндөтүү жана методдун объективдүү бөлүгүн теориялык-педагогикалык соңку маалыматтар, жыйынтыктар менен жабдуу болуп саналат.

Кыргыз тили сабагы, баарыдан мурда, жакшы жана мыкты сүйлөөнү үйрөтүүчү, өркүндөтүүчү сабак. Мындай жөндөмгө, билим, билгичтик жана көндүмгө окуучулар ээ болушу, толук өздөштүрүүсү үчүн, ал предметти окуткан адамдын өзүнүн сүйлөөсү өрнөк, үлгү болушу шарт деп эсептейбиз. Эгерде кыргыз тили мугалими өз сабагын окуу китептеринде жазылгандарды окуп берүү менен, же болбосо ал материалдарды ошол турушунда оозеки айтып берүү менен өткөрсө, анда ал мугалимдин жана ал окуткан предметтин

кадыр-баркы жок болот. Бул-эне тили сабагынын башка предметтерден айырмалап турган негизги өзгөчөлүгү.

Кыргыз тили мугалиминин сөзү-бул үлгү, көрсөтмө курал, тилдин практикасы, билим берүүнүн каражаты жана жандуу булагы, класстагы жагымдуу эмоционалдык маанай түзүүнүн, ошондой эле окуучулардын угуп кабыл алуу, өздөштүрүү жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн, ой топтоонун, көңүл буруунун ж.б. алмаштыргыс каражаты болуп саналат.

Бүгүнкү күндөгү билим берүү процессинде, педагогикада, мезгил талабына шайкеш окутуунун активдүү методдорун жана формаларын табуу актуалдуулукка ээ болууда. Тагыраак айтканда, окутуунун активдүү методдору жана формалары деген проблема курч коюлуп, аны аныктоонун, иштеп чыгуунун үстүндө активдүү аракеттер жасалып, “инновациялык окутуу”, “инновациялык технология”, “интерактивдүү методдор”, “интерактивдүү окутуу”, “интерактивдүү технология”, “окутуунун жаңы методдору”, “окутуунун азыркы технологиясы” сыяктуу термин-түшүнүктөр да кеңири колдонула баштады. Кандай аталышта берилбесин, алардын бардыгы дидактикалык бир түшүнүктү, багытты белгилеп, окутуунун салттуу методдоруна айрым учурларда карама-каршы коюлса, кээде аларды танууга багытталса, айрым учурда салттуу методдорго атаандаш (альтернативдүү) катары түшүндүрүлөт. Биз окутуунун активдүү методдорун окутуунун салттуу методоруна атаандаш катары мамиле жасоону кубаттайбыз.

Билим берүүдөгү инновация-бул окутуунун максатын, мазмунун өзгөртүп жаңылоо менен окутуу процессине жаңыча мамиле жасап, окутуунун методдорун, формаларын жана каражаттарын кайрадан карап чыгуу дегенди түшүндүрөт.

Инновация – окутуунун өзөгү, берилүүчү билимдердин жыйындысы эмес, окуучунун жеке ой жүгүртүүсүнө, конкреттүү кырдаал, маселе боюнча өз алдынча тыянак чыгаруусуна багытталган, коомдун суроо-талаптарына негизделген билим берүү процессин уюштуруунун багыты, негизи катары

кабыл алынат. Окутууга инновациялык мамиле кылуу окутуунун салттуу системасын, методдорун, формаларын жана каражаттарын танбайт, жокко чыгарбайт. Аларга өзгөтүүлөрдү толуктоолорду киргизүү менен окуучунун көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө багытталышын талап кылат.

Интерактивдүүлүк-бул окуучунун инсандык жөндөм шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн майнаптуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңылоого (инновацияга) багытталган окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин системасы болуп саналат.

Интерактивдүү окутуу эки функцияны аткарат: биринчи, салттуу окутуу процессиндегидей эле, сабакта коюлган максат-милдетти ишке ашыруу (чечүү); экинчи, коюлган максатка биргелешкен аракетте, бирин-бири колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү. Демек, окутуунун инновациялык талаптарына ылайык интерактивдүүлүк даяр билимдерди берүүнү (алууну) эмес, изденүү, биргелешкен иш-аракет аркылуу берилген билим боюнча белгилүү бир жекече тыянак чыгарып, жекече көндүм иштелип чыгышын камсыз кылуучу, алдын-ала пландаштырылган максаттуу дидактикалык аракеттердин жыйындысы деген түшүнүк келип чыгат.

Кыргыз тилин окутуудагы азыркы милдет салттуу методдор менен интерактивдүү методдорду өз-өзүнчө бөлүп ажыратпай, алардагы жалпылыкты, биримдикти так аныктап, мурунку менен кийинкини айкалышта колдоно билүүдө турат. Төмөндө мына ушундай максатта иштелип чыккан сабактын моделдерин сунуштап көрөлү:

Сабактын темасы: СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ

Сабактын максаты:

А) Билим берүүчүлүк: окуучулар сүйлөмдүн баш мүчөлөрү боюнча маалымат алышат;

Б) Өнүктүрүүчүлүк: сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө мүнөздүү белгилерди үйрөнүшөт.

В) Тарбия берүүчүлүк: топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашууга жана оюн толук ачык түшүндүрө алууга, жакшы сапаттарга ээ болууга тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу...

А) ээ жана баяндоочтун баш мүчөгө кирерин билсе;

Б) сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн (ээ, баяндоочтун) мүнөздүү белгилерин үйрөнсө;

В) топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашса жана оюн ачык түшүндүрө алышса.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

Тилдик компетенттүүлүк:

-сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган мүчөлөр сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болорун билет;

-зат атоочтордун ээлик жана баяндоочтук милдет аткара турганын өздөштүрөт;

Кептик компетенттүүлүктөр:

-сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн катыштырып сүйлөмдөр түзө алат;

-тексттен жана сүйлөмдөрдөн сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн аныктай алат.

Маданий компетенттүүлүк:

- сөздүн маанисин түшүнүп, баалай билет;

-оозеки кепте туура сүйлөөгө калыптанат

Сабактын тиби: жаңы билимди берүү сабагы.

Сабактын методу: интерактивдүү методдор

Сабактын жабдылышы: дидактикалык карточкалар, таблица, методикалык колдонмолор, ватман, маркер ж.б.

Сабактын жүрүшү: 1.Уюштуруу. 2.Өтүлгөн теманы кайталоо.

Өтүлгөн теманы кайталоодо окуучулар 1,2,3 деп саноо менен топторго бөлүнүшөт. Ар бир топко өзүнчө тапшырмалар берилет:

1-топ үчүн: Суроолуу сүйлөм менен илептүү сүйлөмгө Венндин диаграммасын түзүү.

2-топ үчүн: "Сүйлөм" деген темага кластер түзү

3-топ үчүн: Көркөм окуп, айтылыш максатына жана берген маанисине карай кандай сүйлөм экендигин аныктагыла:

Атаңдан калган мал мына!
Атаңдан калган жан мына!
Атаңдан калган үп мына!
Атаңдан калган мүлк мына!
Кейип-кепчип көп жүрдүм.
Кан Манастын жетими
Качан келер деп жүрдүм!

("Семетей")

Анда Бакай муну айтат:
Алейки салоом малейким, балам,
Урааның ким, дайның ким?
Уругуң ким, айлың ким?
Кай уруктан болосуң?
Тукумуң ким, дайның ким?
Балам, туура чыккан айлың ким?
Балам, киндигиң кескен териң ким?
Балам, өнүп-өскөн элиң ким?

("Семетей")

Жаңы тема: Сүйлөм тутумунда анын грамматикалык өзөгүн түзүп, сүйлөмдө синтаксистик милдет аткарып, кандайдыр бир суроого жооп берип, бири-бири менен өтө тыгыз байланыштагы сөздөр сүйлөм мүчөлөрү деп аталат. Сүйлөмдөр баш жана айкындооч мүчөлөрдөн турат. Сүйлөмдүн негизги өзөгүн түзүп, анын башка мүчөлөрүн (айкындооч) грамматикалык жактан өзүнө баш ийдирип турган мүчөлөр сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү – ээ жана баяндооч. Грамматикалык жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө багынбаган, андагы сөз болгон ойдун негизин ээлеген, баяндооч мүчөнү сан, жак, түр боюнча өзүнө окшоштуруп

турган баш мүчө ээ деп аталат. Ээге ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолор берилет.

Сүйлөмдө зат атоочтор ээлик милдетти аткарат. Ээнин алды бир сызык менен сызылат

Зат атоочтук ээ: Булут асманда каалгыйт. Асманда эмне каалгыйт? – булут-ээ. Акыл байлыкка багынбайт. Эмне байлыкка багынбайт? –акыл-сүйлөмдүн ээси.

Грамматикалык жактан ээге багынып, анын ар кандай абалын, кыймыл-аракетин, мүнөзүн, сын-сыпатын, сан-өлчөмүн жана анын ким, эмне экендигин билдирип турган баш мүчө баяндооч деп аталат. Баяндоочтун алды эки сызык менен сызып белгиленет. Ага эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат? ким? эмне? деген суроолор берилет.

Зат атоочтук баяндоочтор: *Жалпы журтка белгилүү “Көк асаба” романынын автору – Түгөлбай Сыдыкбеков. Эненин көөнү-балада, баланын көөнү-талаада.*

Окуу китебиндеги 129, 130, 131-көнүгүүлөр окуучуларды топторго бөлүү менен аткарылат. 1-топ сүйлөмдөрдөн баш жана айкындооч мүчөлөрдү тапса, 2-топ сүйлөмдөгү ээге карап, баяндоочко мүчө улап, баш мүчөлөрдү байланыштырышат. 3-топ берилген сүйлөмдөрдөн ээ жана баяндоочту таап, кайсыл сөз түркүмүнөн жасалганын айтып беришет.

Сабактын кийинки бөлүгүндө мугалимдин тандоосу менен окуучуларга төмөнкүдөй тексттер сунушталат. Окуп маанисин түшүндүрүү менен, баш мүчөлөрдү аныкташат.

Ай-жылдызы чачылган,
Аалам сырга катылган.
Адам болуп өтөлү,
Болбосок да акылман!

Кыялбек Кыргыз.

Касым Тыныстанов (1910–1938)

Балдар, силер окуп жүргөн “Эне тили” китебин алгач ким жазганын билесиңерби? Ал - кыргыз элинин тунгуч илимпозу, Кыргызстандан чыккан биринчи профессор К.Тыныстанов. Анын ишке болгон жөндөмү эң мыкты болгон. Жыйырма үч жашында алгачкы окуу китебин бир айдын ичинде жазып бүтүргөн. Бирок ал отуз жети жыл гана өмүр сүргөн. “Эл душманы” деген жалган жалаа менен 1937-жылы камалып, 1938-жылы атылып кеткен. Ушундан улам анын аты далай жылдарга айтылбай, эмгектери пайдаланылбай келген. Азыр болсо, бардык жагынан акталган.

Анын атасы эскиче кат тааныган адам болгон. Ошондуктан баласын билимдүү кылууга аракет кылган. К.Тыныстанов айылдык мектептерден кийин, 1919-1924-жылдары Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу институтунан билим алган. Ал кыргыз элинин билимдүү болушу үчүн көп иштерди жасаган. Жыйырма төрт жашында кыргыздын тунгуч гезити “Эркин Тоонун” редактору, жыйырма алты жашында Кыргыз эл агартуу комиссары (министр), отуз беш жашында профессор болгон.

Мектеп окуучулары үчүн энциклопедия

Оозеки бышыктоо:

1. Ээ менен баяндоочту эмне үчүн баш мүчөлөр дейбиз?
2. Ээ деп кандай сөздөрдү айтабыз? Ага кандай суроолор берилет? Мисал келтиргиле.
3. Ээнин милдетин кайсыл сөз түркүмдөрү аткарат? Мисал келтиргиле.
4. Баяндооч деген эмне, ага кандай суроолор берилет? Мисал келтиргиле.
5. Ээ менен баяндоочко Венндин диаграммасын түзгүлө.

Окуучулардын өздөштүрүүсүн баалоо:

-эрежени билет;

-сабакта үйрөнгөнүн колдоно алат;

-көнүгүүлөрдү туура аткарат;

-сабакта активдүүлүгүн көрсөтө алат;

-суроолорго так жана туура жооп берет;

Үйгө тапшырма: 132-көнүгүүнү көчүрүп жазып, ээ баяндоочту табуу жана ал сүйлөмдөрдө кандай маани айтылгандыгын түшүндүрү.

Сабактын темасы: БЫШЫКТООЧ

Сабактын максаты:

А) Билим берүүчүлүк: окуучулар сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетишет жана бышыктооч жөнүндө маалымат алышат.

Б) Өнүктүрүүчүлүк: сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүүгө машыгышат.

В) Тарбия берүүчүлүк: тапшырмаларды аткаруу менен, маансин ачып көрсөтүп, жакшы сапаттарга ээ болууга жана топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашууга тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу ...

А) сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетип, бышыктооч тууралуу маалымат алса;

Б) сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзө билсе;

В) топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша билсе.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

Тилдик компетенттүүлүк:

-сүйлөмдө бышыктоочтун кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтөрүн билет;

-бышыктоочтун кайда? каерда? качан? кантип? эмне үчүн? деген суроолорго жооп берерин өздөштүрөт.

Кептик компетенттүлүктөр:

-сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн катыштырып сүйлөмдөр түзө алат;

-тексттен жана сүйлөмдөрдөн сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн аныктай алат.

Маданий компетенттүүлүк:

- Макал, ылакап, накыл сөздөрдүн маанисин түшүнүп, баалай билет;

-оозеки кепте туура сүйлөөгө калыптанат

Сабактын тиби: жаңы билимди берүү сабагы.

Сабактын методу: интерактивдүү методдор

Сабактын жабдылышы: дидактикалык карточкалар, методикалык колдонмо, таблица, ватман, маркер. скотч ж.б.

Сабактын жүрүшү: 1.Уюштуруу. 2, Өтүлгөн теманы кайталоо.

Өтүлгөн теманы кайталоодо окуучулар бир, эки, үч деп саноо менен үч топко бөлүнүп, ар бир топко тапшырмалар берилет.

1-топко:

1.Аныктооч жана толуктоочко Венндин диаграммасын түзгүлө.

2.Берилген сүйлөмгө сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Улууну урматта, кичүүнү сыйла.

2-топко:

1.Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө кластер түзгүлө

2.Берилген сүйлөмдөгү белгиленген сөздөр кандай милдет аткарып тургандыгын аныктагыла: *Уят- өлүмдөн катуу. Мен кызыктуу китеп окудум.*

3-топко:

1.Тике толуктооч менен кыйыр толуктоочко Венндин диаграммасын түзгүлө.

2.Зат атооч, сын атооч аныктоочтук милдет аткаргандай кылып сүйлөмдөр түзгүлө.

Жаңы тема: Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдирген айкындооч мүчө бышыктооч деп аталат. Бышыктоочко кандай? кантип? качан? эмне үчүн? канча? деген суроолор берилет.

Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдиргендигине байланыштуу бышыктоочтор төмөнкүдөй маанилик топторго бөлүнөт:

1. Сын-сыпат бышыктооч: *Ак Мөөр Соң-Көлдүн ак куусундай (кандай?) буралат.*

2. Орун бышыктооч: *Бүткүл дүйнөлүк экинчи көчмөндөр оюну Ысык-Көлдө (кайда?) өттү.*

3. Мезгил бышыктооч: *Чабал өрдөк мурда (качан?) учат.*

4. Себеп бышыктооч: *Ал кубанганынан (эмне үчүн?) күлүп жиберди.*

5. Максат бышыктооч: *Адамды бул жарык дүйнөгө адилеттүү жашаш үчүн (эмне максатта?) жараткан.*

6. Сан-өлчөм бышыктооч: *Отуз (канча?) өлчөп, бир (канча?) кес.*

Окуу китебиндеги 142-көнүгүү жазуу түрүндө аткарылып, окуучулар берилген сүйлөмдөргө сүйлөм мүчөлөрү боюнча үлгүдө берилгендей толук талдоо жүргүзүшөт. **Мисалы:**

Менин саякатым тоо арасынан башталды. Менин саякатым эмне болду?-*башталды*-баяндооч. Эмне тоо арасынан башталды?-*саякатым*- ээси. Кимдин саякаты башталды?-*менин*-аныктооч. Менин саякатым кайдан башталды?-*тоо арасынан*- бышыктооч. **Жазуу түрүндө***: Менин саякатым тоо арасынан башталды.*

143, 144, 145-көнүгүүлөр топторго бөлүү аркылуу аткарылат. Мында **1-топ** 143-көнүгүүдө берилген тексттен сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн табышат: *Куйручуктун көзү тунук, сөзү курч, тили мурч. Айтышууга эч кимдин дити жетпейт. Жаактууга жеңдирбейт.*

2-топ 144-көнүгүүдө берилген схема боюнча болжолдуу төмөнкүдөй сүйлөмдөр түзүп чыгышат. 1.*Окуучулар мектепке келишти.*

2. Асема, Айбийке мыкты окушат.

3.Китепти сен окудуңбу?

4.Байэл, Алиас достукка бекем.

5.Класста окуучулар ырдашты.

3-топ: 145-көнүгүүнү окуп, маанисин айтып беришет жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүшөт. Айрым сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратса да болот. Мисалы:

Эки жүздүүлүктүн белгиси-үчөө, калп сүйлөйт,убадасынын аягына чыкпайт жана аманатка кыянаттык кылат. Жакшы сөз - жандын азыгы. Менин максатым да, тилегим да - окуш.

146-көнүгүү оозеки аткарылып, алгач сүйлөмдөрдү окуп берген маанисин түшүндүрүшөт. Андан кийин белгиленген сөздүн аткарган милдетин аныктап, анын кайсы сөз менен байланышып турганын айтып беришет. Мүмкүн болсо, сүйлөм мүчөлөрү боюнча толук талдаса да болот:

Акылдуу сөз *ачты* тойгузат, *жылуу* сөз үшүгөндү жылытат. Адам *сөзүнөн* сынат, айбан *мүйүзүнөн* сынат. *Душмандын* сөзү күлдүрөт, *туугӑндын* сөзү күйгүзөт. Бекерпоздун сөзү *көп*.Оозу боштун сөзү *барксыз*. *Миң* адам менен кеңеш, *бир* адамга сырыңды айт (Х.К). Душманга колтук ачканымды энемдин ак сүтү кечирбейт (С.Р.).

Оозеки бышыктоо үчүн суроолор

1. Аныктооч менен бышыктоочтун окшоштугу менен айырмасы эмнеде деп ойлойсуңар?
2. Бышыктооч кыймыл-аракеттин кандай кырдаалдарын билдирет экен? Ар бирине мисал келтиргиле.
3. Бышыктооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышат деп ойлойсуңар? Мисалдар менен түшүндүргүлө.
4. Аныктооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышат? Мисалдар менен түшүндүргүлө.
5. Аныктооч, толуктооч кайсы жөндөмөлөрдө келет деп ойлойсуң? Мисал келтир.

Окуучулардын билимин баалоо билим көрсөткүчтөрү аркылуу жүргүзүлөт:

-аныктооч менен бышыктоочтун окшоштугу менен айырмасын билет жана аны мисалдар менен түшүндүрө алат;

-бышыктооч кыймыл-аракеттин кандай кырдаалдарын көрсөтөрүн билет;

-аныктоочтор сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышта келерин мисалдар менен түшүндүрө алат;

-аныктооч менен толуктооч кайсы жөндөмөлөрдө келерин билет;

-стратегияларды билет жана аткара алат;

-топтук иште өзүнүн чыгармачылыгын көрсөтө алат.

Үйгө тапшырма: 147-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, бышыктоочторду таап, анын эмне үчүн бышыктооч экендигин түшүндүрүп беришет.

Сабактын темасы : СӨЗ ЖАСООЧУ ЖАНА СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ МҮЧӨЛӨР

Сабактын максаттары:

а) билим берүүчүлүк максаты:

окуучулар сөздүн составдык бөлүктөрү, тагыраак айтканда, уңгу, мүчө, алардын мүнөздүү белгилери жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетишет. Сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жөнүндө түшүнүк алышат;

б) өнүктүрүүчүлүк максаты:

окуучулар морфологиялык талдоого, сөз жасоочу мүчө жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү бири-биринен айырмалай билүүгө үйрөнүшөт. Ал мүчөлөргө тиешелүү өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөтүшөт;

в) тарбия берүүчүлүк максаты:

окуу китебиндеги көнүгүүлөрдүн негизинде жаратылышты сүйүүгө, өз оюн эркин жана толук айтууга, топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлоого тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу…

а) сөздүн составдык бөлүктөрү, уңгу, мүчөгө ажырата алса; сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөргө мисал келтире алса;

б) морфологиялык талдоо жүргүзө билсе: сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн өзгөчөлүктөрүн айырмалап билсе;

в) өз оюн эркин, толук айта алса, топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша билсе;

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр	
Тилдик компетенттүүлүк	-сөздөрдү уңгу, мүчөгө туура ажыратат; -сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү ажырата алат.
Кептик компетенттүүлүк	-өзүнүн кебине байкоо жүргүзү аркылуу өз оюн кенен жана түшүнүктүү бере алат; -текст жана сүйлөмдөрдө берилген сөздөрдү уңгу мүчөгө туура ажырата алат.
Маданий компетенттүүлүк	-кебинин бай жана орундуу болуусуна аракеттенет; -теориялык билимдерин жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүндө пайдаланат.

Сабактын тиби: жаңы билимди берүү сабагы

Сабактын методу: проблемалуу метод жана интерактивдүү методдор

Сабактын жабдылышы: таблица, дидактикалык карточкалар жана методикалык колдонмо

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу

2. Өтүлгөн теманы кайталап, үйгө тапшырманы текшерүү

1) Сөз кандай курамдык бөлүктөргө бөлүнөт?

2) Уңгу деген эмне, анын кандай белгилери бар?

3) Мүчө деген эмне, анын мүнөздүү белгилерин атагыла.

Жаңы тема:

Бүгүнкү сабакта силер менен «Сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр» деген теманы өтөбүз. (Мугалим сабакка даярдалган таблицаны доскага илет). Сөз уңгу жана мүчөдөн турат.

Уңгу дегенибиз – сөздүн маани берип турган эң кичине бөлүгү болуп саналат. Алар өз алдынча туруп бир маанини билдиришет жана башка сөздөрдүн жасалышына негиз болушат. Ошондой эле тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурабаган туруктуу бөлүк болуп саналат.

Мүчө – уңгуга уланган, өз алдынча турганда маани бербеген бөлүк болуп саналат. Уңгунун аягындагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай бир нече вариантта өзгөрөт. Мүчөлөр уңгуга уланганда гана лексикалык мааниге ээ болот. Мисалы:*китепкана* деген сөздүн уңгусу – *китеп,* мүчөсү – *кана* ж.б. Мүчөлөр аткарган кызматына карай сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү деп бөлүнөт. Сөз жасоочу мүчөлөр уңгуга улангандан кийин анын лексикалык маанисин толук өзгөртүп, жаңы маанидеги сөз жасайт, ошондуктан алар сөз жасоочу мүчөлөр деп аталат. Мисалы: *самында* деген сөздүн уңгусу – *самын,* мүчөсү – *да*. Бул мүчө сөз жасоочу мүчө болуп саналат, жаңы маанидеги сөз жасады. Тагыраак айтканда, *самын* – зат атооч болсо, *самында* дегенде этиш сөз болду. Демек, -*да* мүчөсү сөз жасоочу – ла мүчөсүнүн өзгөргөн варианты. Мындай мүчөлөр тилибизде өтө көп кездешет.

Мына ошентип, сөздүн лексикалык маанисин да, формасын да өзгөртүп, андан жаңы (башка) сөздөрдү жасоочу мүчөлөр сөз жасоочу мүчөлөр деп аталат.

Сөз өзгөртүчү мүчөлөр болсо, уңгуга улангандан кийин анын лексикалык маанисин өзгөртпөйт, жаңы маанидеги сөз да жасабайт, жөн гана ошол сөздүн ар кандай формаларын пайда кылат. Мындай мүчөлөргө жөндөмө мүчөлөр, жак мүчөлөр жана таандык мүчөлөр кирет. Мисалы: *тоого* деген сөздүн уңгусу – *тоо*, мүчөсү – *го*. Бул мүчө уңгуга улангандан кийин, анын лексикалык маанисин өзгөрткөн жок, жаңы маанидеги да сөз жасаган жок. Жөн гана уңгунун (тоо) ар түрдүү формасын пайда кылды. *Мугалимим* деген сөздүн уңгусу – *мугалим,* мүчөсү – *им.* Бул мүчө (-ым) *мугалим* деген сөзгө уланганы менен, анын лексикалык маанисин өзгөрткөн жок, жаңы сөз да жасай албады. Ошондуктан бул мүчө сөз өзгөртүүчү мүчөгө кирет.

Демек, уңгуга улангандан кийин анын лексикалык маанисин өзгөртпөй жөн гана ошол сөздүн ар кайсы формасын пайда кылган мүчөлөр сөз өзгөртүүчү мүчө деп аталат. Айтылган аныктамаларды бекемдөө үчүн окуу китебиндеги көнүгүү, тапшырмалар аткарылат. 324,325,326-көнүгүүлөр топторго бөлүнүү менен аткарылат. Мында 1 - топ 324-көнүгүүдөгү төмөнкү текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратылат.

Жаратылыш – бизди курчап турган дүйнө. Бирок биз дайым эле табият-тын сыр-лар-ы-н, коздугун байкай бербейбиз. Карагылачы, дүйнө кандай кооз: түркүн түстү гүл-дөр, алардын үстүндө учуп жүргөн көпөлөк-төр, сайрап жаткан куш-тар, ак булут-тар-дын арасында нурун төккөн күн, согуп турган жел, асман, тоо-лор,шаркыратма-лар – булардын баары адам-ды суктандырбай койбойт. Биз ушундай дүйнө–нү баалап, биздин кийинки муун-дар-га сакташыбыз керек!

2-топ-325-көнүгүүдөгү төмөнкү тапшырманы окуп, көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюу менен, ал мүчөлөрдүн кайсы түрү экендиги аныкталат.

*Зергерлер сатат базар**(да)** билек**(ке)** салчу жасалга. Акыл ай**(га)** жеткирет , билим көк**(кө)** жеткирет. Китеп – билим булаг**(ы),** билим – өмүр чыраг**(ы).** Убакыт алтын**(дан)** кымбат. Текке кеткен бир саат**(ты)** жыл бою кууп жетпейсиң. Уста темир**(ден)** да алтын кылыч жасайт.*

Демек, бул сөздөргө уланган мүчөлөрдүн бардыгы сөз өзгөртүүчү мүчөлөр болуп саналат, анткени уңгуга улангандан кийин анын лексикалык манисин өзгөрткөн жок. Жөн гана ошол сөздүн ар түрдү формасын пайда кылып турат.

3-топ 326-көнүгүүдө берилген төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, мүчөнүн кайсы түрү экендигин аныкташат.

Ыр-чы, бала-луу, басма-кана, аш-кана, суз-гуч, бас-кыч ж.б.

Демек, бул сөздөрдүн бардыгына сөз жасоочу мүчөлөр уланган, себеби алар уңгуга улангандай кийин анын лексикалык маанисин толук өзгөртүп,

жаңы маанидеги сөз жасады. Мисалы: **ыр-** адамдар аткаруучу обондуу ырлар; **ырчы** дегенде ошол ырларды аткаруучу адам деген маани берилди, бул мүчө жаңы сөз жасады, ошондуктан сөз жасоочу мүчө деп аталды.

327,328,329-көнүгүүлөр топтор аркылуу аткарылат. Мында 1-топ 327-көнүгүүдө берилген төмөнкү сөздөргө сөз өзгөртүчү мүчөлөрдү улап жазат.

*Жаратылыш**(-ты, -ка, –ым, -ыбыз)**, тазалык(**-ты, -ка,-та**), корук**(-ту, -та, -убуз)**, араа**(-сы,-ны)**, суу**(-су, -ну,-да, -буз)**, класс**(-ка, -ым,-ыбыз –та)**, жумуш**(-ка, -ту, -ум, -убуз)**, жоогазын (**-ды, -ым, -ыбыз –да**), булут**(-ту, -та, -ум, -убуз)** ж.б.* Бул тапшырманы аткаруу менен окуучулар сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө жөндөмө жана жак мүчөлөрдүн кирерин түшүнөт.

2-топ 328-көнүгүүнү аткаруу менен, берилген сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөрдү улап көчүрүп жазып, эмне үчүн сөз жасоочу мүчө экенин айтып берет: *Мал(**-чы, -кана**), кат**(-чы)**, жол**(-чу)**, өтүк**(-чү)**, бекер**(-чи)**, ой**(-луу)**, ый**(-ла)**, көчө**(-лөш)**, иш(**-мер**), сөз(**-мөр)**, аш**(-кана)**, китеп**-кана)**, дары**(-кана)**.* Демек, бул мүчөлөрдүн бардыгы уңгунун лексикалык маанисин өзгөртүп, жаңы маанидеги сөз жасады, ошол себептен алар сөз жасоочу мүчөлөр экендигине ынанышат..

3-топ сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө Венндин диаграммасын түзөт.

330-көнүгүүдө берилген тексттеги белгиленген сөздөр уңгу, мүчөгө ажыратылат:

<u>Жаңгак-тын жалбыраг-ы</u> менен кабыгы канды токтотуу үчүн колдонулат. Жаңгактын майы ар түрдү <u>жара-ны</u> айыктырат. Жаңгактын <u>шире-си</u> <u>ашказан-га</u> жана <u>бөйрөк-кө</u> пайдалуу.

Окуучулардын алган билимин баалоо критерийдин негизинде жүргүзүлөт.

Окуучунун билим көрсөткүчтөрү аркылуу баалоо:

-уңгу жана мүчөнүн мүнөздүү белгилерин айтып бериши;

- сөздөрдү уңгу жана мүчөгө туура ажырата алышы;

-сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү так ажырата алат;

-мисалдарды таап, маанилерин талдай алат;

-жооптору так жана туура.

- сөздүк менен иштей алышы

Үйгө тапшырма 331-көнүгүү берилген ырды окуп, маанисин айтып беришет жана кара тамга менен берилген сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыратышат**.**

Сабактын темасы: ЫКТАШУУ БАЙЛАНЫШЫ

Сабактын максаты:

А) Билим берүүчүлүк: окуучулар сөз айкашы боюнча түшүнүктөрүн тереңдетишет. Ыкташуу байланышы боюнча маалымат алышат.

Б) Өнүктүрүүчүлүк: окуучулар сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык жактан эмес, маанилик жактан байланышарын билишет.

В) Тарбиялоочулук: топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу ...

А) сөз айкашы боюнча алган түшүнүктөрүн тереңдетүү менен, ыкташуу байланышын сүйлөмдөрдөн таба алса;

Б) сөз айкашынын тутумундагы багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдүн маанилик жактан байланышарын билсе;

В) топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша алса.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

Тилдик компетенттүүлүк:

- сөз айкашынын тутумундагы сөздөр өз ара маани жана грамматикалык жактан байланышарын үйрөнүшөт;
- маанилик байланыш болгондо, негизги сөз (багындыруучу сөз) багыныңкы сөздөн кийин келип, экөө өз ара маанилик жактан байланышарын билишет

Кептик компетенттүүлүк:

- кеп ишмердүүлүгүндө сөз жана сөз айкаштарын орундуу колдоно алат;
- түрдүү чөйрөдө сүйлөшүү ишмердүүлүгүнө ээ;
- теориялык билимдерди пайдалануусу

Маданий компетенттүлүк:

- улуттук маданиятты түшүнүү менен, сөз жана сөз айкаштарын ажырата алат;

- тил аркылуу улуттук сөз өнөрүн үйрөнүү

Сабактын тиби: Алган билимди чыңдоо сабагы.

Сабактын методу: проблемалуу метод

Сабактын жабдылышы: дидактикалык карточкалар, таблица, методикалык колдонмолор, ватман, маркер, скотч ж.б.

Сабактын жүрүшү: 1. Уюштуруу 2. Үйгө тапшырманы кайталоо.

Үйгө тапшырманы кайталоодо окуучулар топторго бөлүнүп, ар бир топко карточкалар таратылат.

1-топ үчүн: 1. Берилген мисалдардан сөз айкашын өзүнчө, сөздөрдү өзүнчө бөлүп жазгыла жана алардын эмне үчүн андай экендиктерин түшүндүрүп бергиле.

Ала-Тоо, бака жалбырак, темир жол, Ала-Тоонун абасы, темир жолго келүү, тоону көздөй, сууда сүзүү, келечек тууралуу, менин максатым, чындык жөнүндө, достук тууралуу сүйлөшүү, беш окуучу, Чолпон-Ата, Ата Мекен, кызыктуу китеп, үлгүлүү окуучу, кызыктуу сабак.

2-топ үчүн: 1. Сөз жана сөз айкашынын кандай байланышы жана айырмачылыктары бар? Мисалдар менен түшүндүргүлө.

3-топ үчүн: “Сөз айкашы” деген темага кластер түзгүлө.

Ар бир топтон лидерлер чыгып, берилген тапшырманын аткарылышын түшүндүрүп беришет. Кемчиликтери топтун калган мүчөлөрү тарабынан толукталат.

Жаңы тема:

Айрым сөз айкаштарынын багыныңтуу түгөйү негизги сөз менен жөндөмө мүчөлөрдүн жардамы менен эмес, маанилик жактан гана байланышып турат. Мисалы: *салкын бөлмө, бийик үй, үлгүлүү окуучу* ж.б.

Өзүңөр көргөндөй, бул сөз айкаштарынын багыныңтуу сөздөрүнө жөндөмө мүчөлөр уланган жок. Алар негизги (багындыруучу) сөз менен орун

тартиби боюнча, маанилик жактан гана ыкташа байланышып турат. Байланыштын мындай түрү ыкташуу байланышы деп аталат.

Окуу китебиндеги 96,97,98-көнүгүүлөрдү топторго бөлүп аткаруу менен, окуучулар сөз айкашындагы багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрдү, ошондой эле багыныңкы байланыштын кайсыл түрү экендигин аныкташат.Ошондой эле берилген сүйлөмдөн ыкташуу байланышын таап, ал эми сөздөрдү маанисине ылайык багынычтуу же негизги сөз катары колдонуп, ыкташуу байланышына мисалдар келтиришет. Ошол эле учурда алардын эмне үчүн ыкташуу байланышы деп аталарын да айтып беришет. 99-көнүгүүдө берилген схема боюнча окуучулар топторго бөлүнүү менен (1-топ зат атооч+зат атооч; 2-топ сын атооч+ зат атооч; 3-топ сан атооч+ зат атооч), ыкташуу байланышындагы сөз айкашына мисалдар келтиришет. Кайсы топтун көбүрөөк мисал келтирери мугалим тарабынан эске алынат.

Сабакты суроо жооп менен бышыктоодо окуучулар төмөнкүдөй суроолорго комментарий беришет:

1) Багындыруучу жана багыныңкы сөздөр маанилик жактан байланышат дегенди кандай түшүнөсүңөр? Мисалдар менен айтып бергиле.

2) Багындыруучу жана багыныңкы сөздөр орун тартиби боюнча байланышат дегенди мисалдардын негизинде айтып бергиле.

3) Жогорудагы эки суроо боюнча мисалдар келтирүдө айырмачылыктар барбы? Кандай ойлойсуңар?

4) Ыкташуу байланышына мисалдар келтиргиле. Алардын эмне үчүн ыкташуу экендигин түшүндүргүлө.

[i]Окуучулардын билимин баалоо критерийдин негизинде жүргүзүлөт

Окуучунун билим көрсөткүчтөрү аркылуу баалоо:

- эрежени билип, аны пайдалана алат;

- -сөз, сөз айкашы жана сүйлөмдү бири-биринен айырмалайт;

- -сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу жолдору боюнча мисалдарды таап, талдайт;

- жооптору так жана туура;

- өзүнүн оюн далилдеп бере алат;

Үйгө тапшырма: 100-көнүгүү. Мында окуучулар ыкташуу байланышындагы сөз айкаштарына мисал келтирип, багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына байкоо жүргүзүшөт.

Сабактын темасы: БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Сабактын максаттары:

а) билим берүүчүлүк максаты: окуучулар багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм жөнүндө маалымат алышат. Анын тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөм, алардын өз ара байланышуу жолдорун үйрөнүшөт.

б) өнүктүрүүчүлүк максаты: окуучулар багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тең байланыштагы татаал сүйлөмдөн жана жөнөкөй сүйлөмдөн болгон айырмачылыктарын билишет. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдө тыныш белгилеринин коюлушун жана оозеки кептеги абалын өздөштүрүшөт.

в) тарбия берүүчүлүк максаты: берилген көнүгүү тапшырмалар аркылуу сылык, маданияттуу, сабырдуу болууга тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу…

а) татаал сүйлөмдөр боюнча түшүнүктөрүн тереңдете алса жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм боюнча түшүнүк алса;

б) окуучулар багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөн жана жөнөкөй сүйлөмдөн айырмалай билсе, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдө тыныш белгилерин коё билсе;

в)адептүүлүктүн үлгүлөрүндө тарбияланса.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүлүктөр	
Тилдик компетенттүүлүк	-багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири айтылып жаткан ойду жыйынтыктаса, экинчиси ага көз каранды болорун түшүнөт;

	-багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда баш жана багыныңкы сүйлөм болорун билет
Кептик компетенттүүлүк	-багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилерди өздөштүрөт; -оозеки кепте интонацияны сактай алат.
Маданий компетенттүүлүк	-кеп маданиятына ээ болот; -адабий тилдин нормасына ылайык туура сүйлөөгө калыптанат.

Сабактын тиби: жаңы билимди өздөштүрүү сабагы.

Сабактын жүрүшү: 1. Уюштуруу

2. Өтүлгөн теманы кайталоо

1)Татаал сүйлөм деп кандай сүйлөмдү айтабыз?

2)Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?

3)Тең байланыштагы татаал сүйлөм деп кандай сүйлөмдү айтабыз? Мисал келтиргиле.

4)Тең байланыштагы татаал сүйлөм өз ичинен канчага бөлүнөт?

5)Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандай жолдор менен байланышат?

Жаңы тема: Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири айтылып жаткан ойду жыйынтыктаса, экинчиси ага көз каранды болот. Мына ушул өзгөчөлүккө ылайык багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда баш сүйлөм жана багыныңкы сүйлөмдөр болот. Мисалы: *Жоо кеткен соң, кылычыңды ташка чап* деген сүйлөмдөгү айтылып жаткан ой *кылычыңды ташка чап* деген бөлүгүндө жыйынтыкталды. Ошондуктан бул бөлүк баш сүйлөм деп аталат. Ал эми *жоо кеткен соң* деген бөлүк баш сүйлөмгө көз каранды болуп турат, ошондуктан бул багыныңкы сүйлөм болот. Баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн араларына жазууда үтүр белгиси коюлса, оозеки кепте ошол

белги коюлган жерде пауза (тыным) болот. Анда, төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп көрөлү:

Булут кайда жылса, көлөкө да ошол жакка жылат.

Жакшы адамды тапсаң, өмүр бою кол үзбө.

181-көнүгүүнү көчүрүп жазып, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныкташат. Мугалимдин кароосу менен айрымдарын сүйлөм мүчөлөрү боюнча төмөнкүдөй талдоо жүргүзүгө да болот:

1. Биз жээкке жеткенде, шамал тып басылды. 2. Балдар Кызыл-Кумдагы ышкындуу бетке жетишкенде, шаңдуу күлкүлөр угулбай калды. 3. Киши болом десең, жакшы менен жаманды айра тааны. 4. Кичинемден тайга мингенимде, чыйрак болбойт белем. 5. Күчүк кара чаар жыланды көргөндүктөн, качып жөнөдү. 6. Мингениң жакшы ат болсо, алысты жакындай көр.

Биз жээкке жеткенде, шамал тып басылды деген 1-сүйлөмдө *шамал тып басылды*-баш сүйлөм, анткени татаал сүйлөмдө айтылып жаткан ойду жыйынтыктап турат. Ал эми *биз жээкке жеткенде* деген бөлүгү багыныңкы сүйлөм, анткени ал баш сүйлөмгө көз каранды болуп турат. Баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн араларына үтүр белгиси коюлду. Оозеки кепте болсо бул белги коюлган жерде пауза (тыным) болуп окулат.(Калган сүйлөмдөр ушундай тартипте улантылат)

Сабактын кийинки бөлүгүндө окуу китебиндеги 182, 183- көнүгүүлөр аткарылат. 1-топ 182-көнүгүүнү окуп, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү таап, алардын окшоштугу менен айырмачылыгын аныкташат. 2-топ 183-көнүгүүдөгү “Боюңа карап жүргүн” деген текстти, 3-топ ушул эле көнүгүүдөгү “Ар биринин чеги бар” деген текстти окуп, маанисин айтып беришет. Ошону менен бирге анда татаал сүйлөмдөрдүн кайсы түрү катышканын, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кандайча байланышканын талкуулашат. 184-көнүгүүнү иштөө менен окуучулар тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн окшоштугу менен айырмачылыгын аныктап талкуу жүргүзүшөт.

185-көнүгүү жазуу түрүндө аткарылып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча төмөнкүдөй талдоо жүргүзүлөт.

1. Биз үйгө жакындаганда, комуздун үнү угулду. 2. Жамгыр жаабай, жер көгөрбөйт. 3. Окуучулар толук чогулсун деп, чогулуш кеч башталды. 4. Булут кайда жылса, көлөкө да ошол жакка жылат. 5. Курсак ачса, аш кадыры билинет. 6. Өрдөк жокто, чулдук бий. 7. Адилеттик өкүм сүргөн жерде чыр-чатак болбойт.

Андан кийин окуучулар менен төмөнкүдөй өз алдынча тапшырмалар аткарылат. Мында классты топторго бөлүп алса да болот.

1-топ үчүн: Баш сүйлөмдөгү айтылган ойго карата багыныңкы сүйлөмдү таап толуктагыла. Мында баш сүйлөм гана жазылып, окуучулар ага карата багыныңкы сүйлөмдөрдү ойлоп табышат.

Ал келгенде,
Ал келгенден кийин,
Ал келгенге чейин,
Ал келгенге дейре,
Ал келген соң,
Ал келген учурда,
Ал келген мезгилде,
Ал келген убакта, мен барамын
Ал келген кезде,
Ал келсе,
Ал келгиче,
Ал келгенче,
Ал келери менен.
Ал келер замат,

2-топ үчүн: Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө Венндин диаграммасы түзүлөт.

3-топ үчүн: Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө кластер түзүшөт.

Сабакты жыйынтыктоо.

Окуучулардын билимин баалоо билим көрсөткүчтөрү аркылуу жүргүзүлөт:

-багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири ойду жыйынтыктаса, экинчиси ага көз каранды болорун билиши;

-багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара багыныңкы мүнөздө байланышарын билиши;

-багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн араларына үтүр белгисинин коюлушун билиши;

-оозеки кепте тыныш белги коюлган жерде интонациянын (тыным) сакталышын билиши.

Үйгө тапшырма: 186-көнүгүү.

Бүгүнкү кыргыз тили мугалими эне тилин окутууга инновациялык мамиле кылып, интерактивдүүлүктү сабакка киргизүүнү кааласа, ал тилдик талдоо менен чектелбөөгө тийиш. Сабакка жандуу, кызыктуу пикир алышууну, ой бөлүшүүнү, жеке ой-пикирин тартынбай айтууну активдештирүү зарыл. Бул-инновациянын, интерактивдүүлүктүн башаты, биринчи кадамы болуп саналат.

Биздин бекем ишенимибизде, кыргыз тили сабагында метод колдонуу маселеси, негизинен, үч нерсеге байланыштуу каралат. Биринчи, кандай гана метод болбосун, анын натыйжалуулугу, баарыдан мурда, мугалимдин педагогикалык-адистик даярдыгына, өз ишине болгон мамилесине, жан дүйнөсүнө, акыл-эсине, маданиятына, чыгармачыл ой-кыялына, атуулдук ар намысына, шык-жөндөмүнө, социалдык-турмуштук, материалдык жана рухий байлыгына ж.б. байланыштуу жана карым-катышта чечилет. Экинчи, окуучунун жаш-курактык өзгөчөлүгү, кызыгуу, өздөштүрүү жана умтулуу

деңгээли, мүмкүнчүлүгү, социалдык-географиялык абалы, мектептин материалдык-техникалык, дидактикалык жабдылышы, окутуунун зарыл каражаттары менен камсыз болушу да окутуунун методдорун тактоого, колдонууга өз таасирин тийгизет.

Азыркы милдет салттуу жана интерактивдүү деп өз-өзүнчө бөлүп ажыратпай, алардагы жалпылыкты, биримдикти жана айырмачылыкты так аныктап мурунку менен кийинкини айкалыштыра колдоно билүүдө турат.

Кыргыз тилин окутуунун методдору боюнча айтылган ой-пикирлерди жыйынтыктап, төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

- окутуунун методу, кеңири мааниде алганда,-бул мугалимдин билим, тарбия берүү, өркүндөтүү ишмердигинин кыймылдаткыч күчү;
- окутуунун методу-конкреттүү тилдик-кептик көндүмдөргө окуучуларды ээ кылуунун ыгы, жолу;
- окутуунун методу, баарыдан мурда, мугалимдин өз ишине болгон мамилеси, чыгармачылыгы, изденүүсү;
- окутуунун методу – окуучулардын билим алуу процессиндеги активдүүлүгүн, өз алдынчалыгын камсыз кылуучу өбөлгө, шарт;
- окутуунун методу – билим берүү, тарбиялоо, жана өркүндөтүү иш-аракеттерин жүргүзүүнүн дидактикалык маанилүү инструменти.

Кыргыз тилин эне тили катары окутууда колдонулуучу бардык методдордун өзөгүн жандуу, максаттуу пикир алышуу, сүйлөшүү түзүп, ал-көрсөтмөлүүлүк, практика, ойготуучулук, кызыктыруучулук, калыптандыруучулук ж.б. дидактикалык максат-милдеттерди ишке ашыруунун универсалдуу жана уникалдуу күчү, жандоочусу, - деп белгилеген Ж.Чыманов. [193].

Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогору көтөрүү фонетиканын, сөз жасоонун, морфологиянын, синтаксистин, байланыштуу кептин материалдарысыз эч мүмкүн эмес. Демек, орфографиянын материалдары менен ошондой эле морфологиянын материалы, синтаксистин, орфографиянын, пунктуациянын, диктант, изложение, сочинение алган

сабактары менен тыгыз жүргүзүлөт. Тил илиминин стилистика бөлүмү да грамматиканын эрежелери, байланыштуу кептин материалдары жалпы эле эне тилинин ар кандай бөлүмдөрү менен байланыштуу каралат. Окуучулардын адабий тилдин негизинде туура сүйлөөсү тил илиминин бардык бөлүмдөрүндө ишке ашат. Демек, кыргыз тил илиминин бардык бөлүмдөрү жасалма жол менен эмес, ички предмет аралык байланыш менен ишке ашат.

Теория менен практикалык иштердин айкалышына кыргыз тилин түшүндүрүп жатканда мисалдарды, сүйлөмдөрдү, тексттерди турмуш менен байланыштуу алуу да кирет. Сабакта теория менен практиканы айкалыштыруу окуучулардын терең, чың, жугумдуу билим алышына жакшы шарттарды түзөт.

Кыргыз тили сабагында теория менен практиканы айкалыштыруу деп төмөнкү учурларды эсептейбиз:

1. Бардык грамматикалык эрежелерге байланыштуу мисалдар, сүйлөмдөр турмуштан, оозеки кептен, көркөм адабияттардан, илимдин башка тармактарынан (математика, тарых, география, адабият ж.б.) алынса;

2. Окуучулар алган теориялык билимдерди турмушта колдоно алууга жетишсе, сүйлөмгө грамматикалык талдоо жүргүзүп, изложение, диктанттарды, сочинениелерди туура катасыз жазууга жетишсе жана көнүгүүлөрдү туура, так аткара алышса;

3. Окутулуп жаткан материалдардын (темалардын) негизинде үйрөтүлгөн жаңы сөздөрдү, сөз айкаштарын өзүнүн оозеки жана жазуу речтеринде колдоно алышса ж.б.

өтүү керек.

Кыргыз тилин окутуунун аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби. Мектепте окулуучу башка предметтердегидей эле аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби кыргыз тилин окутууда да кеңири колдонулат. Бул принциптер грамматиканын материалын түшүнбөй, кургак жаттоого, пассивдүүлүккө, билим алуудагы көз боемочулукка такыр жол

бербейт, тескерисинче, эрежелерди, грамматикалык аныктамаларды аң-сезимдүүлүк менен активдүү өздөштүрүүгө жардам берет.

Мектепте окуучулар грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык ж.б. эрежелерди кургак жаттап алышат. Аларды иш жүзүндө, практикада туура жаза алышпайт, көптөгөн орфографиялык, пунктуациялык, стилдик ж.б. каталарды кетиришет, же сүйлөмгө грамматикалык талдоо жүргүзө алышпайт. Жазууда алардын тыныш белгилерин туура кое алышпайт, же болбосо, сөздүн уңгусунун жана мүчөсүнүн эрежелерин жатка билет, бирок аларды аң сезимдүү түрдө турмушта колдоно албайт, башкача айтканда, сөздүн уңгусун, мүчөсүн туура ажырата албайт. Эгерде окуучу материалды кургак, түшүнбөй жаттаса, анын алган билими тайкы, үстүртөн болот. Ошондуктан мугалим ар кандай материалдарды түшүндүргөндө, мүмкүн болушунча, алардын аң-сезимдүүлүгүн, активдүүлүгүн өстүрө ала тургандай даражада окутуу керек.

Окуучулардын материалдарды аң-сезимдүүлүк менен өздөштүрүшүнө жетиш үчүн баланын активдүүлүгүн жана кызыккандыгын камсыз кылуу негизги милдеттерден. Ал үчүн мугалим кыргыз тили сабагында эч качан шаблонго жол бербестен, материалды шашып түшүндүрбөстөн, ар түрдүү ыкмаларды жана окутуунун активдүү формаларын көрсөтмө куралдарды, табышмактарды, карточкаларды, окутуунун техникалык каражаттарын ж.б. пайдаланат.

Мектепте кыргыз тилин окутуунун аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк принцибин камсыз кылуу үчүн төмөнкүдөй маселелерди эске алуу керек:

1. Өтүлүүчү материалдардын ченемин билүү керек, эгер материал көп же оор болсо, аны майда бөлүктөргө, кортундуларга бөлүп түшүндүрүшү;
2. Өтүлүп жаткан материалды мурунку өтүлгөн материал менен тыгыз байланыштыруу;

3. Ар бир эреженин, аныктаманын кыска, так жана жеткиликтүү болушу, алардын конкреттүү, турмуштан алынган мисалдар менен далилденишин;
4. Тапшырмалардын, суроолордун окуучулардын активдүүлүгүн жана кызыгууларын өстүрө алгыдай деңгээлде берилиши ж.б.

Кыргыз тилин окутуунун көрсөтмөлүүлүк принциби. Кыргыз тилин окутууда көрсөтмөлүүлүк принцибин колдонуу окуучулардын материалдарды туура түшүнүп, эстерине бекем сактап калууга, убакытты да үнөмдүү пайдаланууга, жалпы түшүнүктөрдү конкреттештирүүгө, тиешелүү жыйынтыктарды чыгарууга жардам берет. Ошондуктан кыргыз тилин окутууда көрсөтмөлүүлүк принцибин методикага ылайык өз орду менен туура колдонуу талап кылынат. Кээ бир мугалимдер окутуунун көрсөтмөлүүлүк принцибине көбүрөөк көңүл бурушуп, сабакта көрсөтмө куралдарды ыксыз көп колдонушат. Мындай абал окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө кыйла тоскоолдук кылат.

Бул жагын көбүрөөк эске алып, мугалим көрсөтмө куралдарды өз орду менен окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын, активдүүлүгүн өстүрө ала тургандай деңгээлде пайдалануулары керек. Ошондуктан сунуш кылынган окуу китебинде зарыл болгон материалдарды төмөнкүдөй схема-таблицалар менен берүүгө аракеттендик.

Мектепте программалык материалдарды окуучулардын мыкты өздөштүрүшүнө жетишүү үчүн жеткиликтүүлүк принциби колдонулууга тийиш. Мугалим ар бир өтүлүүчү же кайталануучу материалдарга кылдаттык менен даярданып, сабакты шашылбай, жай, жеткиликтүү түшүндүрүүгө аракет жасаш керек. Сабактын жеткиликтүү жана түшүнүктүү болушу үчүн мугалимдин сөзү, албетте, жетишсиздик кылат, ошон үчүн мугалим ар кандай таблицаларды, көрсөтмө куралдарды, мультимедиялык каражаттарды, ар түрдүү сүрөттөрдү ж.б. кенен пайдалануулары зарыл. Кээ бир учурларда татаал, көлөмү чоңураак, окуучулар түшүнүүгө оордук келтирген темаларды

корутундулап, майда бөлүктөргө бөлүп, жеткиликтүү кылып, жалпы түшүнүктөрдү жеңилдетип конкреттештирип берет.

Сабактын жеткиликтүү түшүндүрүлүшү класстагы окуучулардын курамына, алардын билим деңгээлине, өтүлүүчү материалдын мүнөзүнө (оор, жеңил), ошондой эле мугалимдин түшүндүрүшүнө, речине жараша болот. Бардык эле материалдар окуучуларга жеткиликтүү боло бербейт.

Демек, орто мектептер үчүн түзүлгөн кыргыз тилинин өркүндөтүлгөн программалары окутуунун жеткиликтүүлүк принцибин жетекчиликке алуу менен түзүлөт. Сабактын жеткиликтүү болушу үчүн мугалимдин (же окуу китебинин) речинин жатыктыгы, көп сөздүүлүктүн жоктугу, ыксыз кайталоолордун болбогондугу, түшүнүксүз терминдердин колдонулбагандыгы чоң роль ойнойт.

Эгер мугалим сабакта окуучуларга али түшүнүксүз илимий терминди көп колдонсо, жеткиликтүү түшүндүрүлүүчү темалар да жеткиликтүү түшүндүрүлбөй калышы мүмкүн.

Окуучуларга бекем билим берүү принциби. Окуучуларга чың билим берүү азыркы мектептердин негизги милдеттери болуп саналат. Окуучу программанын көлөмүнө чың билим алган учурда гана аны турмушта колдоно алууга жетишет. Окуучуларга бекем билим берүүнүн натыйжасында алардын алган билимдеринин жалпы деңгээли улам өсүп отурат. Класстан класска көчкөн сайын программалык материалдарды мыкты өздөштүрүүгө жетишет. Алган билимдерин тереңдетип отурушат, ал эми толук кандуу билим төмөнкү учурларда камсыз болот:

- Мугалимдин түшүндүргөн жаңы материалын окуучулар ачык, так түшүнсө, эсинде көпкө чейин сакталса;
- Жаңы өтүлүп жаткан материалды мугалим мурунку өтүлгөн, окуучулар жакшы тааныш болгон материал менен тыгыз байланыштырып, ошол мурунку алган билимдеринин негизинде окуучулар жаңы теманы дурус түшүнсө, бышыктоо убагында алган билиминин гана калган жерлерин

муғалимдин жетекчилиги астында окуучу өзү күч жумшап түшүнсө;

- Мугалим мурунку өтүлгөн сабакты кийинки күнкү сабакта максаттуу кайталаса, кайталаганда да окуучулар билбеген, чала өздөштүргөн эрежелерин түшүнүктүү кайталаса, өз алдынча билим алууга жардам берүүчү көнүгүү жумуштарынын жаңы түрлөрүн колдоно алса;
- Мугалим берген сабагынын жеткиликтүү болушу ар бир окуучунун билим жөндөмдүүлүгү жөнүндө камкордук көрсө, балдарды кабыл алуусуна, эсине жана сабакка кызыгуусуна тиешелүү көңүл бөлсө, мугалим ар бир балага өз алдынча, жеке мамиле жасай алса натыйжалуу болот.

Окуучуларга индивидуалдуу мамиле кылуу принциби. Мектептеги негизги кемчиликтердин бири – окуучулардын кыргыз тили сабагынан жетишпегендиктери болуп саналат. Мунун негизги себептеринин бири мугалимдин кыргыз тили сабагын түшүндүргөндө, кайталаганда, бышыктаганда, көнүгүү жумуштарын аткарганда, бардык окуучулар үчүн бир түрдүү методикалык ыкмаларды колдонгондугу, окуучулар менен индивидуалдуу иштей албагандыгы болуп саналат. Башкача айтканда, класстагы ар бир баланы иштин өзгөчөлүгүн, сабакка кызыккандыгын жана даярдыгын жакшыртуу ж.б. эске алынбайт. Мына ушундай кемчиликтерди жоюуда мугалим окуучуларга жекече мамиле кылуу принцибин жетекчиликке алат. Азыркы шартта бул маселе эң актуалдуу маселелерден. Окуучуларга терең билим берүү үчүн мугалим ар бир окуучунун билим деңгээлине, мүнөзүнө, курак өзгөчөлүгүнө жараша жекече мамиле кыла билүү керек, себеби балдардын ойлонуусу, ой жүгүртүүсү, өз алдынчалыгы, сабакка кызыгуулары ар башка болот. Кээ бир балдар үй-бүлөдө кичине чагынан баштап эле тартиптүү, тил алчаак, элпек, зээндүү болушса, айрымдары жалкоо, тентек, сабакка кызыкпаган балдар болуп тарбияланат.

Үчүнчү топтогу айрымдары жолдошторунун таасири астында алар жасаганды жасашат, мунун себеби үй-бүлөдө балдарга жекече мамиле кылбагандыгынын негизинде келип чыгат.

Мугалим мектепте сабак бергенде ар бир баланын жекече өзгөчөлүгүн сабак өздөштүрүүсүн, тартибин дайыма эске алуу менен мамиле кылуу керек, башкача айтканда, начар окуган балага өзүнчө, орто окуганга өзүнчө, жакшы окуганга өзүнчө. Мына ушунда гана ар бир окуучу менен иштөө жыйынтыгын берет.

Мектеп турмушунда кээ бир мугалимдер көпчүлүк учурда начар окуучуну, же тескерисинче, жакшы билген окуучуларды көбүрөөк сурашат. Убакыттын көбүн ошолорго жумшашат, бул, албетте туура эмес. Эгер мугалим сабакта окуучуларга жекече мамиле кылып жатам деген куру шылтоо менен сабактан жетишпеген окуучуларды көбүрөөк сураса, сабакты жакшы билген балдардын сабакка болгон кызыгуулары тарап, “эжей мени сурабайт” деген ишенимге келет да, сабакка даярданбай келишип, ал бара-бара сабактан жетишпей калат, же мунун тескерсинче, мугалим дайым эле сабакта эң жакшы окуган окуучуларды көп сураса, начар окуучу андан бетер пассивдүү боло баштайт.

Ошондуктан мугалим түшүнбөй калган окуучуга бир аз жеңилдетилген суроолорду, тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү берип, аларды билим алууга тартуу керек. Ал эми сабакты жакшы, же орто түшүнгөн балага да суроолорду, тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү бир аз татаалдантып отуруу зарыл. Бул окуучулардын жаш жана жекече өзгөчөлүгүн эсепке алуу принцибинин негизги талаптарынын бири.

Булардан башка бул принциптин төмөнкү учурларын эске алуу керек:

1. Жаңы теманы окуучуларга жеткиликтүү, бөлүктөргө бөлүп түшүндүрүлүшүнө көңүл бөлүүнү;
2. Өтүлгөн материалдарды толук кайталоого жетишүүнү;
3. Көпчүлүк учурларда көнүгүүлөрдү ар түрдүү, ар тараптуу кылууга аракет жасоону;

4. Окуучулардын оозеки кебин өстүрүү маселесин көңүлдөн чыгарбоону ж.б. эске алуу керек.

Соңку мезгилдерге чейин кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде эне тилди окутуунун жалпы дидактикалык принциптери тууралуу (К.Сартбаев, Б.Өмүралиев, С.Үсөналиев ж.б.) пикирлер айтылып, бирок окутуунун лингвистикалык жана жеке методикалык (предметтик) принциптери тууралуу дээрлик сөз болбой, бул маселе көтөрүлбөй келди.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде тилди окутууда жалпы дидактикалык принциптерин аныктоодон сырткары анын лингвистикалык жана жеке предметтик (методикалык) принциптерин да аныктоого аракеттер соңку мезгилде көрүлө баштады. Мисалы, Ж. Чымановдун 2009-жылы жарык көргөн "Кыргыз тилин окутуунун теориясы менен практикасы" аттуу монографиялык эмгегинде кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык принциптери катары төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

- -лексикалык-семантикалык принцип;
- -структуралык-семантикалык принцип;
- -эстетикалык-функционалдык принцип;

Биз талдоого алган методикалык эмгектерге таянуу менен кыргыз тилиндеги сын атоочторду окутуу, төмөнкү принциптерге негизделиши талапка ылайык деп эсептейбиз.

Лексика-грамматикалык принципке таянуу. Бул боюнча кыргыз тилиндеги сын атоочторду окутуу алгач сөздүн лексикалык маанисин аныктоо аркылуу анын грамматикалык маанисин толук ачып берүүгө багыт алуу керек. Бул аркылуу сын атоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмасын, өзүнө гана мүнөздүү болгон белгилерин үйрөтүүгө шарт түзүлөт. Сын атоочтор даражалар боюнча өзгөрөт, башкача айтканда, заттын белгисин ар түрдүү даражада көрсөтөт. Сын атооч сөздөр жөндөлбөйт, жакталбайт, таандык мүчөлөр жана көптүк санда өзгөрбөйт. Бул бегилер менен зат ордуна колдонулганда гана өзгөртөт. Сын атоочтор сүйлөмдө өз маанисинде турганда, аныктооч жана баяндоочтун, заттанганда ээлик жана

толуктоочтук милдетти аткарышат. Алар түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт, сапаттык сын атоочтордун бардыгы тубаса сын атоочтор болуп эсептелет да, алардын көпчүлүгү антонимдик катышты түзөт: *ак-кара, чоң-кичине, жоон-ичке* ж.б. Туунду сын атоочтор мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: *суусуз, жыттуу, тартиптүү, балалуу* ж.б. Сын атоочтор морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат. Анын морфологиялык жол менен жасалышына зат атоочтон сын атооч жасоочу (*-луу, -поз, -сыз, -лык, -чыл, -чан, -дай),* этиштен сын атооч жасоочу (*-гыр, -гыч, -чаак, -чак, -ынды, -гыс)* мүчөлөр кирет. Синтаксистик жол менен жасалган сын атоочторго кош сөз жана кошмок сөз түрүндөгү сын атоочтор кирет: *эстүү-баштуу, улуу-кичүү, жакшы-жаман, кызыл ала, ак саргыл, бала кыял, жолборс жүрөк* ж.б.

“Коммуникативдик – бул адамдардын таанып-билүү, эмгек ишмердиги процессинде өз ара байланыш катышынын спецификалык формасы,” - деп берилет 1999-жылы чыккан “Лингвистический энциклопедический словарь” аттуу эмгектин 233-бетинде. Педагогика илиминде, анын ичинде кыргыз тилин окутуунун методикасында коммуникативдик принциптин негизги талаптары катары окуп-үйрөтүүдө окуучуларды сүйлөшүүгө, пикир алышууга, өз оюн, өз пикирин толук билдирүүгө, жеке көз карашын коргоп, далилдерди келтире алууга үйрөтүүнү, жалпы эле сүйлөшө алуу көндүмдөрүн жакшыртууга көңүл бурууну белгилөөгө болот.

Соңку мезгилдерде кыргыз тили сабагын жандуу сүйлөшүүнүн, баарлашуунун талашып-тартышууда ж.б. негизде окутуу боюнча пикирлер айтыла баштады. Зат атооч сөздөр өтө кеңири колдонулган тил бирдиктери болуп саналат, айрыкча суроо-жооп, маек (диалог) куруу, ой-пикирди жалпылаштыруу сыяктуу кептик процесстер зат атоочтордун активдүү катышуусу менен ишке ашат. Ошондуктан зат атоочторду окутууда мугалим окуучулардын оозеки кебин өркүндөтүүдө “Таанышуу”, “Кайрылуу”, “Далилдөө”, “Ынандыруу” ж.б. кептик максаттардагы суроо-жооп, маек кебин уюштурууга жана сабак процессинде колдонууга өзгөчө көңүл буруусу

керек. Зат атоочторду окутууда коммуникативдик принципти сактоо менен, окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, кеп маданиятынын, тилдин-кептик талаптарын үйрөтүү, өз оюн толук жана далилдүү бере алууга көнүктүрүү сыяктуу дидактикалык максаттар ишке ашырылат. Демек, мектеп окуучусу коммуникативдик принципке негизделген окутууда маек кебин көп жүргүзүү аркылуу зат атоочтордун кеп ишмердүүлүгүндөгү ордун, маанисин аңдап түшүнүүгө тийиш. Ал үчүн сабакта окуучулар бири-бирине суроо берип, жоопторун угуп, маектешип, турмуштук актуалдуу темалар боюнча талкуу уюштуруп, зат атоочтордун колдонулушуна көңүлдөрүн буруу талабы коюлат. Зат атоочтор тилдин өнүгүшүн чагылдырып турган сөздүк курамдагы эң байыркы катмары. Зат атоочсуз тил болбойт, адамдардын бири-бири менен пикир алышуусун камсыз кылууда зат атоочтун өз орду бар. Маани берүүчү сөз түркүмдөрдүн ичинен зат атоочтор доминанттуулугу универсалдуулугу менен өзгөчө айырмаланып турат.

Жалпы эле зат атооч сөздөр заттык маанидеги түшүнүктүн атын атап тургандыктан, алар ар түрдүү, ар башка маанидеги заттардын тобун ичине камтыйт: энчилүү, жалпы, конкреттүү, абстракттуу маанидеги заттык буюмдардын, айбанат-жаныбарлардын, айлана-чөйрөдөгү кубулуштардын, окуялардын ж.б. аттарын атайт.

Тилдин лексикалык байлыктары грамматикалык каражаттар аркылуу бири-бири менн тизмектешип, сүйлөм түзүдө бүткөн бир ойду билдирүгө жетишсе, грамматикалык каражаттар менен айкашпай өзүнчө турганда заттын, кубулуштун аттарын атоо менен чектелет. Демек, сөз менен сүйлөм бири экинчисисиз жашай албай турган, тыгыз байланыштагы грамматикалык категориялардан болуп эсептелет. Сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара бири-бири менен байланыштырып турууда грамматикалык каражаттар бирден-бир чечүүчү милдет аткарат.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде программалык материалдарды окутуп-үйрөтүдө ар кандай тексттерди колдонуунун дидактикалык мааниси тууралуу дайыма айтылып келе жатат. Окутууда

тексттерге кайрылуу, тексттерди талдоо, текст түзүү, текстти окуп-үйрөнүү иш-аракеттери Э. Арабаев менен К. Тыныстановдун илиминде жана кыргыз тилинин окуу китептеринде текстти берүүдөн башталат. Бул тажрыйба азыр да колдонулуп келет. Кыргыз тилин окутуудагы тексттин орду жана мааниси, анын мазмуну жагынан окуучулардын ой-пикирин өстүрүүгө ылайыкталып алынууга тийиш, же болбосо мазмуну окуучуларга түшүнүктүү болуусу шарт. Демек, сабакта колдонулуучу материалды көркөм адабияттардан, илимий-техникалык жана баалуу фольклордук чыгармалардан алуу керек. Мындан улам кыргыз тилин окутууда ар кандай тексттерди колдонуу иш аракеттери, баарыдан мурда, сабакка керектүү жана ылайыктуу текст тандоодон башталышы зарыл экендиги аныкталат. Кыргыз тилин контексттик принциптин негизинде окутуунун ык-жолдорун аныктоодон мурда, аныктап, тактап алуучу лингвистикалык бир проблема бар. Ал проблема атооч сөздөрдүн текст түзүүдөгү орду менен кызматынын тил илиминде аныкталышына байланыштуу. Кыргыз тил илиминде бул проблеманын үстүндө изилдөө иштери жүргүзүлөт деп ишенебиз.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында бул маселеге профессор Ж. Чыманов да кайрылып, өз пикирин билдирген, бирок мында да пикир сунуштар жалпылаштырылып, тезис түрүндө: зат атоочтордун сүйлөшүүдөгү негизги кызматы-сүйлөшүүнүн (тексттин) маани-мазмунунда берилгендигин бүтүндүгүн камсыз кылуу, түзүү деп берилген. Мектеп окуучуларына зат атоочту окутуудагы негизги максат-зат атоочтун мына ушул касиетин үйрөтүү деп билебиз. Зат атоочтун кептеги бул кызматын окуучуларга толук жеткирүү үчүн жогоруда белгиленген программалык талаптарды окутуу жетишсиз. Ал үчүн зат атооч сөздөр белгилүү бир тексттин алкагында, же текст түзүү иштери менен гана байланышта окутулушу, үйрөтүлүшү зарыл.

Берилген маалымат проблема боюнча жарык көргөн методикалык эмгектерди талдоо, үйрөнү менен, бул маселе боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- зат атоочторду окутуу, үйрөтүү жумуштарын жүргүзүүдө, сабак өтүүдө контексттик принципти колдонуунун мааниси, орду илимде жалпы жонунан аныкталып, такталган. Бул принципти сабак процессинде ийгиликтүү колдонуу үчүн төмөнкү маселелер чечилүгө тийиш;
- -текст түзүүдөгү зат атооч сөздөрдүн лингвистикалык табиятын, кызматын илимий-теориялык жактан терең изилдөө;
- -зат атоочту текст менен бирдикте окутуп-үйрөнүүнүн методикасын иштеп чыгуу.

Орто мектептерде зат атоочторду окутууда окутуунун жеке методикалык приницптерин аныктоо менен бирге, аларга ылайык окутуунун ык-жолдорун иштеп чыгып, колдонууга сунуш кылуу маселеси да актуалдуу болуп саналат, анткени окутуунун ык-жолдорунда конкреттүү сабакка карата талдоо, колдонуу маселеси да окутууда өзгөчө мааниге ээ.

Демек, мугалим зат атоочторду түшүндүрүү үчүн окуучуларга башталгыч класстарда өтүлгөн материалдарды кыскача суроо-жооптор менен баштайт да, тагыраак айтканда, зат атоочторго кандай сөздөр кирет? Эмне үчүн бул сөздөр зат атооч деп аталат? деген жана башка суроолорду берип, кайталоо жүргүзүлөт, андан ары зат атооч боюнча иш жүргүзүүдө жаңы технологияларды колдонуп, сабакты кандайча жүргүзүү керек, сөз ушул тууралуу уланмакчы.

Зат атоочту бышыктоо жана окуучулардын алган билимин чыңдоо үчүн төмөнкүдөй көнүгүү жумуштарынын жаңы түрлөрүн сунуш кылат:

1. Окуучуларды машыктыруу жана өз алдынча иштөөгө көнүктүрүү көнүгүүлөрү;

2. Алган билиминин терендигин текшерүү көнүгүлөрү;

3. Окуу китептериндеги ар түрдү тапшырмаларды жана суроолорду аткаруу мүнөзүндөгү көнүгүүлөр ж.б.

Көнүгүүлөр иштетилип жатканда, зат атоочтун таандык жак категориясы түшүндүрүүдө заттын буюмдун жактын бирине таандык болуп

айтылышы эки түрдүү- синтаксистик жана морфологиялык жол менен ишке ашат. Синтаксистик жолдо аныктооч менен аныкталгыч сөздөрдүн таандык мааниде колдонулушу илик жөндөмөдөгү жактама ат атооч менен жак таандык болуп айтылууда жекелик, көптүк санда болот. Мисалы, *менин китебим, биздин китебибиз* ж.б.

-*нын жак таандык* айкаштын илик жөндөмөсүндөгү сөз түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Мисалы, *менин китебим* дегендин ордуна *китебим* деп айтабыз, бирок мааниси жагынан менин *китебим* деген түшүнүктү 1-жактын **–ым** мүчөсү көрсөтүп турат. Мындай айкаштагы экинчи бир өзгөчөлүк таандык айкаштын биринчи сөзү жактама ат атоочтордон эмес, зат атоочтордон турса, ал айкаш 3-жакта гана айтылат, 1-2-жакта айтылбайт. Мисалы, *мектептин мүлкү* деп айтабыз, бирок *мектептин мүлкүм, мектептин мүлкүң* деп айтпайбыз.

“Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары” [115] кыргыз тилин окутуунун теориялык маселелерин аныктоого жана турмушка ашырууга багытталган мамлекеттик документ. Анда кыргыз тилин окутуунун максаты менен мазмунунда артыкчылыктуу багыттары көрсөтүлгөн.

Эне тилин окутуунун эң башкы педагогикалык функциясы социалдык турмушта өз ара карым-катышты камсыз кылуунун негизги куралы болгон кеп ишмердигин окуучуларга үйрөтүү болуп саналат. Демек, окутуунун кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүн камсыз кылуу менен аны интеллектуалдык жана адеп-ахлактык жагынан коомдун чыгармачыл жана активдүү атуулу катары тарбиялоо маселеси ишке ашырылат...
Кыргыз тилин окутууда тилди үйрөтүнүн коммуникативдик жана практикалык максатка багытталгандыгы жөнүндөгү идеяга чоң маани берилет [115.]

Ошол эле стандартта: “...кеп ишмердиги мектептеги тил боюнча билим берүүнүн негизин түзөт, эне тилдик материал жана тилдик система кеп

ишмердигин окутуунун каражаттары болуп саналат”,-деп конкреттүү берилген.

Мындан кыргыз тилин окутууда кеп ишмердүүлүгүн жакшыртууга артыкчылыктуу маани берилиши зарыл экендиги, башкача айтканда, эне тилин окуп үйрөтүү тил системасын окутуудан кеп ишмердигин окутууга багытталбастан, окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, жакшыртуу аркылуу тил системасын окутуу керектиги, тил системасы окутуунун негизги мазмунун түзбөстөн, үйрөтүүнүн, өркүндөтүүнүн нгизги каражаты болушу айкындалат.

Биз эне тилди окутуунун теориялык маселелерин аныктоодо жогорку айтылгандарды өз изилдөөбүздүн негизги концепциясы катары мамиле кылабыз.

Тилди окутуунун коммуникативдик нукка багытталышы тил бирдиктерин өзүнчө бөлүп окутпастан, тилди текст түзүүчү, текст түзүүгө түздөн-түз катышуучу, ойдун берилишине жана калыптанышына кызмат кылуучу каражаттар катары окутуу талабын коюуда. Тилди окутуу аны карым-катнаш жасоонун негизги куралы катары гана үйрөтүлбөстөн, коомдук-социалдык, улуттук, улуттар аралык, мамлекеттер аралык функциясы, мааниси менен айкалышта окутулушу зарылдык болуп калды.

Коммуникативдик компетенция – бул окуучунун дурус сүйлөөсүн, мыкты сүйлөөсүн камсыз кылуу, жалпы эле кеп ишмердигин өркүндөтүү. Бул маселенин чечилиши окуучунун ой жүгүртүүсү, таанып-билүүсү, сүйлөө чеберчилигинин жашыртылышы менен тыгыз байланышта болот. Окуучунун сүйлөө чеберчилигин өркүндөтүү-анын текст жөнүндөгү түшүнүгү, текстти талдай алуусу, өз алдынча текст түзүү жөндөм-шыгы (компетенция) менен, белгилүү бир кептик көндүмдөрдүн иштелип чыгышы менен байланыштуу. Кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоодо дидактикалык материалдарга, кызыктуу, информацияларга бай тексттерге өзгөчө маани берилиши да ушул жагдай менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун, ал боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын мазмунун сүйлөшүүгө үйрөтүү, сүйлөшүүнүн этномаданий жана универсалдуу нормативдерин, логика-семантикалык структурасын стилдик негиздерин үйрөтүү, сүйлөшүү системасындагы тилдик-кептик системанын өзгөрмөлүү табиятын, ага өбөлгө болгон факторлорду, жагдай-шарттарды үйрөтүү, аларды окуучулардын аң-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө калыптандыруу жана өнүктүрүү болушу керек.

Коммуникативдик компетенция окуучунун эне тили боюнча алган билиминин реалдуу жашоо-тиричилик, ишмердүүлүк менен карым-катышынын деңгээли менен өлчөнөт. Кыргыз тили сабагы окуучунун өз эне тилинде мыкты сүйлөөсүн, өз ой-пикирин толук жеткире, айта алуу жөндөмүнө, айтылган кепти угуп түшүнүүсүнө, сабаттуу жаза алуусуна, публицистикалык көркөм жана илимий эмгектерди (китептерди) окуп түшүнүүсүнө жана аларды өркүндөтүүгө канчалык даражада салым кошо алды деген сыяктуу маселелердин чечилиши менен бааланууга тийиш.

Демек, аталган компетенцияны окуучуларда калыптандыруу жана өркүндөтүү кыргыз тили сабагынын чегинен чыгып, орто мектепте билим берүүнүн жалпы максат-мазмуну менен интеграцияланып (биригип) кетет же биригүүгө тийиш. Эне тилин окутуунун негизги максаты болгон окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү маселеси ары татаал, ары көп кырдуу, түмөн түйшүктүү талап кылган узак аракет экендиги айкындалат. Кеп ишмердүүлүгү-бул: аң-сезим, акыл-эс, ой жүгүртүү, таанып-билүү, өздөштүрүү, сүйлөө, угуу, жазуу, окуу, маданият, тил системасы, адабий тил, стилистика, этика, эстетика, маданият, тарых, адабият ж.б. тыгыз байланышкан өтө татаал, индивидуалдуулук менен универсалдуулукту бирге алып жүргөн, өзгөрмөлүү коомдук көрүнүш, коомдук категория. Эне тилди окутуу процессинде кеп ишмердүүлүгүнүн сапатын аныктаган бул байланыштар сабактын темасына, максатына жана мазмунуна жараша тигил же бул даражада сакталышы керек.

Кыргыз тилин окутуунун максаты, милдети, мазмуну аныкталгандан кийин, эне тилин окутуу процессинин өзүн уюштуруу маселеси каралат да, мында окуу программалары, окуу китептери иликтөөгө алынат.

Окуу программалары Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү”, “Мамлекеттик тил жөнүндөгү” мыйзамдарга, билим берүүнүн мамлекеттик стандартына жана концепциясына ылайык иштелип чыгат. Окуу программасы-окуу предмети боюнча билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн мазмунун, өтүлүүчү темалардын ырааттуулугун, аларды окуп-үйрөтүүгө бөлүнгөн сааттын жалпы сан-өлчөмүн көрсөтүү менен таанып-билүүчүлүк негизги идеяларды окутуунун логикасын ачып берүүчү нормативдик документ болуп саналат.

Биринчи-типтүү окуу программасы. Бул Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги тарабынан бекитилип, анын негизин сактоо бардык билим берүүчү мекемелер үчүн милдеттүү болуп саналат.

Экинчи - жумушчу окуу программасы типтүү программанын негизинде иштелип чыгып, өзүнчө бир мектептин же райондук окуу бөлүмүнүн педагогикалык кеңешинде бекитилет. Бул программанын негизги өзгөчөлүгү-анда мектептик (аймактык) билим берүүнүн деңгээли, окуу процессинин окуу-методикалык, информациялык, техникалык жабдуулар менен камсыз болушу, окуучулардын окуу ишмердик мүмкүнчүлүктөрү, аймактык-региондук ж.б. өзгөчөлүктөрүн эсепке алгандыгында.

Үчүнчү - автордук окуу программаны жогорку программаларга таянуу менен жеке мугалимдин (автордун) окуу предметине брилген материалды берүүнүн мазмунун жана ыраатын өз алдынча жайгаштырат, башкача айтканда, кыргыз тилин окутуу боюнча коюлган максат-милдетти ишке ашыруунун жол-жоболорун, ык-методдорун, ырааттуулугун мугалим өзү аныктайт, мындай программаны колдонуу үчүн ал боюнча адис-окумуштуулардын пикири, рецензиясы талап кылынат. Эл мугалими Б.Исаковдун иштеп чыккан программасы-автордук окуу программасынын мыкты үлгүлөрүнөн болуп саналат.

Бардык окуу программаларынын (типтүү, жумушчу, автордук) түзүлүшү негизги үч бөлүктөн турат:

1. **1.** Окуу предметинин (кыргыз тилдин) негизги максат-милдетин, анын билим, тарбия жана өнүктүрүүчүлүк мүмкүнчүлүгүн, алдыңкы технологиялык идеяларды чагылдырган түшүнүк кат;
2. **2.** Программанын негизги мазмуну, башкача айтканда, өтүлүүчү темалар, аларды окутуунун максаты, талап кылынган билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн негиздери камтылган негизги бөлүк;
3. **3.** Окуучулардын билимин билгичтигин жана көндүмдөрүн баалоонун критерийлерин, жолдорун жана формаларын көрсөткөн методикалык көрсөтмөлөр камтылат.

Окуу программасы-мамлекеттик нормативдик документ. Демек, окуу китептери да дал ушул документтин (программанын) негизинде иштелип чыгат. Кыргыз тили окуу китеби-кыргыз тили боюнча окуу процессин уюштуруунун, жүргүзүүнүн негизги каржаты.

Окуу китеби – бул маалыматтардын жөн гана жыйындысы эмес. Бул боло турган окуу процессинин өзгөчө бир сценарийи. Бул сценарий педагогиканын талаптарына жооп бериши, жалпы билим берүүнүн максатына дал келиши, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн жана окутуунун мыйзамченемин эсепке алуусу зарыл. Мына ушундай шартта гана ал окуучу менен мугалимдин биргелешкен ишмердигин, окуу процессиндеги билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк сыяктуу үч функцияны аткарууга багыт бере алат.

Демек, кыргыз тилин орто мектептерде окутууда Кыргыз Республикасындагы билим берүүгө жана кыргыз тилине байланышкан бардык документтердин жоболору эске алынуусу керек. Кыргыз тилин окутуу кеп ишмердүүлүгүнө, коммуникативдик кептик-практикалык максатка багытталгандыгы менен айырмаланат.

Коммуникативдик кептик багытта окутуунун негизги максаты – бул коомдогу тез өзгөрүүлөргө, социалдык турмуштагы жаңылануударга

ылайыкташуу, бүгүнкү глобалдаштыруунун шарттарында тилди окутуп-үйрөтүүдө дүйнөлүк билим берүү деңгээлинен артта калбоо, азыркы муундун коомдук-социалдык муктаждыктарын өз убагында толугу менен камсыздандыруу, окуучунун активдүү кеп ишмердүүлүгүн камсыз кылуу. Окуучунун коомдук турмуштун түрдүү тармактарына чыгармачылык менен мамиле кылып, аларга активдүү катышуусу үчүн зарыл болгон тилдик өбөлгөлөрдү практикалык жактан өздөштүрүүсүнө жетишү. Демек, баланын коммуникативдик-кептик жөндөмүн, көндүмдөрүн жана кеп маданиятын керектүү деңгээлге жеткирүү аркылуу риторикалык ыкмаларга көнүктүрүү менен, кандай гана шарт-кырдаал болбосун кыргыз тилинин бай каражаттарын кеңири, эркин пайдалана алгыдай деңгээлге жеткирүү керек Мезгилге, шартка, доорго шайкеш билим тарбияга ээ болгондо гана ак, адал ойлонгон жаштардын катары арбып, мектептен алган билгичтик көндүмдөрүн турмушунда үзүрлүү, жемиштүү, натыйжалуу пайдалануу менен, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүнө өздөрүнүн салымын кошо алат деген тилектебиз.

5-класстарда кыргыз тилин заманбап окутуп-үйрөтүүнүн негизги милдеттеринин бири- аталган класста кыргыз тилин окутуу ишин мазмундук жактан жаңылоо менен бүгүнкү күндүн талабына ылайык инновациялык методдорду практикалоо, улуттук жана дүйнөлүк баалуулуктарга таянуу менен жогорку деңгээлге көтөрүү. Төмөндө окуу китебинин мазмунунда берилген тилдик компетенцияларды өнүктүрүүгө карата материалдардын берилишине токтолмокчубуз.

Тилдеги эң ири грамматикалык категориялардын бири этиштер болуп саналат. Этиш сөздөр сөз түркүмүнүн негизги бир бөлүгү катары, атооч сөздөрдөн лексикалык мааниси, морфологиялык белгиси жана синтаксистик кызматы жагынан айырмаланып турат.

Лексикалык маанисинде этиш сөздөр заттардын аракет-кыймылын, ал-абалын билдирет да, адатта буйрук мааниде 2-жакка карата айтылат. Буйруктун түрүн тубаса жана туунду формадагы этиштер аткарат. Мисалы,

отур, оку, жаз, чурка, ойло, намыстан ж.б. Атооч сөздөргө жөндөмө, таандык , сан сыяктуу грамматикалык каражаттар мүнөздүү болсо, этишке чак, ыңгай, мамиле сыяктуу грамматикалык категориялар мүнөздүү. Заттардын кыймыл-аракети ар түрдүү болушуна байланыштуу, ал аракеттер этишке жалгануучу ар башка грамматикалык мүчөлөр аркылуу берилет. Мисалы, *окуса, окут, окусун, окуюн, окуган* ж.б. деген этиш сөздүн *оку* деген уңгусуна *–са, -т, -сын, -айын, -ган* мүчөлөр уланып, анын алгачкы маанисине кошумча грамматикалык маани берип, уңгуга ар бир мүчө ар башка кошумча маани берүүгө жетишкен. Демек, тубаса, туунду формадагы буйрук этиштердин лексикалык маанилерине кошумча маани берүүдө, алардын семантикасын дагы кеңейтүүдө чак категориясынын милдети зор. Синтаксисте этиштер, адатта, сүйлөм мүчөлөрүнүн ичинен баяндоочтун милдетин аткарат.

Этиштер башталгыч класстардан тартып, жогорку класска чейин окутулат, бирок системалуу курс 5-6-класстарда окутулат. Окуу программасына ылайык 5-класста этиштин чак категориясы жана жак категориясы окутулат.

Чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карата болгон мезгилдин катышын билдирет, тагыраак айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болорун көрсөтөт.

Чак категориясы-этишке таандык категория, этиш сөздү башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап туруучу негизги категориялардын бири. Бул категория, негизинен, этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү, анткени баяндагыч ыңгай дайыма чындыкта болуп жаткан, боло турган же болуп өткөн кыймыл-аракет тууралуу баяндайт.

Демек, этиштин чактарын уюштуруучу формалар баяндагыч ыңгайды да уюштуруучу каражаттардан болуп эсептелет, анткени булар аркылуу бир эле учурда чактык да, ыңгайлык да маани туюндурулат. Кыргыз тилинде чак категориясынын үч түрү бар: учур чак, келер чак, өткөн чак.

Кандайдыр бир кыймыл-аракетти мезгилдик жактан мүнөздөө үчүн белгилүү бир учур убакытты эсептөөнүн башталыш чеги деп кабыл алынат. Грамматикада убакытты эсептөөнүн мындай башталыш чеги болуп, сүйлөп жаткан учур эсептелет. Буга карата ал сүйлөп жаткан учурдагы мезгил, сүйлөп жаткан учурдан кийинки мезгил жана сүйлөп жаткан учурдан мурунку мезгил болуп бөлүнөт. Грамматикада сүйлөп жаткан учурга туура келген кыймыл-аракет учур чак аркылуу, сүйлөө мезгилинен кийин боло турган кыймыл-аракет келер чак аркылуу, сүйлөө мезгилине чейин болуп өткөн кыймыл-аракет өткөн чак аркылуу берилет. Окуу программасына ылайык этиштин чактарына 4 саат бөлүнгөн.

Этиштин учур чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет, бирок кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет деген түшүнүк учур чак туюндурган кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүшү сүйлөө учурунун башталуу жана бүтүү чеги менен дал келет дегендикке жатпайт. Этиштин учур чагы билдирген кыймыл-аракет сүйлөө учуруна чейин эле башталган болуп, сүйлөө мезгилинде жана андан кийин да созула бериши мүмкүн. Мисалы, *Эми өзү, ичтен кыңылдап, өкүнүчтү ырдап отурат* деген сүйлөмдө учур чак билдирген кыймыл-аракет ошолор тууралуу сөз болуп жаткан учурда башталып жана бүтө калбайт. Ал этиш билдирген *ырдоо* аракети алар жөнүндө кабар берүүгө чейин эле башталган, ал тууралуу сөз болуп жаткан учурда да болуп жатат жана сүйлөө мезгилинен кийин да созула бериши мүмкүн.

Демек, учур чак кыймыл-аракеттин сүйлөө учурунда эле башталып, жана бүтө каларын билдирбестен, тек гана кыймыл-аракеттин сүйлөө мезгилинде да болуп жаткандыгын туюндурат. Кыскасы, кыймыл-аракеттин аткарылышынын сүйлөө учурунун чеги менен дал келиши дайым эле боло бербейт, болсо да, өтө эле чанда учурайт, анткени сүйлөө процесси, адатта, бир аз убакытка гана созулса,кыймыл-аракет бир канча саатка, айрым учурларда бир канча күнгө, айга (*Алар чөмөлө салып жүрүшөт*), бир нече

жылга (*Ысык-Көл мамлекеттик университетинде окуп жатат*) созулушу мүмкүн. Ал эми табигый кубулуштар болсо, дайыма болуп келген жана боло бермекчи (*Жер өз огунда айданат*). Мына ушул себептүү сүйлөө мезгили жүрүп жаткан иш процессинин белгилүү бир бөлүгүнө гана туура келет. Ошентип, кыймыл-аракеттин сүйлөө мезгилине туура келиши түрдүүчө мүнөздө болот. Мына ушуга карай этиштин учур чагы да ар түрдүү маанини туюндурат. Учур чак түзүлүшүнө карай жөнөкөй учур чак, татаал учур чак болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй учур чактын уюшулушунда негизги роль чакчыл –а/-й формаларына таандык, себеби чактык маанини, негизинен, ошол мүчөлөр билдирет. Бирок этишке бул чакчыл мүчөлөрдүн бири уланып айтылса, учур чакты билдирип калбайт (*стулда отура, мектепте окуй*), качан гана чакчыл мүчөдөн кийин тийиштүү жак мүчөлөрү кошулуп айтылгандан кийин гана, ал тыянактуу мааниге жетишип, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын туюндурат: *Ал стулда отур+а+т. Мен мектепте оку+й+мун.* Демек, жөнөкөй учур чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттарга чакчыл *–а/-й* мүчөсү жана андан кийин жалганып айтылуучу тиешелүү жак мүчө кирет.

Жөнөкөй учур чактын терс формасы этиш сөзгө *–ба* терс уландысынын, андан кийин чакчыл *–й* мүчөсү менен тийиштүү жак уландынын жалганышы аркылуу уюшулат, оң формадагы этиш билдирген мааниге карама-каршы келген түшүнүктү туюндурат: *жашайт-жашабайт, окуй-окубайт, келет-келбейт* ж.б.

Кыргыз тилинде жөнөкөй учур чакты уюштуруучу экинчи форма - *ууда/-оодо* мүчөсү. Ал *–уу, -оо* кыймыл атоочтун мүчөсүнө жатыш жөндөмөсүнүн (*-да*) кошулушунан уюшулган. Учур чактын бул формасы оозеки кепте учурабайт, негизинен, жазма адабий тил үчүн мүнөздүү жана төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1. Кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда бир канча убакыттан бери созулуңку түрдө болуп жаткандыгын туюндурат: *Аттар*

салкындалып, үйдү көздөй көңүлдүү жортууда. Окуучулар мектептин алдына чогулууда.

2. Сүйлөмдүн контексттине карата мурунтан эле болуп келе жаткан, азыркы мезгилде да болуп жаткан жана мындан ары да созула бере турган кыймыл-аракетти билдирет: *Область уюшулгандан бери Жалал-Абад шаары кулач жайып өсүүдө. Айыл-кыштактардын абалы жыл сайын жакшырууда*.

Татаал учур чак эки компоненттен туруп, негизги этишке жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу төмөнкүчө уюшулат:

1) Негизги этиштен кийин чакчыл *–ып* мүчөсү жалганат да, андан кийин *–а* жана жак мүчөсү кабатталып уланган *жат,жүр, отур, тур* деген жардамчы этиштердин бири кошулуп айтылат: *жаз+ып жат+а+м, иште+п жүр+ө+сүң, оку+ып отур+а+быз;*

2) Бар, кел деген эки негизги этиштен кийин чакчыл *–а* мүчөсү жалганып, андан кийин ошол эле *–а* мүчөсү жана тийиштүү жак мүчөсү жалганган *жат* деген жардамчы этиш тиркелип айтылат: *бар+а жат+а+сыңар, кел+е жат+а+м.*

Татаал учур чактын түзүлүшүнө,негизинен, төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү:

1. Компоненттери *–ып, -а* формалары аркылуу бири-бири менен тыгыз байланышып, туруктуу бир бүтүндүктү түзөт, ошондуктан алар айрым компоненттерге ажыратылып талданбайт, эгер ажыраса анын бирдиктүү мааниси бузулат;
2. Бул айкаштын компоннттери айрым-айрым түшүнүк бербейт, экинчи компоненти маани жактан абстракцияланып жардамчы этиштик мааниге өтөт да, негизги компоненти менен бирдиктүү бир маанини түзүп, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын билдирет;
3. Түзүлүшү жагынан туруктуу, мааниси жагынан бирдиктүү болгондуктан, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн (баяндоочтун) милдетин аткарышат.

Учур чак боюнча айтылган жогорудагы аныктамалар окуу китебиндеги 478-482-көнүгүүлөрдү аткаруу менен бекемделет. Мында 1-топтун окуучуларык*жаз, иште, көр, өткөр, куттукта* ж.б. сөздөрдү учур чакка келтирип жазышса, 2-топ берилген сүйлөмдөрдү окуп, кашаанын ичинде берилген сөздөрдү маанисине карап учур чакка келтирүү менен, этиштер кыймыл-аракеттин кайсыл учурда болгонун билдирип тургандыгын айтып беришет. 3-топ болсо "Менин бүгүнкү күнүм" деген темада чакан аңгеме түзүп, учур чакта колдонулган этиштерди аныкташат. 481-көнүгүүдө берилген сүйлөмдөрдү окуп, учур чакта турган этиштерди таап, аларды уңгу мүчөгө ажыратышат да, учур чактын кайсыл морфологиялык каражаттар аркылуу жасалгандыгын айтып беришет. Мисалы:*Мугалим көп нерселерди айтып* ***бер+үү+дө.*** *Окуучулар аны кунт коюп* ***уг+уу+да****. ж.б.*

Кийинки сабакта келер чак, анын маанилик түрлөрү өтүлөт. Мында мугалим келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун, келечекте болуучу кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирде ачык болсо, бирде арсар, күмөндүү болушу мүмкүн экендигин, мына ушуга байланыштуу этиштин келер чагы айкын келер чак жана арсар келер чак болуп экиге бөлүнөрү тууралуу маалымат берет.

Айкын келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болору анык, ачык экендигин билдирет. Айкын келер чак да этиштик уңгуга чакчыл *–а, -й* формаларынын андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат: *Азыр бак аралап, сабакка* ***бар+а+быз.***

Айкын келер чак да сүйлөмдүн жалпы мазмунуна карай ар түрдүү мааниде колдонулат:

1) Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилден кийин, келечекте болорун билдирет: *Буга мен турмуштан алып чыккан бардык билимимди, бардык дилимди* ***жумша+й+м.*** *Бул жерде элдин эмгек акысына деп атайын арнап* ***айда+й+быз.***

Кээде сүйлөм ичинде келген мезгилдик маанидеги сөздөрдүн жардамы менен кыймыл-аракеттин качан болору такталып көрсөтүлөт: *мына эртең*

*айылга **жөнө+й+мүн**. Бир сааттан кийин мен мекеним тапшырган ишке **бар+а+м.***

2) Келер чак шарт катары коюлган белгилүү бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан кийин келип чыга турган натыйжаны да туюндурат:*Кеңешип иш **кыл+са+к**, баары жайында **бол+о+т.** Ушул шартыбыз бекем **сакта+л+са** гана сүйлөшүүгө (сөз+ла+ш+үү+гө) **бар+а+быз.***

3) Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Бул учурда чактык маани кеңири болот да, адатта, келечекте дайыма болуп тура турган кыймыл-аракетти туюндурат. Айкын келер чактын мындай мааниде колдонулушу көбүнчө макал, ылакаптар үчүн мүнөздүү: *Жакшы элди алга **сүйрө+й+т**, жаман өлүмгө **сүйрө+й+т**. Акыл айга **жет+киз+е+т,** өнөр көккө **жет+киз+е+т.***

Айкын келер чактын терс формасы этиштик негизге ***–бай (-ба+й)*** мүчөсүнүн, андан кийин жак уландынын жалганышы менен уюшулат да, кыймыл-аракеттин аткарылбай тургандыгын билдирет: *Каныбекти эч кимге **бер+бе+й+биз**. Элдүү түлкү ачка **өл+бө+й+т.***

Арсар келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болору же болбосу арсар, күмөндүү экендигин билдирет. Арсар келер чак этишке атоочтуктун –ар мүчөсүнүн, андан кийин тиешелүү жак мүчөнүн уланышы менен уюшулат: *үйүңүзгө **чакыр+ар+сыз**, же өзүңүз **бар+ар+сыз...***

Арсар келер чак маани жактан:

1) Кыймыл-аракеттин келечекте болушу арсар, күмөндүү экендигин билдирет*: Көп болсо, Зуннахун менин башымды **ал+ар.***

2) Адаттанган сыяктуу же жаратылышы боюнча бир нерсеге мүнөздүү болуп кеткен кыймыл-аракетти туюндурат. Мындай маани көбүнчө макал, ылакаптар үчүн мүнөздүү: *Көп сураган **ал+а+р**, көп ойлогон **таб+а+р.** Эмнени **эк+се+ң**, ошону **ал+ар+сың.***

Келер чакка байланыштуу айтылган жогорудагы аныктамалар окуу китебиндеги көнүгүүлөрдү аткаруу менен бекемделет. Мында окуучулар

окуу китебиндеги 483-488- көнүгүүлөрдү аткарууда берилген сүйлөмдөрдөгү учур чак формасындагы этиштерди келер чакка айландырышат, ошондой эле 486-көнүгүүдө берилген этиш сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратышат: *дары+ла+н+ып жат+а+т, дары+ла+н+ар, кат жаз+уу+да, кат жаз+а+т, сура+п жат+а+т, сура+й=т, бий+ле+п жат+а+т, бий+ле+й+т, бий+ле+өө+дө (бийлөөдө) ж.б.* Мындан тышкары 484-көнүгүүдө берилген диалогду окуп, этиштерди таап, анын чагын аныктоо менен ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратышат. Мисалы:

- *Чоңойгондо сен ким бол+о+суң?*
- *Мен мугалим бол+о+м.*
- *Мен ата-энем менен иш+те+й+мин.*
- *Мен дарыгер бол+о+м ж.б.*

Мында окуучулардын ар бири өз оюн айтып, же жазуу түрүндө жазып, келер чак формасындагы этиштерди уңгу, мүчөгө ажыратса да болот. Мугалим окуучулардын келечек кесиби тууралуу аңгемелешип, эмне үчүн ал кесипти тандаганын, кандай максатта ойлонгонун, жашоодо ал кесиптин кандай зарылчылыгы бар экендигин айттырса да алардын ой жүгүртүүсү, өз ойлорун эркин жана түшүнүктүү сүйлөп берүүсү калыптанып, келечекке ишенимдүү багыт алышат.

Демек, окуучулар сабакка катышып гана тим болбостон, кийинки турмушунда кереги тие турган зарыл практикалык көндүмдөргө мектеп партасынан ээ болуу зарылдыгы туулуп жатат.

Компетенттүүлүк - “шайкеш, туура келүү” дегенди туюндуруу менен, адамдын белгилүү бир кырдаалда, чөйрөдө кандайдыр бир адистиктер боюнча билим, ыкма, билгичтиктерге ээ болуусу, ал аркылуу турмушта жемиштүү ийгиликтерге жетишүүсү болуп саналат. Компетенттүлүккө өз алдынчалуулук, жоопкерчиликтүүлүк, коммуникабелдүүлүк, толеранттуулук, маселени жекече жана топто чече билүүчүлүк, тез кабыл алуучулук, керектүү маалыматты таап пайдалана алуучулук, демилгелүүлүк, чыгармачылык,натыйжалуу эмгектенүү ж.б. кирет. Инсан өзүнүн жеке,

кесиптик жана коомдук турмушундагы жаңы өзгөрүүлөргө бат ылайыкташа алуу менен максатына жете билүүсү зарыл.

Тилдик компетенция деген эмне? деген суроонун жообун билбей туруп, окутуунун коммуникативдүү милдеттери менен максаттарына жетишүү үчүн ылайыктуу каражаттарды иштеп чыгуу мүмкүн эмес. “Тилге ээ болуу” түшүнүгүнүн мааниси бекемделиш үчүн тилди окутуунун методикасы бир нече ирет өзгөртүлдү.

3.2. Кыргыз тилин компетенттүүлүккө багыттап окутуунун максаттары, милдеттери, натыйжалары жана компетенцияларды өркүндөтүүгө карата материалдарды берүүгө коюлган талаптар

- Рухий дүйнөсү бай, рухий жактан ден соолугу чың инсанды тарбиялоо;
- Окуучулардын дүйнөгө карата гуманисттик көз караштарын калыптандыруу;
- Улуттун этномаданий мурастарын азыркы жаштарга жеткирүү;
- Окуучуларды кеп маданиятына окуп үйрөтүү аркылуу чечендик кепте үйрөтүү;
- Жаш муундардын эстетикалык табитин тарбиялоо;
- Кыргыз тили аркылуу таза адептик жүрүм-турумдагы инсанды калыптандырууга көмөктөшүү;
- Окуучулардын туура, маданияттуу сүйлөй жана маданяттуу жаза билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүү. Коммуникативдик-кептик компетенттүүлүктү, кеп адебин, кеп маданиятын, риторикалык ыкмаларын, чечендик кебин өстүрүү;
- Адабий билим берүүдөн алган билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү турмушта колдоно билүү компетенттүүлүгүнө жетишүү ж.б.

Кыргыз тилин компетенттүүлүккө багыттап окутуунун максаттары, милдеттери жана натыйжалары жакшы аныкталып берилген.

Методикада окуу мотивациясын камсыз кылуудан өткөн татаал маселе жок. Окуу китептеринин авторлору жана мугалимдер дайыма ийгиликсиздиктен, ал эми окуучулар көңүл калуудан кооптонуп келишет. Мисалы, формасы боюнча жеңилдетилген жана маалыматтан ажыраган тексттерди жана диалогдорду окуу китептерине киргизүү- аларды түшүнүү үчүн жеңил. Окуучуларда жаңы идеялардын, ойлордун жана сүйлөө каражаттарынын негизинде эне тилине болгон кызыгуу пайда болот. Аларды көркөм окушат, тааныш эмес сөздөрдүн мааниси жөнүндө билишет, пикир алышуунун табигый кырдаалдарында эч качан берилбеген суроолорго көңүл коюп жооп беришет. Окуу мотивациясына болгон таяныч качан окуучулардын интеллектуалдык суроо-талаптары канааттандырылганда гана мазмунга ээ болот.

Окуу менен келип чыккан универсалдык жана конкреттүү мотивация колдоого алыныш үчүн методикалык төмөнкү эки маселени чечип алуу зарыл:

1. Тилдик каражаттардын чектелген санынын жардамында татаал, проблемалык экстралингвистикалык мазмунду айтууга болгон мүмкүнчүлүк;
2. Жөнөкөй жана татаал конструкцияларга ээ болууга түзүлгөн мүмкүнчүлүк.

Эне тилинин мектептик окуу китептеринин программалары жана мазмуну окуучуларда универсалдык мотивациянын калыптанышына багытталат. Мотивация бардыгында бирдей болбойт, ошондуктан жөнөкөйдөн татаалга карай алып жүрүү методикалык жактан максатка ылайыктуу келет. Анын калыптанышында мотивациянын төмөнкүдөй түрлөрү болушу мүмкүн:

1. Эне тилин үйрөнүүгө, аны алып жүрүүчүлөрдүн жашоо образына, аларды курчап турган чөйрөгө кызыгууну пайда кылуу;

2. Эне тилин жана аны алып жүрүүчүлөрдүн маданиятын үйрөнүүнүн баалуулугуна ынануу, эне тилдин жардамы менен кругозорун кеңейтүү;

3. Эне тили жана анын маданияты аркылуу жаңы идеялардын, ишенимдердин пайда болушу;

Мотивацияны өнүктүрүүнүн ар бир этабы-ишкердүүлүктүн ар кандай түрлөрүн окуучулардын аткаруусун талап кылат, анткени бир эле учурда тилдик компетенциялар окутуунун каражаттары жана максаттары болуп саналат.

Окуу китептерин түзүүдө конкреттүү мотивациялар менен окуучулардагы кызыкчылыктар, компетенциялардын көлөмүндөгү мүнөз эске алынса, анда мазмун окуучулар үчүн маанилүүлүккө ээ болот, анткени алардын коммуникативдик керектөөлөрү канааттандырылат.

Коммуникативдик компетенцияга ээ болуу процесси маанилүү болуу үчүн окуучулар:

а) зарыл болгон маалыматтардын бардыгын түшүнүүсү;

б) мурдагы белгилүүлөрү менен жаңы окуу материалдарын байланыштырууну билиши;

в) аналитикалык жана синтетикалык операциялардын жолдорунда когнитивдик (ой жүгүртүүчү) курамга жаңы материалды киргизүүнү өздөштүрүшү керек. Ошондуктан окуу китептеринин авторлору жана мугалимдер коммуникативдик компетенцияга ээ болуу процессинин маанилүүлүгүнө умтулуулары зарыл.

Кыргыз тилинин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууда ар бир учуру, башкача айтканда, кандайдыр бир ишкердүүлүктү аткаруудагы адамдардын коммуникативдик керектөөлөрүн калыптандыруу үчүн зарыл болгон анын ар бир бөлүмү маанилүү болуп саналат.

Реалдуу турмушта, адам үчүн маанилүү турмуштук зарыл болгон керектөө келип чыгат. Окутуунун технологияларынын жардамы аркасында сабактарда ага жетишүү азырынча ишке аша элек. Коммуникативдик багыттын

жактоочулары окуу процессине турмуштук фрагменттерди өткөрүүнү туура көрүшөт. Эгер бул кырдаалды өз ара шарттуулук жана маанилүүлүк менен зарылдыктын айкалышы реалдуу коммуникациядагыдай болот деп үмүттөнүшсө, анда жаңылышат. Бул жаңылышуу коркунучтуу, анткени формалдуу шарттарда коммуникативдик компетенцияга ээ болууну жеңилдетүүчү башка факторлорду издөөдөн адаштырат. Эгер маанилүүлүктүн жана зарылдыктын керектүү чыныгы коммуникациясына сабакта жетишүүгө мүмкүн болбосо, анда анын ордун толтуруучу ыкмаларын жана жөндөмдөрүн табуу керек.

Мотивацияны баяндоону конкреттештирүүдө жана окуу китептерин түзүүдө аны эске алууда пикир алышуунун кырдаалдары менен мажбурлап, коммуникациянын актыларын кабылдоодо жана продукциялоодо окуучулар конкреттүү багытталган нерселерди билиши керек. Мотивация менен коммуникативдик керектөөлөрдүн ортосунда айырмачылык барбы? Мотивация-адамдардын социалдык жашоосунун ар түрдүү тараптарынын таасириндеги мотивдердин бүтүн системасы катары келип чыгат жана алар тарабынан түзүлөт. Демек, жогоруда аталган түшүнүктөрдүн ортосундагы айырмачылык жөнүндө жалпы менен жекенин дал келүүсүн айтуу туура болот.

Коммуникативдик компетенциянын мазмунунда коммуникативдик керектөөлөрдүн дал келбеши окуу процессинин жүрүшүндө билинет. Эгер окуучулар үйрөнүлүүчү материал менен алардын түшүнүктөрүнүн ортосундагы түз байланышты көрбөсө, анда тандаган кесиптери боюнча сүйлөй да, окуй да, жаза да жана уга да билиши керек. Көптөгөн окуучулардын грамматиканы начар өздөштүрүшү-анын аларга кыйынчылык жаратканынан эмес, келечектеги кептик ишкердүүлүктөгү анын коммуникативдик милдетин түшүнбөгөндүктөн улам болот. Грамматикалык эрежелерди жаттоо жана аларды бекемдөө үчүн көнүгүүлөрдү аткаруу коммуникативдик керектөөлөрүн канааттандырбайт.

Азыры учурда коммуникативдик компетенцияларды баяндоого тоскоол болуучу себептер жок, анткени коомчулуктун кызыгуусунун көз карашында окуучулар, студенттер жана адистер ага ээ болушу керек. Бул компетенциялар пикир алышуунун чыныгы табиятын чагылдыргандыктан, тилди билүүнү талап кылган кесипке ээ болуучулардын коммуникативдик керектөөлөрү типтүү коммуникативдик керектөөлөргө дал келиши керек. Бул болсо, окуучуларга өздүк коммуникативдик керектөөлөрүн, тилдик компетенцияга ээ болуу жөнүндөгү түшүнүктөрүн, ишкердүүлүктүн чөйрөлөрүндөгү пикир алышуу үчүн билимдердин жана жөндөмдөрдүн илимий негизделген тизмеси менен айкалыштырууга жардам берет.

Коомго керектүү коммуникативдик керектөөлөргө багытталган окуу китептерин түзүү канчалык көп болсо, окуу процессиндеги мотивация ошончолук конструктивдү болот да, коммуникативдик компетенцияларга калыптандыруу процесси тез жана сапаттуу өтөт.

Кыргыз тилин окутууда максаттарды калыптандыруу – бул этаптуу процесс. Программада алгач жалпы билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк жана тилдик компетенциялардын практикалык максаттары баяндалат. Андан соң конкреттүү коммуникативдик максаттар, жөндөмдөр көрсөтүлөт, ошондон кийин гана коюлган максаттарга жетүү жана жөндөмдөргө ээ болуу үчүн зарыл коммуникативдик эрежелер камтылат.

Тилди үйрөнүү процессиндеги жеңилдик жана кыйынчылыктар, коммуникативдик максаттарга жетү-ар бир окуучунун аракеттери менен байланыштуу. Окуу китептеринин авторлору жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүлүктөн белгисиздикке, конкреттүүлүктөн абстрактуулукка, жекеликтен жалпыга, фактылардан себептерге сыяктуу дидактикалык принциптерди туура жана так сактоо керек.

Тилдик, кептик компетенцияга ээ болууда материалдын татаалдыгынын жогорулашы жана ага ээ болуунун кыйынчылыгы бар. Ошол эле учурда коммуникациянын жөнөкөйлүгүн жана татаалдыгын, тилге ээ болуунун жеңилдигин жана кыйындыгын чагылдыруу менен ага киришүүнүн

ырааттуулугун издөө-компетенцияга жетишүүнүн кыска жолу болуп саналат. Башкалар сыяктуу эле кептик ишкердүүлүккө ээ болуу процесси калпыстыктар менен коштолот. Мындай шарттагы каталардын туруктуулугу, кайталанышы салыштырма анализдин негизинде кыйынчылыктардын прогноздолгондугуна же прогноздолбогондугуна, методисттердин татаал же жөнөкөй деп эсептегендигине карабастан, материалдын бөлүгүнө ээ болуунун кыйынчылыктары жөнүндө кабар берет.

Коммуникативдик компетенцияга ээ болуудагы кыйынчылыктар менен каталардын себебин окутуунун технологиясынан издөө керек, бул – окуу китебинин авторлору менен мугалимдерге түшүнүктүү. Каталар – бул коммуникативдик компетенцияга ийгиликтүү ээ болуунун каражаттары жана шарттары. Алардын болушу ийгиликсиздикти далилдебейт жана дароо оңдоону талап кылбайт, тескерисинче, алар окуу процесси туура өтүп жаткандыгын, окуучулар ага активдүү катышып жаткандыгын далилдейт.

5-класстын сунуш кылынган Кыргыз тили окуу китебинде окуу жылынын 1-чейрегинде “Тил-пикир алышуунун куралы” деген тема окуу программасына ылайык 1 саат өтүлөт.

Мында мугалим тил-пикир алышуунун куралы, адамдар ортосундагы байланышты, баарлашууну, карым-катышты тейлөөчү каражат экендигине токтолуп, эгерде тил болбосо, өз ара пикир алышууга, биргелешип эмгектенүүгө мүмкүн эместигин, турмушта мунун баары оозеки жана жазуу аркылуу ишке аша тургандыгын, ошондуктан тил аркылуу берилип жаткан ой-пикир угуу жана көрүү аркылуу кабыл алынарын, натыйжада оозеки айтуу сүйлөшүп жаткан белгилүү мезгилдин бир гана учурунда кызмат өтөсө, жазуу аркылуу берилген кеп узак мезгилге чейин сакталып, адам баласынын бир канча муундарын курал катары байланыштыра тургандыгына басым жасайт. Мына ушул айтылгандар окуу китебиндеги 1-көнүгүүнү аткарууда бекемделет, тагыраак айтканда, окуучулар “Мамлекттик тил-биригүнүн данакери” деген текстти окуп, кыргыз тили-элибиздин эң башкы эн белгиси экендигин, кыргыз тили болгон үчүн “кыргыз” деген эл, Кыргыз

мамлекети жашап жаткандыгын, эгемендүүлүккө жеткенден кийин Туубузду көтөрүп, Гимнибизди ырдап, Гербибизди кабыл алганыбызды билишет. Эгемендүүлүккө жетишүүнүн татаал сапарында элдин биримдигин сактоо, эркиндикке умтулуу идясын, улуу сезимин жараткан Кыргыз тили болгондугун, демек, элибизди башка элдерден айырмалап келген, улутубузду сактап жана ташка тамга баскандай айырмалап келген Кыргыз тили экендигине бекем ынанышат. Эгерде түптүү, уюткулуу элибиз болбогондо, анда Кыргыз Республикасы деген мамлекет да, кыргыз эли да, аны башкаруучулар да болмок эместигин түшүнүшөт. Ошол эле учурда биздин мухиттей чалкыган улуу мурастарыбыз, асыл дөөлөттөрүбүз, рухий кенчибиз, өзөктү маданиятыбыз, каада-салтыбыз, улуттук көрөңгөбүз, дүйнө кабылдообуз Кыргыз тили аркылуу гана бабалардан урпактарга улуу таберик катарында жашап келгендигине ишенишет.

Ал эми кептин тил менен карым-катышын түшүндүрүүдө мугалим төмөнкүлөргө токтолот: Тил-колдонулуп, белгилүү бир коомдук милдет аткарганда гана, тил боло алат, тилдин колдонулушу, коомдук милдет аткарышы кеп аркылуу ишке ашырылат. Кепсиз тил эч качан өзүнчө колдонулбайт, тил катары да коомдук милдет аткара албайт Кеп оозеки жана жазуу түрүндө ишке ашат, башкача айтканда, тилдин тикеден-тике берилиши, жүзөгө ашырылышы болуп саналат. Силер эне тилиңерди канчалык сүйүп, туура сүйлөсөңөр, кеп ошончолук түшүнүктүү, уккулуктуу жана таасирдүү болот. Демек, тил менен кеп бири-бири менен өз ара ажырагыс бекем байланышкан, тил менен кепти ажыратып, өз-өзүнчө кароого болбойт. Мугалимдин мындай сөзүнөн кийин ,албетте, эне тилин сактоо жана өнүктүрүү-жалпы иш экендиги, эне тилибиздин баркын көтөрүүгө улуттук идеологиянын деңгээлинде көңүл буруунун зарылдыгы талкууга алынып, окуучулар эне тилинин абалы тууралуу өз ойлорун билдиришет.

Сабакты өтүүдө лексикалык, фразеологиялык жана фонетикалык сөздүк жумуштары да жүргүзүлөт. Лексико-семантикалык, фразеологиялык сөздүк

жумуштарын жүргүзүү аркылуу биз балдардын кеп маданиятын өнүктүрө алабыз.

Окуу китебиндеги тапшырмалар аткарылуу менен, ата-бабабыз бизге мурас кылып калтырган тилибиздин өмүрүнүн түбөлүктүүлүгү, мына ошол мурасты аздектеп, сыйлап, ыйык тутуп, өзөгүн бузбай, көркүн бузбай колдонуп, кийинки муундарга өткөрүп берүү-биздин милдетибиз экендиги, ошондуктан тилибиз менен мактанып, сыймыктанып, ар дайым башыбызды бийик көтөрүп жүрө тургандыгыбыз далазаланат.

Сабактын кийинки бөлүгүндө окуучулар кыргыз тили жөнүндөгү, мекен, эл жер жөнүндөгү ырлардан көркөм окуп, анда айтылган маанини түшүндүрүп беришет.

Демек, бул сабакта мугалим кыргыз тилибиздин дүркүрөп өнүгүп өсүшү үчүн силер дагы салымыңырды кошуп, ар бир сабакты мыкты окуйсуңар, башкаларга жүрүш-турушуңар, маданиятыңар жана аткарган ар бир ишиңер менен үлгү боло аласыңар деп бекем ишенебиз деген бийик сезим менен жыйынтыктай алат.

Окуу китебинин 176-көнүгүүсүндө “Татаал сүйлөм” деген темада “Эмне үчүн эне тили дейбиз?” деген текст сунушталып, окуучулар жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү ажыратышат. Алардын эмне үчүн жөнөкөй, же болбосо, эмне үчүн татаал деп аталарын аныктап берүү менен гана чектелбейт, тагыраак айтканда, бала эң биринчи сөздү эне аркылуу угарын, анан тили чыгарын, бүтүндөй таалим-тарбияны бала энесинен ошол тил аркылуу аларын, ошол себептүү ал сүйлөгөн тилди “ата тили” дебестен, “эне тили” деп айтарыбызды түшүнөт. Демек, баланы тарбиялап өстүрүүдө атага караганда эне көбүрөөк салым кошоруна, эненин балага болгон мээрими да артыгыраак болоруна, ошол мээрим, ошол бардык асыл сапаттар балага эне тили аркылуу өтөрүнө бекем ынанат. Ошол эле учурда бул жарык дүйнөгө жаратып, бөпөлөп өстүргөн, уул-кызы үчүн өмүрүн да берүүгө даяр турган эне-атаны сыйлоо, урматтоо, алардын ишенимин актоо милдети экенин ачык түшүнүшөт. Кыргыз тилин окутуунун методикасы-эненин бешиктеги балага

ырдаган ырынан башталат,- деп педагогика илимдеринин доктору, профессор Ж.Чыманов таамай белгилеп айткан.

Окуу китебинде окуучулардын тилге болго мамилеси, аны таза тутуп, өнүктүрүп-өстүрүүдөгү аракеттери “Лексика жана кеп маданияты” деген теманы бекемдөөдө 287-көнүгүүнү оозеки формада аткаруу менен бекемделет. Мында Ү. Асаналиевдин төмөнкү ыры сунушталган:

Тил чоң мурас аталардан балага,
Өз тилиңе эч кайдыгер караба.
Өзгө тилди үйрөнө бер, а бирок,
Тилиң, дилиң бизде болсун, садага.

Тилиң-тарых, тилиң-күзгү дилиңе,
Кимдигиңе тилиң күбө ириде.
Өз тилиңди кадыр тутуп, туу тутуп,
Өтүң парз бу дүйнөдө, тирүүдө.

Ушул тилде баба Манас сүйлөгөн.
Баар издебейм, башка тилде сүйлөөдөн.
Өз элимден, өз тилимден сүйкүмдүү,
Касиетти көрө албаймын дүйнөдөн.

Мында окуучулар берилген ыр саптарын көркөм окуу менен, белгиленген сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин айтып берүү менен гана чектелишпей, анда берилген ойду талкуулап, ар бир куплетин ар бир топ кеңири талдап, өз ойлорун айтып, автор менен биргеликте кыргыз тилинин чыныгы, ишенимдүү жана күйүмдүү күйөрманына айланышат. Ошол эле учурда талкууланып жаткан тема боюнча ээсе жазууга, же ыр саптарын да жаратууга аракеттенишип, өз ойлорун так билдирүүгө жана башкаларга эркин, түшүнүктүү, кенен, жеткиликтүү берүүгө аракеттенишип, тилдин маанисин, барк-баасын ачык түшүнүшөт.

Окуу китебинде мындай тарбиялык максатты көздөгөн тапшырмалар текст түрүндө өтө жыш берилген. Мисалы, 3-чейректе “Сөздүн курамы: уңгу жана мүчө” деген тема өтүлөт, аны бышыктоодо макалдар, ылакаптар, тексттер жана ырлар ар түрдүү максатта сунуш кылынган. Мисалы, 336-көнүгүүнү аткаруу менен окуучулар берилген тексттеги белгиленген сөздөрдү уңгу жана мүчөгө гана ажыратып койбостон, ошол эле учурда акылдуу адамдар үчүн достуктан ыйык нерсенин жок экенин, достуктун адилеттүү болуусунун зарылдыгын, бирөөгө жакшылыкты кааласаң, өзүң бактылуу болгон учурда жоро-жолдошторуна да кароо керектигин билип, түшүнүп, ошондой сапаттарга ээ болууга умтулат жана башкалардын да ошондой болушун күтүп, бекем достукка тарбияланышат. Ал эми 338-көнүгүүдө белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, анын сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү экенин гана аныктап койбостон, жаратылыштын сырларын, кооздугун байкоого, аны көздүн карегиндей сактоого тарбияланышат, ушундай дүйнөнү, ушундай жаратылышты баалап, кийинки муундарга сакташыбыз керектигин түшүнүү менен, өз ойлорун кенен, түшүнүктүү, жеткиликтүү жана эркин айтып бере алышат.

Ошентип тилдин функциясы, пикир алышуунун түрлөрү, кептик аракеттер, коммуникативдик компетенциялар, пикир алышуунун кырдаалдары (кырдаалдын тибине жараша тилдин варианттары), ролдор, аңгемелешүүчүлөрдүн ортосундагы мамилелер, айтымдардын кабыл алынары же кабыл алынбастыгы жөнүндөгү ой жоруулар ж.б. социолингвистиканын көз карашынан алганда пикир алышуунун каражаты катары тилди колдонуу кептик ишкердүүлүктү түзүүчү бардык компоненттерди эсепке алган шартта гана адекваттуу болот.

Коммуникациянын актыларында дайыма маанилерди, мазмунду жана маанилүүлүктү жаратуунун, аларды түшүнүүнүн, адекваттуу чечимдерди кабыл алуунун чыгармачылык процесси жүрөт. Мына ушул көз караштан алып караганда, тилдин системасын грамматикалык жактан туура сүйлөмдөрдү куруу үчүн гана эмес, семанткалык жактан маанилүү

сүйлөмдөрдү жаратуудагы түзүлүш катары кароо керек. Тилдин системасын мындай түшүнүүдө өзүнүн негизги функциясындагы-пикир алышуунун каражаты катары тилди колдонуудагы семантиканын баштапкы даражалык ролунун маанилүүлүгү баса белгиленет. Айтылгандардан семантикалык маалымат тилдин каражаттары менен толук көлөмдө берилет деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Ал пикир алышуунун кырдаалдарынан, окуучулардын кебинен, алардын айтып, талкуулап жаткан оюнан келип чыгат, башкача айтканда, грамматикалык жактан алган материалды турмушта колдоно алганда гана, толук көлөмдө пайда болот. Ошентип, окуу китебинде берилген коммуникативдик минимум пикир алышууну адекваттуу чагылдырып, иреттүү болушу керек.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Компетенция – бул индивиддин өзүнүн барк-баасын аныктай билүүнүн негизинде активдүү карым-катыш түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгү, анын дүйнөнү түшүнүп, өзгөртө билүүсү. Компетенциялар билим берүү мекемелеринде окуу-тарбия процессинде коомдун таасири аркылуу калыптанат. Ушуга байланыштуу окуучу жашап, өсүп-өнүгүп жаткан билим берүүчү маданий кырдаал компетенттүүлүккө негизделген мамилени жүзөгө ашырууга көз каранды болот. Ага ылайык компетенциялардын төмөнкүдөй негизги түрлөрүн бөлүп алууга болот:

1. Таанып-билүүчү компетенциялар;

2. Социалдык компетенциялар;

1. Инсандык өнүгүү боюнча компетенциялар;
2. Маалымдуулук компетенциялар;
3. Социалдык- коммуникативдик компетенциялар;
4. Өз ишин уюштуруу жана проблемаларды чечүү компетенциясы.

5-класста кыргыз тили боюнча маалыматтарды берүүдө жогорку талаптарга карата терең билим берүүнү чечүүчү компетенцияларды калыптандыруу негизги маселе болуп саналат. Ал талаптарды аткаруу маселелери болуп окуучунун тилдик маданиятын практикалык-теориялык

жактан алган билимин калыптандыруу үчүн коммуникативдик компетенттүүлүгүн өркүндөтүүгө көңүл бурушубуз зарыл.

Окуучулардын тилдик-кептик жана маданий-рухий компетенттүүлүгүн калыптандырууда жаңы технологияларды аныктоо жана аларды мектептин практикасына сунуштоо жагынын зарылдыгын белгилейбиз. Анткени сабакта көп эле теориялык маалыматтар, тагыраак айтканда, эрежелер, теориялык талдоолор, мисалдар боюнча машыгуу иштери, темага грамматикалык маалыматтар берилип, түрдүү синтагма, орфограмма ж.б. боюнча маалыматтар берилет. Ошондой эле мугалим окуучуга турмушта зарыл болгон нерселерди эске албай калган учурлар кездешет. Мына ушундан улам маалымат берип окутуудан максаттуу окууга өтүү маселеси келип чыгат.Мындай маселелер сөз түркүмдөрүн окутууда да кездешет, тагыраак айтканда, 5-класстын окуу программасында сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атоочторго бөлүнгөн сааттын көлөмү чоң. Ошондуктан зат атоочту окутуунун багыттарын иликтеп жатып, окуучуда төмөнкүдөй тилдик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу керектигин сунуш кылууга болот:

- Зат атоочтун морфологиялык белгисин билүү;
- Зат атоочтун лексикалык маанилерин, синтаксистик кызматын үйрөнүү;
- Зат атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүнүштөрүн өздөштүрүү;
- Энчилүү жана жалпы заттар, энчилүү аттардын жазуу эрежелерин өздөштүрүү;
- Зат атоочтун таандык мүчөлөрү алардын түрлөрүн (жак таандык, жалпы таандык) үйрөнүү;
- Зат атоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жана көптүк сандын –лар мүчөсү менен өзгөрүшүн үйрөнүү;
- Зат атоочтун жакталышы, жак мүчөлөр жана алардын өзгөрүшүн өздөштүрүү;

- Зат атоочтун морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалышын өздөштүрүү;
- Зат атоочту кеп маданиятында пайдалана алуу ж.б.

Ошондуктан азыркы мезгилдин талаптарына ылайык, кыргыз тилин 5-класста окутуунун лингвистикалык-методикалык нгизин аныктоодо коомдук-социалдык талаптарга артыкча маани берилүүсү зарыл. Мындай талаптардын ичинде окуучулардын жеке кызыкчылыгы, бүгүнкү турмушу, келечектеги алдына койгон кесипке болгон багыты, ишмердиги бар.

Кыргыз тилин окутуунун тилдик компетенциялык мазмунун тил илиминин бөлүмдөрү-фонетика, лексика, морфология, синтаксис, стилистика, графика, орфогорафия жана пунктуация түзөт. Албетте, бул жерде окуучулардын сөз байлыгын арттыруу жана өз оюн толук, жеткиликтүү, ачык-айкын айтуу жана сабаттуу туура жаза билүү жөндөмдүүлүгү да каралат. Башкача айтканда, кыргыз тилин окутууда ар бир өтүлүүчү сабакта мугалим анын мазмунун сүйлөшүүгө үйрөтүү, сүйлөшүүнүн этномаданий жана универсалдуу нормативдерин, логика-семантикалык структурасын, стилдик негиздерин үйрөтүү, сүйлөшүү системасындагы тилдик-кептик системасын, өзгөрмөлүү табиятын, ага өбөлгө болгон факторлорду, жагдай-шарттарды үйрөтүү, аларды окуучулардын аң-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө калыптандыруу жана өркүндөтүү түзүшү зарыл.

Дидактика илиминде метод тандоо өзүнчө бир тармак катары каралып, ага өзгөчө маани берилет. Метод тандоо маселесиндеги дагы бир өзгөчөлүк тандалган методдордун же методдун натыйжалуулугу менен ийкемдүүлүгү окутуунун шартына, коомдогу экономикалык, саясий-социалдык өзгөрүүлөргө, максаттарга ылайык өзгөрмөлүү болуп, метод тандоо маселеси биротоло чечилбейт. Ал дайыма болуучу, дайыма өзгөрүп, жаңыланып турууну талап кылуучу социалдык-маданий зарылдык болуп эсептелет. Ошондуктан метод тандоо жана колдонуу иштери төмөнкү эрежелердин негизинде жүргүзүлүшү сунуш кылынат:

1. Окуучу кептин формаларын (оозеки жана жазуу) практикалык иш-аракеттер аркылуу өздөштүрүшү керек. Ал өздөштүрүү реалдуу жана жандуу сүйлөшүү, ошондой эле түшүнүп, талдап, окуу аркылуу аткарылышы зарыл;
2. Окуучу кептин формаларын терең талдап, толук таанып-билүү менен өздөштүрүшү талап кылынат;
3. Окуучу кеп формаларына талдоо жүргүзүү менен бирге аларды жалпылаштырып, синтездеп, өз кебин өркүндөтүүгө көнүгүшү керек;
4. Окуучу кеп формаларын кептин мазмуну менен биримдикте өздөштүрүүгө көнүгүшү талап кылынат.

Бул эреже, талаптар кыргыз тилин орто мектептерде окутууга карата иштелип чыккан Мамлекеттик стандарттын талаптарына (окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө) толук жооп бере алат деп эсептейбиз.

Жалпы корутунду

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы кабыл алынып, ишке киргизилгендиги жаңы муундагы окуу китептерин түзүүнү колго алууда алдыбызга көптөгөн милдеттерди койду. Эне тили, аны мектепте окутуу маселеси Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүн бекемдөөдө, тарыхты жана маданиятты билүүдө орчунду орунду ээлеп тургандыктан, кайсы гана тармакта болбосун, биринчи кезекте, улутту улут катары тааныткан эне тилибизге кам көрүлүүсү зарыл экендиги баса белгиленип айтылды. Эне тили-пикир алышуунун куралы катары көп кызматты өзүнө аркалаган баалуулук болуп саналат. Ал карым-катнаштын каражаты болуу менен бирге эле чындыкты чагылдырууга, дүйнөнү таанып билүүгө, ошондой эле инсандын рухий-маданий жана интеллектуалдык жактан өнүгүүсүнө да шарт түзөт, грамматикалык материалдар менен бирге кеп маданиятын өнүктүрүүнү көздөйт. Ушундан улам кыргыз тилин окутуунун максаты-мектеп окуучусун тилдик, кептик эрежелерге ылайык,

үлгүлүү кеп ишмердигине ээ кылуу жана маданий-адептик жактан толук кандуу инсан катары калыптануусун жөнгө салуу болуп саналары тастыкталды.

Дегеле, азыркы учурда билим берүүнүн негизги максаты-ар тараптан өнүккөн, коммуникативдик жөндөмдүүлүккө ээ, терең ой жүгүрткөн инсанды калыптандыруу болуп эсептелет. Ошондуктан коомдук, социалдык-экономикалык жактан жана маданий жактан өнүгүүсү менен бирге эле өз алдынча чечим кабыл ала билген, чыгармачыл, демилгечил, ак ниет, адал иштеген, интеллектуалдык деңгээли жогору, мээнеткеч, асыл ойлуу инсандарга карата болгон талап да барган сайын күчөп турат.Мына ушундай шартта окуу китептерине айрыкча басым жасалууда. Окуу китептерин түзүүдө билим берүүнү гумандаштырууга көңүл буруу менен мурдагыдай маалыматтык, билим алуучулук гана эмес, алган билимди турмушта колдоно алгыдай, өнүктүрүүчүлүк-ишмердүүлүк мамилеге басым жасап, өз алдынча, жоопкерчиликтүү чечим кабыл ала билген, базар экономикасынын шартында жөндөмдүү, социалдык жактан жигердүү инсанды тарбиялоого багытталашы шарт. Кыргыз тили боюнча окуу китептери мамлекеттик жана окуу-нормативдик документтерге, атап айтканда, КРнын билим берүү мыйзамдарына, жоболоруна, окуу пландарына, мамлекеттик стандарт жана окуу программасына шайкеш келүүсү зарыл. Ошондой эле ички мазмундук жагы жалпы адамзаттык баалуулуктарды камтуу менен жаш муундардын мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүүгө кызмат кылуусу, дидактикалык жагы, иллюстративдик-графикалык жасалгаланышынын да заманбап талаптарга ылайык келүүсү шарт.

Инсанга багытталган натыйжалуу окутуунун шартында окуу китептерин түзүүнүн критерийлери катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

- Окуучунун өсүп-жетилүүсүн жана өз алдынча өнүгүүсүн камсыздоо;
- Окуучунун курагын, жекече өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын эске алуу;
- Окуучунун укугун таануу, сактоо жана коргоо;

- Окуу материалдарынын чыныгы турмуш менен байланыштуулугу;
- Окуу материалдарынын кызыктуулугу жана жеткиликтүүлүгү;
- Окуучулардын өз алдынча ишмердүүлүктөрүн, аны пландаштыруусун жана баалоосун уюштуруусу үчүн шарттарды түзүү;
- Окуучулардын жекече тажрыйба топтошуна айрыкча маани берүү;
- Окуучунун мүмкүнчүлүгүн, сак-саламатчылыгын эске алуу ж.б.

Кыргыз тили боюнча жаңы муундагы окуу китептери-окуучунун күндөлүк жашоо-турмушундагы зарыл болгон бардык маалыматтар менен аларды камсыз кылып, ошол эле учурда тигил же бул темага тиешеси жок ашыкча жүтөгү материалдар орун албоосу керек. Даяр билимдерди курулай кайталатып, жаттатып, айттырып, жаздыра бербестен, окуу материалдарын окуучулар өз алдынча изденип, ой жүгүртө алгыдай кырдаалдын түзүлүүсү шарт. Ушундан улам окуу китебине кирген материалдар окуучуларга түшүнүктүү, жеткиликтүү болуусу; ачык, так, жеңил тилде жазылуусу; мазмундуулугу, кызыктуулугу менен айырмалануусу керек деп эсептеп, төмөнкүдөй талаптарын коюуга болот:

1. Суроо жана тапшырмалар аркылуу өз алдынча ой жүгүртүүнү өнүктүрүүсү,

тексттер жана тапшырмалар аркылуу элестетүүгө, салыштырууга үйрөнүүсү;

2. Окуп-таанып билүү ишмердүүлүгүнө үйрөтүүсү жана окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүүсү;

3. Өзүн-өзү баалоо, бири-бирин баалоо көндүмдөрүн өнүктүрүүсү жана турмуштук көндүмдөрдүн калыптануусу;

4. Окуу материалынын түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана окуучулардын жаш курагынын эске алынуусу;

5. Билим берүүнүн максаттарын ишке ашырууга багытталгандыгы, окуу материалдарынын методологиялык негиздери жана окуу материалдарынын ачыгы, тактыгы, тууралыгы;

6. Теория менен практиканын байланышы (теориялык билимдерин турмуштук көндүмдөрүн калыптандырууда практикалык түрдө колдонууга багыттоо);

7. Окуу материалдарынын эстетикалык жагы жана маалымат берүүчү материалдардын жетиштүүлүгү, суроолор, тапшырмалар жана тесттер, көрсөтмөлүүлүк жана иллюстрация;

8. Мультимаданияттуулук-маданий дөөлөттөр жана маданий ар түрдүүлүк, гендерлик бирдейлик-эркек бала менен кызды тең кароо, кемсинтпөө;

9. Баланын укугу-бала жеке пикирин туюнтууга, негиздөөгө укуктуу;

10. Улуттук менталитеттин сакталышы жана улутту рухий дөөлөттөрдү чагылдыруу;

11. Окуу материалдарынын дүйнө таануучулук мүнөзү (жалпы адамзат дөөлөттөрүнүн чагылдырылышы) тигил же бул динге тартпоо;

12. Окуу китебинин көлөмүнүн тактыгы жана гигиеналык талаптарга жооп берүүсү ж.б.

Орто мектептер үчүн эне тили окуу китептери негизги үч аспектини камтышы керек: тилдин системасы, орфографиялык жана пунктуациялык эрежелер, кеп маданиятын өнүктүрүү. Мектепте окуучуларга тилдик эрежелерди (орфография, пунктуация) окутуу салттуу ыкмага айланып, кыргыз тили жөнүндө теориялык маалыматтар өзүнчө окутулуп, эне тили боюнча практикалык кеп ишмердүүлүктү калыптандырууга багытталбай келет. Азыркы учурда программалык, методикалык документтерде сабаттуу кепке ээ кылуу кеңири айтылып, жазылганы менен практика жүзүндө ишке ашырылбай жатат. Натыйжада мектеп окуучулары коммуникативдик функционалдык сабаттуулугун толук камсыз кыла албагандыктан, окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин билгичтик ыкмалары жеткиликтүү деңгээлде калыптанбай калууда.

Окуучу бүгүнкү күн талап кылып жаткан социалдык муктаждыктарга ар кыл турмуштук кырдаалдарга ылайык, ар кыл темада сабаттуу, логикалуу,

аргументтүү сүйлөшө билүүнүн, маектешүүнүн, пикир алышуунун, баарлашуунун (социалдашуунун) ыкмаларына ээ болуулары зарыл. Бизге азыр коммуникабелдүү, мобилдүү, коомдогу өтө тез өзгөрүүлөргө бат ылайыкташа алган жаштар керек экендиги белгилүү. Мына ушул көз караштан алганда, мектепте кыргыз тилинен билим берүүнүн учурдагы деңгээли бул суроо талаптарга толук жооп берет деп айта албайбыз. Учурдагы союз мезгилинен бери келе жаткан окуу китептериндеги “окугула”, “чийгиле”, “көчүргүлө”, “жаттагыла” деген окутуунун тажатма салттуу ыкмаларын, теориялык жана грамматиканын ордуна кептик ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн жаңыча инновациялык чыгармачылык багыттарына өтүүбүз бул-мезгилдин өктөм талабы болуп эсептелет. Ушундан улам окуу китептеринде эне тилин окутуунун төмөнкүдөй максаты жана милдеттери башкы орунда туруп, сөзсүз түрдө, чагылдыруусу зарыл. Мисалы, эне тилин окутуунун максаты- мектеп окуучусу тилдик жана кептик нормаларга ылайык кептик ой жүгүртүүчүлүк ишмердүлүккө ээ болуу менен, маданий жактан да калыптануусун жөнгө салуу. Ал эми милдеттери:

1. Когнитивдик тилди таанып-билүүнүн инструменти, чындыкты чагылдыруунун жана ошондой эле башка окуу предметтери боюнча билим алуунун каражаттары катары пайдаланылат. Эне тилин бүтүн бир система катары кабыл алып, анын структуралык өзгөчөлүктөрүн жана тилдик бирдиктерин функцияларын түшүнөт. Тилдик көрүнүш, фактыларды талдай алат жана тилдик чен-өлчөмдөрдү (нормаларды) оозеки жана жазуу кебинде колдонот;

2. Жүрүм-турумдук-кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө (угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу), карым-катнаштын ар кыл чөйрөсүндөгү кептик жүрүм-турум маданиятына ээ болот жана өзүнүн оозеки, жазуу кебин өркүндөтүүгө жөндөмдүү;

3. Баалуулук-тилди элдин маданиятынын бир бөлүгү катары тааныйт жана улуттар аралык маданияттын карым-катнаш формаларына ээ болот. Эне тилин окутуунун аталган максатын жана милдеттерин чечүү үчүн окуу

китептеринде коммуникативдик кеп ишмердүүлүк ыкмасын пайдалануу сунуш кылынат. Мунун эң негизги мааниси тилдин структурасы жана мыйзамдары тилдик системанын бардык элементтерин бириктирген бир бүтүн катары таанылат. Окутуунун мындай бирдиктүү бир бүтүндүгү-бул текст болуш керек, анткени дал ушул текстте тилдин бардык элементтери белгилүү бир системага биригишет.Карым-катнаш үчүн багытталган текстте тилдин бардык бирдиктери табигый чөйрөдө жана табигый кырдаалда берилген.

Ошентип, дидактикалык бирдик катары эне тилин мектепте окутуу төмөнкүдөй маанилүү эки багытты бириктирип турат: тилдин системасын таанып-билүүгө жана ар кыл турмуштук кырдаалдарда кептик жүрүм-турумдун, карым-катнаштын нормаларын жана эрежелерин таанып-билүүгө окутуп үйрөтүү.

Окуу китептеринде эне тилин окутууга карай коммуникативдик кеп ишкердүүлүк мамиле орун алуусу зарыл. Коммуникативдик кеп ишкердүүлүк мамиле деген бул- кыргыз тилин окутуу процессинде окуучулардын кепке карата ой жүгүртүүчүлүк ишкердүүлүгүн өнүктүрүүнү, алардын кеп маданиятынын деңгээлин көтөрүүнү жөнгө салуу үчүн тилдин системасы, анын мыйзамдары таанытуучулук мааниде гана эмес, функционалдык мааниде да өздөштүрүлүүсү зарыл. Демек, баарыдан мурда, тилдик бирдиктерди окутууга карата мамиленин өзүн өзгөртүү менен грамматика үчүн эмес, грамматика балдардын оозеки, жазуу байланыштуу кебин өнүктүрүүгө кызмат кылуусу керек.

Коммуникативдик ишкердүүлүк ыкмасында, биринчиден, тексттин негизинде ар кыл турмуштук кырдаалдарга ылайык кептик жүрүм-турум эрежелерин, тилдин закондорун жана түзүлүшүн таанып билет. Экинчиден, ар кыл кептик кырдаалдарды түзүү аркылуу окуучуларды тынымсыз түрдө кептик карым-катнашка тарта билүү, үчүнчүдөн, атайын даярдалган жана кокустан пайда болгон оозеки жана жазуу жүзүндөгү өзүнүн жекече ар кыл стидлдеги тексттерин түзүүсү.

Эне тили окуу китептеринде адабий тилдин бардык функционалдык стилдерине (көркөм, илимий, публицистикалык, расмий иштиктүү стиль) ылайык тексттердин ар кыл түрлөрүн пайдалануу сунуш кылынат. Ар бир класстагы стилдердин түрлөрүнүн өтүлүшүнө карай тексттердин стилдердин катышуу деңгээли болжол менен төмөнкүдөй болушу мүмкүн: коомдук-саясий, публицистикалык стиль-25-30%, укуктук же расмий жана расмий эмес иш кагаздарынын стилине -15%, оозеки сүйлөшүү стилине-5%, адабий-көркөм стилине-35-40%, окуу-илимий стилине -15%.

Жыйынтыгында окуучулар оозеки-сүйлөшүү кебинен да публицистикалык, окуу-илимий стилинин, расмий жана расмий эмес иш кагаздарынын ар кыл жанрларына (эссе, дилбаян, конспект, рецензия, реферат, арыз, чакыруу, кулактандыруу, доклад, өмүр баян ж.б.) ээ боло алышат. Айрыкча кокустан даярдалган ар кыл типтеги оозеки жана жазуу тексттерин түзүүгө көңүл бөлүү зарыл, ал эми тил жана туура жазуунун нормалары-бул милдеттерди ишке ашыруунун каражаты катары болуш керек. Текстке таянуу түйүндүү (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү уюштуруу жана маселелерди чече билүүчүлүк) жана предметттик (тилдик, кептик, маданият таануучулук) компетенттүүлүктөрдүн калыптануу процесстеринин биримдигин камсыз кылат.

Кыргыз тили окуу китебиндеги предметтик компетенттүүлүктөрдү аныктоодо стандарттык программада төмөнкүлөр эске алынды:

1. Кептик ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүгү төмөнкүдөй этаптардан турат: себеп-максат-багыт алуу-пландаштыруу-ишке ашыруу-текшерүү;

2. Кептик ишмердүүлүк процессинде сүйлөөчү жана угуучу тарабынан алар каалаcа, каалабаса да табигый түрдө, сөзсүз, грамматикалык категориялар пайдаланат;

3. Адамдын кеби, сөзү анын дүйнө кабыл алуусун жана маданий деңгээлин чагылдырып турат, мына ушуга байланыштуу эне тилин окутуунун төмөнкүдөй компетенттүүлүктөрү сунушталды:

1. Кептик компетенттүүлүк: коммуникативдүүлүктү кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү (угуу, жазуу, окуу, сүйлөө) аркылуу ишке ашыруу жана аларды өркүндөтүү; Мектеп окуучусу карым-катыштын бардык чөйрөсүндө коммуникативдүүлүктү ишке ашыруу менен өз алдынча, өзүнүн кептик мүмкүнчүлүгүн кеңейтүүгө, жана сөздүк корун байытууга жөндөмдүү. Кептик компетенттүүлүктө окуучу коммуникативдик милдеттерди аныктоого, тилди пикир алышуунун ар кыл кырдаалдарында оозеки жана жазуу формасында пайдаланууга, өзүнүн сөздүк байлыгын байытуу менен кептик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жөндөмдүү; Карым-катнаштын (коммуникациянын) максатына ылайык кептин предметин жана темасын түшүнөт жана белгилейт; Тексттеги биринчи, экинчи орундагы маалыматтарды бөлүп көрсөтүп, аларды чындык менен салыштырат; Адабий тилдин (стилдердин) нормаларына, пикир алышуунун максатына (кептик кырдаалдарга) ылайык текст түзөт.

2. Тилдик компетенттүүлүк-тилдин системасына ээ болуу, тактап айтканда, тилдин курулушу, тилдик эреже, нормалар, анын ичинде орфографиялык жана пунктуациялык нормалар. Мектеп окуучусу тилдин өнүгүүсүн, жеке жана жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн чагылдырган эрежелерге жана чен-өлчөмдөргө ээ болот. Тилдик компетенттүүлүк бул-окуучу тилдин системасы жана анын ишке ашырылыш закондору жөнүндө билимге ээ болот. Лингвистикалык маалыматтарды түшүндүрө билет дегенди туюндурат; Кептин оозеки жана жазуу формаларынын өзгөчөлүктөрүн салыштырат жана айырмалайт; Көрсөтүлгөн орфограммалардын көлөмүнө жана пунктуациялык эрежелерге ылайык орфографиялык жана пунктуациялык ыкмаларга ээ болот.

1. **3. Маданий компетенттүүлүк**: тилдин улуттук маданий өзгөчөлүгүн эске алуу менен диалог жүргүзө билүү. Окуучу тилди баалуулук катары кабыл алат жана коммуникативдүүлүктү анын улуттук маданий өзгөчөлүгүнө карай ишке ашырат. Маданий компетенттүүлүктө окуучу пикир алышууга катышуу менен социалдык-кептик, маанилик жана

тарыхый-маданий контекстти эске алууга жөндөмдүү келет; Кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүнө ээ болот; Коомдо калыпка түшкөн жүрүм-турумдун эрежелерине ылайык карым-катнаштын катышуучусунун социалдык ролун өзүнө кабыл алат; Элдин маданий мурасынын маанилүү бөлүгү, ыйык баалуулукка айланган эне тилине карата жекече аяр мамилесин билдирет. [115]

Кептик жана тилдик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу окуучулардын түйүндүү маалыматтык компетенттүүлүгүн (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү уюштуруу жана маслелерди чече билүүчүлүк) өнүктүрүүгө, ал эми кептик, маданий компетенттүүлүк социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүккө багытталган. Өзүн-өзү уюштуруу жана өз алдынча маселе чече билүүчүлүк компетенттүүлүгү окуучулардын өз алдынча жекече проблема чече билүүсүнө мүмкүндүк түзгөн окуу ишмердүүлүгүнүн ар кыл жаңыча формалары жана методдору аркылуу калыптандырылат.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары жана сунуштар

1. Кыргыз тили жалпы билим берүүчү мекемелерде өзүнчө жана милдеттүү түрдө окутулуучу предмет болгондугуна карабастан “Кыргыз тили” окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздери” (5-класстын мисалында) атайын изилденбей, аныкталбай келди. “Кыргыз тили” эне тили катары орто мектептерде мезгил талабына ылайык жүргүзүү үчүн окутуунун мамлекеттик-предметтик стандарты кайрадан иштелип, ага жараша окуу программасы жаңыдан иштелип чыкканына байланыштуу программанын талаптары ишке ашыруунун негизги булагы катары окуу китептерин жаңы муунда иштеп чыгуу-учурдун талабы. Жаңы муундагы кыргыз тили окуу китептерин заманбап талаптарга ылайык иштеп чыгуу үчүн, барыдан мурда, окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздерин аныктоону зарыл деп эсептейбиз.

2. Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тили боюнча билим берүүнүн мазмуну толуктоолорго, олуттуу өзгөрүүлөргө муктаж. Орто

мектептерде окутулуп келе жаткан кыргыз тилинин мазмунун илимий грамматика түзөт жана ал жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде окутулган грамматикадан дээрлик айырмаланбайт. Окуучуларга эне тили боюнча билим берүүдө практикалык грамматика окутулуп, ал кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүнүн каражаты катары кызмат кылууга тийиш. Кыргыз тилин окутуунун мазмунун тилдик жана коммуникативдик компетенцияларга бөлүп кароо алгылыктуу.

Кыргыз тилинен билим берүүнүн мазмунун жандуу сүйлөшүүгө үйрөтүү, сүйлөшүүнүн этномаданий жана универсалдуу нормаларын, логика-семантикалык структурасын, стилдин негиздерин үйрөтүү, кеп системасынын өзгөрмөлүү табиятын, ага өбөлгө болгон факторлорду, жагдай,шарттарды үйрөтүү, аларды окуучулардын аң сезиминде, ой жүгүртүүсүндө калыптандырууга жана өнүктүрүүгө кызмат кылган материалдар түзүүсү зарыл.

3.“Кыргыз тили” окуу китебин иштеп чыгуу, колдонуу иш-аракеттеринин тарыхы бир кылымдан ашык. Бул мезгилде окуу китебин түзүүнүн бир катар алгылыктуу тажрыйбалары топтолгон. Ал тажрыйбалар кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга жараша өзгөртүү, толуктоолор менен окуу китебин түзүүдө пайдаланылышы талапка ылайык. Айрыкча алгачкы И. Арабаев, К. Тыныстанов, К. Бакиев, А. Шабданов, А. Жапаров, Б. Үмөталиева ж.б. агартуучу-окумуштуулардын тажрыйбалары эске алынышы зарыл.

Азыркы талаптарга ылайык “Кыргыз тили” окуу китептерин түзүүдө анын мазмунунда компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун материалдары түзүшү шарт. Окуу китебинде берилген теориялык-грамматикалык материалдар алардын кепте жана текстте колдонулушу менен биримдикте берилиши алар окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө кызмат кылуучу каражаттар катары азыркы талаптардын негизи болуп саналат

4.“Кыргыз тили” окуу китебинде берилген бардык билимдер, аларды өздөштүрүү өз алдынча жүргүзүлбөстөн, кеп ишмердүүлүгү жана конкреттүү

тексттерди талдоо, өздөштүрүү жана текст түзүү менен күтүлгөн натыйжаларга жетүүгө өбөлгө түзүлөт. Окуу китебинде окуучулар өз алдынча текст түзүүлөрүнө карата ар түрдүү тапшырмалардын берилиши жакшы натыйжа берет. Окуучу өз оюн оозеки жана жазуу формасында толук жана эркин берүүгө көнүгүшү шарт.

5. **“**Кыргыз тили” окуу китебинин мазмунунда грамматикалык материалдар менен бирге эле окуучунун таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук жана баалуулук көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө кызмат кылуучу маалыматтар да камтылышы талап кылынат. Ал үчүн кыргыз макал, ылакаптары, накыл сөздөрү, кыргыз тарыхын, маданиятын, дүйнө таанымын, эне тилге болгон мамилесин чагылдырган, класстагы окуучулардын курак өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлаштырылган чакан тексттер окуу китебине берилиши мезгил талабы.

Окуу китептеринин жабдылышы, түстүү сүрөт, схема, таблицалар менен шөкөттөлүшү,көнүгүүлөрдүн түрлөрүнүн берилиши, окуучунун өз алдынча иштөөсүнө арналган оозеки жана жазуу түрүндөгү тапшырмалардын болушу да окуу китебинин лингводидактикалык сапатын жогорулатып анын натыйжалуу каражат болушуна кызмат кылат.

Пайдаланган адабияттардын тизмеси

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тили (морфология боюнча лекциялар курсу) [Текст]: // И. Абдувалиев. – Бишкек, 2003. – 214 б.
2. Абдуллаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст]: // Э. Абдуллаев. – Бишкек, 1998. – 256 б
3. Абдыкалыкова А. А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери (фонетика, морфология жана терминология) [Текст]: // Абдыкалыкова А. А

4. Акматалиев А. С. Каада-салт, адамдык оң-терс сапат [Текст]: / А. С. Акматалиев. – Бишкек, 2002, – 400 б.

5. Актанов, Т. К., Бакеев, К. Кыргыз тилинин синтаксистик конспектиси [Текст]: / Т. К. Актанов., К. Бакеев. – Фрунзе, 1937.

6. Активные формы и методы обучения. [Текст]: // Составитель: проф. Э. Мамбетакунов.

7. Антонова, Е. С. Методика преподования русского языка: Коммуникативно-деятельный подход [Текст]: / Е. С. Антонова. – М.: 2007, – 464 с.

8. Арабай уулу Э. Жаңылык [Текст] / Арабай уулу Э.,. – Бишкек, 2013.

9. Аргынов, Х. Казак тили методикасы [Текст]: / Х. Аргынов. – Алматы, 1974, – 296 б.

10. Артемов, В. А. Психология обучения иностранным языкам [Текст]: / В. А. Артемов. – М.: 1969.

11. Артыкбаев, К. Мамлекеттик тилдин маселелери [Текст]: / К. Артыкбаев. – Бишкек, 1999. – 133 б.

12. Асанакунов Т., Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасынын программасы [Текст]: / Т. Асанакунов., С. Үсөналиев. – Бишкек, 2007. – 24 б.

13. Асанова, М. Б. Сабак – азыркы билим берүү системасынын алкагында [Текст]: // М. Б. Асанова. Эл агартуу. – 2005, №3-4. – 48-51-б.

14. Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст]: / Т. К. Ахматов., Ж. Мукамбаев. – Ф.:1978.

15. Ахматов Т. К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст]: / Т. К.Ахматов., С.Өмүралиева. – Ф.:1990. – 236 б.

16. Ахматов, Т. К. Жалпы тил илими [Текст]: / Т.К.Ахматов. – Ф.: 1986. – 44 б.

17. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданияты [Текст]: / Окуу жайларынын студенттери үчүн окуу-методикалык колдонмо. Т. Аширбаев., А. Айтманбетов. – Б.: Бийиктик 2004. – 76 б.

18. Б. Сыдыкбаева. К. Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептеринин дидактикалык негиздери [Текст]: / Б .Сыдыкбаева. – Б.: 2011.

19. Байгазиев С. О. Кыргыз тили жана адабияты окуу китептерине коюлуучу дидакткикалык талаптар [Текст]: / Байгазиев С. О – Фрунзе, 1989.

20. Байгазиев С. О. Окутуунун интерактивдик методу [Текст]: / С. О. Байгазиев. – Б., 2004. – 3-8-бб.

21. Байгазиев С. О., Рысбаев С. К. Педагогикалык тажрыйба: Изденүүлөр жана табылгалар [Текст]: / С. О. Байгазиев., С. К. Рысбаев. – Ф.: 1989. – 107 б.

22. Байгазиев, С. О. Азыркы мектептердеги тарбия: максаты, мазмуну жана технологиясы [Текст]: / С. О. Байгазиев. – Б.: 2009.

23. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: / К. Бакеев. – Ф.: 1948.

24. Бактыбаев Ү., Бакеев К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]: / 5-6-класстар үчүн окуу китеби. Ү. Бактыбаев., К. Бакеев. – Ф.: 1939.

25. Бактыбаев Ү., Бакеев К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]: / 5-6-класстар үчүн окуу китеби. Бактыбаев Ү., Бакеев К. – Фрунзе, 1939. 106-б.

26. Балакаев М. Тил мэдениетин жэне казак тилин окыту [Текст]: / М. Балакаев. – Алматы, 1989. – 96 б.

27. Бардоши, И., М. Дудаш, Ч. П. Надь, Э. П. Ризнер. Чтение как интерактивный рефлективный процесс. Рефлективное чтение: инструмент для понимания. //«Международный журнал о развитии мышления через чтения и письмо». Перемена.том3(3), 2002, С. 25-31

28. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке [Текст]: / И. А. Батманов. – Ф.: – 1936.

29. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке текст: кн. по киргизскому языку – Фрунзе, 1936. 48б.

30. Батманов И., Актанов Т. Кыргыз тилинин окуу китеби: (Башталгыч

курс) [Текст]: / И. Батманов., Т. Актанов. – Б.: 2007. – 144 с.

31.Батманов И. А. Азыркы кыргыз тили [Текст]: / И. А. Батманов. – Ф.: 1956.

32. Батыркулова Б. А., Койлубаева А. К. Мыкты сабак-ийгиликтин ачкычы [Текст]: / Б. А. Батыркулова., А. К. Койлубаева. – Б.: 2011. – 200 б.

33. Бейсенбаева А. А. Гуманизация образования старшеклассников на основе межпредметных связей: Автореф. дис…док.пед. наук – Алматы, 1996. 49 с.

34. Бекбоев И. Б. «Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери» [Текст]: // Бекбоев И. Б. – Б.: «Педагогика, 2003», - 281б.

35. Бекбоев И. Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст]: // Бекбоев И. Б. – Б.: 2011.

36. Бекбоев И. Б. Оригиналдуу окуу китептерин түзүү, өркүндөтүү принциптери менен милдеттери. [Текст]: // Эл агартуу Бекбоев И. Б – 1985. 31-бет.

37. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу сабагынын негизги идеясы эмнеде? [Текст]: // Бекбоев И Кут билим, 2002. 11-декабрь.

38. Бекбоев И. Б. Важные вопросы определения содержания и технологии образования в структуре школьного учебника» [Текст]: // Бекбоев И. Б – Бишкек, 2004.

39.Бекбоев И. Б. Памятка авторам учебника[Текст]: // Бекбоев И. Б – Б.: 1999.

40. Бекбоев И. Б. Педагогикалык процесс: Эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар [Текст]: // Бекбоев И. Б – Б.: 2005., 160 б.

41.Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө. Адабий эскерүүлөр [Текст]: // Бектенов З. – Б.: 2016. 30-бет.

42. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө. Адабий эскерүүлөр. [Текст]: // Бектенов З. – Б.: 2016. 25-бет.

43. Бенвенист Э. Общая лингвистика [Текст]: // Бенвенист Э. – М.: 1974

44. Бим И. Л. Методика изучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника [Текст]: // Бим И.Л. – М.:1977.
45. Буйских Т. М. и Задорожной Н. П. «Критическое мышление в общественных науках»
46. Буряк В. К. Самостоятельная работа учащихся. Книга для учителя [Текст]: // Буряк В. К. – М.: Просвещение, 1984. - 64 с.
47. Вазина К. Я., Петров И. И., Белиловский В. Б. Варианты современной модели обучения [Текст]: // – Вестник высшей школы. 1990. - №10. - С.6-13.
48. Валькова И. П. Обучение сообща. -5-6 пособие [Текст]: // Валькова И. П. –. Б., 1998. – 68с.
49. Валькова И., Друзь М., Низовская И., Соболева О. «Основы развития критического мышления» (1-ое дополнительное пособие). - Б.: Фонд «Сорос-Кыргыстан». 1998. -45 с.
50. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: [Текст]: // Методическое пособие Вербицкий А. А. – М.: Высшая школа, 1991.- 207с.
51. Верещагин Е. М. Вопросы теории речи и методики преподования иностранных языков [Текст]: // Верещагин Е. М. – М.:1969.
52. Викентьева И. Ода синквэйну [Текст]: //«Международный журнал о развитии мышления через чтения и письмо». Перемена. 3(1) 2002, С.37-38
53. Волков И. П., Альтшуллер Г. С., Иванов И. П.. Системы развивающего обучения с направленностью на развитие творческих качеств личности [Текст]: //. Селевко Г. К.. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.,1998. -201 с.
54.Вохмина Л. Л. К определению речевой ситуации в методике обучения иностранным языкам [Текст]: //- В кн.:Сб. науч. тр. (Моск. гос. пед. инст. Иностр. Яз. им. Тореза) – М.:1979. Вып. 149.

55. Гольдин З. Д., Светлышева В. Н. Русский язык в таблицах. 5-11 классы. [Текст]: // Справочное пособие. – М.: Дрофа, 2004. -128 с.

56. Давлетов С. Байланыштуу речь. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо[Текст]: // Давлетов С. – Б. 1999. 67 б.

57. Давлетов С. Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст]: // Давлетов С. – Ф.: Мектеп, 1990. -76 б.

58. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст]: // Давлетов С. –. Ф.: 1980.

59. Дженни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл., «Дальнейшие методы, способствующие развитию критического мышления» Пособие 2 «Сынчыл ойломдун өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн методдор» [Текст]: // 62-бет (синкв). Колдонмо 2. Ф. «Сорос-Кыргыстан»., . – Бишкек 1998 г.

60. ДЖенни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл., пособие 1. «Основы развития критического мышления» «Сынчыл ойломду өнүктүрүнүн негиздери». Колдонмо (дисциплиналар аралык программа) [Текст]: // – Бишкек-1998 Ф Сорос-Кырг.

61. Добаев К. Д. Теоретические основы обучения лексике кыргызского языка в русскоязычной начальной школе [Текст]: //. Дисс… док.пед.наук.13.00 /Иссык-Кульской Государственный университет им. К. Тыныстанова, Добаев К. Д – Каракол, 1999 – 336с.

62. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн [Текст]: // Дыйканов К – Б.: Мектеп, 1980. – 156 б.

63. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 5-11-класстары үчүн кыргыз тили боюнча программа [Текст]: // – Б.: ТАС, 2004. – 96 б.

64. Жамангулова Г. Байланыштуу кепти 5-6-класста окутуунун методикасы [Текст]: // Жамангулова Г. – Б.: 2002. – 115 б.

65. Жапаров М. Т. Информационные технологии в образовании [Текст]: // Вестник, КГУСТА. Выпуск 4 (10). – Б.: 2005. – С. 9-12.

66. Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү [Текст]: // Жапаров Ш – Ф.: Илим, 1984. – 470 б.

67. Жороев Т. Кызыктуу кыргыз тили: Маани берүүчү сөз түркүмдөрү боюнча дидактикалык оюндар жыйнагы [Текст]: // Жороев Т. – Ош: 2005. – 88 б.

68. Загашев И. Мастер класс [Текст]: // – Мектеп-Школа, 2003, №2, С. -1-2

69. Загашев И. С. «Уметь задавать вопросы» [Текст]: // «Международный журнал о развитии мышления через чтения и письмо». – Нью-Йорк, Перемена, №4, №6, 8-13 с. 2001. – 48 с.

70. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса [Текст]: // Золотова Г. А – М.: 1982.

71. Зуев Д. Д. Школьный учебник [Текст]: // Зуев Д. Д. – М.: 1983.

72. Ибраимов С. Вопросы сложносочиненного предложения кыргызского и русского языков в аспекте лингвокультурологии [Текст]: // Ибраимов С – Бишкек. 2001 – 68с.

73. Ибраимов С. Структурно-вертикальный анализ синтаксических отношений кыргызского языка и их функционирования в речи [Текст]: // Ибраимов С. – Бишкек 1994 –-32 с.

74. Исаев Д. Фонетика жана морфология. 5-6-класстар үчүн [Текст]: // Исаев Д – Ф.: 1951.

75. Исаков Б. Кыргыз тили 5-6-класстар үчүн вариативдүү окуу китеби [Текст]: // Исаков Б – Бишкек: 2000.

76. Кадыров Ш. М. Педагогические основы индивидуально-групповых методов как интеграционной формы обучения в высшей школе [Текст]: //: Кадыров Ш. М Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. пед.наук. – Ташкент, 1991. С.-16,

77. Казак тилин окыту методикасы [Текст]: //. – Алматы, Мектеп, 1988. – 240 б.

78. Казаков В. А. Теория и методика самостоятельной работы студентов: [Текст]: // Казаков В. А. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. пед.наук.13.00.01. – Киев, 1991.С. -3

81 Карагозиева Г. Ж., Эсеналиева К. в соавторстве Окутуу процессинде инновациялык технологияларды колдонуу [Текст]: // Карагозиева Г. Ж., Эсеналиева К – //Нааматов атындагы Нарын университетинин Кабарлары №2(38) ISBN 1026-9045, – Нарын: 2016. - 6б.

82. Карасаев Х. Камус наама: Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр [Текст]: // Карасаев Х. – Б.: Шам, 1996. – 856 б.

83. Карасаев Х. Миң түркүн суроого миң түркүм жооп [Текст]: // Карасаев Х. – Б.: Мурас, 1998. – 277 б.

84. Карыбекова Н. Р., Бийгелдиева Н.А. Мугалимдерге жардам (Усулдук колдонмо) [Текст]: // Карыбекова Н. Р., – Б.: 2006. – 79 б.

85. Кацнельсон С. Д . Типология языка и речевое мышление [Текст]: // Кацнельсон С. Д . – Л.: 1972.: 1978.

86. Киселова Л. А. Вопросы теории речевого воздействия [Текст]: // Киселова Л. А – Л., 1978.

87. Климентенко А.Д Принципы создания учебно-методического комплекса по иностранным языкам [Текст]: // Климентенко А.Д – Советская педагогика. – М.:1982.

88. Койлубаева А. Кыргыз тилин окутуу методикасынын типтүү программасы: Университеттин филология факультетинин студенттери үчүн [Текст]: // Койлубаева А. – Б.: 2002. – 27 б.

89. Койлубаева А. К, Кыргыз тили. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби [Текст]: // А. К. Койлубаева, А. К. Койлубаева. – Б.: 2011. – 208 б.

90. Койлубаева А. К. Кыргыз тили боюнча дидактикалык материалдар. [Текст]: // А. К. Койлубаева, А. К. Койлубаева. – Б.: 2009. – 40 б.

91. Койлубаева А. К. Кыргыз тили боюнча тексттер жыйнагы. [Текст]: //

А. К. Койлубаева, А. К.Койлубаева. – Б.: 2009. – 72 б.
92. Койлубаева А. К. Кыргыз тили мугалимдери үчүн методикалык колдонмо [Текст]: // А. К. Койлубаева, А. К. Койлубаева, Б. С. Орузбаева. – Б.: 2018. – 196 б.
93. Койлубаева А. К. Кыргыз тили. [Текст]: // Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби. / А. К. Койлубаева А. К. Койлубаева., Б. С. Орузбаева – Б.: 2018. – 167 б.
94. Койлубаева А. К., Кыргыз тили. [Текст]: // Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби. / А. К. Койлубаева А. К. Койлубаева. – Б.: 2015. – 207 б.
95. Койлубаева А.К. 5-класста зат атоочту окутуунун айрым жагдайлары [Текст]: // А. К. Койлубаева // КББАнын кабарлары. – Б.: 2014, №3 (31)
96. Койлубаева А. К. Кыргыз тили сабагын интерактивдүү ыкма менен окутуунун жолдору [Текст]: // А. К. Койлубаева // Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: 2015. – 440-444-бб.
97. Койлубаева А. К. Кыргыз тилин окутуунун активдүү формалары [Текст]: // А. К. Койлубаева // К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун жарчысы. – Каракол, 2014, №37. – 95-100-бб.
98. Койлубаева А. К. Методика изучения антонимов на уроках кыргызского языка в V классе [Текст]: // К. Э. Эсеналиева, А. К. Койлубаева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: 2017, Журнал научных публикаций №3 часть 4. – С. 130-134.
99. Койлубаева А. К. Некоторые приемы изучения составных частей слова на уроках кыргызского языка [Текст]: // А. К. Койлубаева, К. Э. Эсеналиева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: 2017, Журнал научных публикаций №3 часть 4. – С.98-101.
100. Койлубаева А. К. Окуу китебинин теориясы жана анын методикалык негиздери [Текст]: // А. К. Койлубаева // КББАнын кабарлары. – Б.: 2014, №3 (31). – 43-46-бб.

101. Койлубаева А. К. Окуу китептерине коюлуучу талаптар [Текст]: // А.К. Койлубаева // К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун жарчысы. – Каракол, 2014, №37. – 90-95-бб.
102. Койлубаева, А. К. Сабакты уюштуруудагы мугалимдин чеберчилиги [Текст]: // А. К. Койлубаева // К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун жарчысы. – Каракол, 2015, №28. – 163-167-бб..
103. Койлубаева А. К. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн окутулушу [Текст]: / А. К. Койлубаева // Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: 2015. – 444-448-бб.
104. Колшанский Г. Б. Проблемы коммуникативной лингвистики.- Вопросы языкознания [Текст]: // Колшанский Г. Б – 1979.
105. Костомаров В. Г., Митрофанова О. Д. Несколько соображений в связи с идеей "типового учебного комплекса" [Текст]: // Костомаров В. Г., Митрофанова О. Д. – Русский язык в школе. 1979.
106. Көп тилдүү билим берүү шартында окуучулардын дүйнө таануу компетентүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык багыттары" [Текст]: // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана" Республиканский научно-теоретический журнал – Бишкек: №4, 2015. - 249-253-бб.
107. Кут билим сабак 2000-жыл декабрь, Савенко О.П.
108. Кут билим сабак январь 2001 ж. 15- бет.
109. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф.: 1980.
110. Кыргыз Республикасында жана дүйнөлүк масштабда көп тилдү билим берүүнүн тарыхы, тажрыйбалары [Текст]: //Кабарлары КББА №2(38) ISBN 1026-9045, – Бишкек: 2016. - 127-132-бб. 91-95-бб.
111. Кыргыз Республикасынын "Билим берүү жөнүндө» Закону.
112. Кыргыз Республикасынын билим берүү боюнча концепциясы.
113. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө Мыйзам. – Б.: 2004.

114. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциялары. – Б.: 1995.
115. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2009.
116. Кыргыз тили сабактарында жүргүзүлүүчү калыптандыруучу баалоо (мугалимдер үчүн практикалык колдонмо) “Сапаттуу билим” долбоору. – Б.: 2012.
117. Кыргыз тилинин программасы. – Б.: 2009.
118. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1-бөлүк, фонетика жана морфология, жети жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстары үчүн
119. Кыргыз тилинин програмаммасы, окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-11-кл.. үчүн, – Бишкек, 2011.
120. Максимов В. И. Грамматическая теория и практика изучения языка [Текст]: //. Максимов В. И. Вопросы языкознания. – М.: 1977.
121. Мамбетакунов Э. Методология и качество педагогических исследований [Текст]: //. Мамбетакунов Э – Б.: КНУ им Ж.Баласагына, 2006. С. -8-12.
122. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери [Текст]: //. Мамбетакунов Э – Б.: 2002.
123. Мамлекеттик тил: проблемалар жана милдеттер. [Текст]: // Илимий практикалык конференциянын материалдары. – Б.: 2003. – 208 б.
124. Мамлекеттик тилди үйрөнүүдөгү окуу китептери жана компетенттүүлүктү баалоо маселелери” [Текст]: //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана” Республиканский научно-теоретический журнал – Бишкек: №4, 2015. -236-240-бб
125. Мамлекеттик тилдин теориялык жана практикалык маселелери [Текст]: //. – Б.: Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2005. – 208 б.

126. Маразыков Т. С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар [Текст]: // Маразыков Т. С. Окуу куралы – Б.: Бийиктик, 2005. – 166 б.
127. Маразыков Т. С. Текст таануу жана анын айрым маселелри: Окуу куралы [Текст]: // Маразыков Т. С. – Б.: Бийиктик, 2005. – 144 б.
128. Мугалим (КАО) // №1, 2006
129. Мугалимдер газетасы // – 1988, 21.10.
130. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистик негизде окутуу [Текст]: // Мураталиева Ж. – Б.: 1996.
131. Мусаева В. И. Календарлык план. Кыргыз тили: 5-11-класстар. Кыргыз тили мугалимдери үчүн методикалык колдонмо [Текст]: // Мусаева В. И. – Б.: 2005. – 31 б.
132. Мусаева В. И. Календарлык пландар. Кыргыз тили жана адабияты. (5-11-класстар) [Текст]: // Мусаева В. И – Б.: 2011.
133. Мусаева В. И. Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу. (окуу-методикалык колдонмо) [Текст]: // Мусаева В. И – Б.: 2015.
134. Мусаева В. И. Кыргыз тилинен Билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. 5-11-класстар [Текст]: // Мусаева В. И. – Б.: 1996, 2006.
135. Мусаева В. И. Мектепте лексиканы окутуу: 6-10-класстар. Кыргыз тили мугалимдери үчүн методикалык колдонмо [Текст]: // Мусаева В. И. – Б.: Мектеп, 1993. – 48 б.
136. Найманбаев М. Ж. Мектеп окуучуларына акыл жана адеп-ахлактык тарбияны берүүнүн этнопедагогикалык негиздери [Текст]: // (5-7-класстар)Автореф. дис… канд. пед. наук. – Бишкек., 2009. – 22 с.
137. Низовская И.А. «Словарь критического мышления». – Б., 2003
138. Норман Дж. Унрау Думающие учителя, думающие ученики. Фонд
139. Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүчү натыйжалар. (5-9-класстар үчүн) – “Сапаттуу билим” долбоору. 2011.

140. Окутуу жана тарбиялоонун орчундуу маселелери (КББИ), 2-чыгарылыш [Текст]: //. –Бишкек. 1998.
141. Окутуу жана тарбиялоонун орчундуу маселелери (КББИ), 3-чыгарылыш [Текст]: //. –Бишкек. 1999.
142. Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу [Текст]: // IFES-Кыргызстан. – Бишкеке-2005, 16-б. - 64 б.
143. Окуу кыргыз тилинде жүргөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун предметтик стандарты, – 2019.
144. Орузбаева Б. К.Тыныстанов-лингвист. // Кыргыз филологиясынын айрым маселелери [Текст]: // Орузбаева Б. К. – Бишкек. 1999..
145. Осмонкулов А. Кыргыз тилинин окумуштуу методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери [Текст]: // Осмонкулов А. – Бишкек, 2006. 316-б.)
146. Осмонкулов А. Кыргыз тилинин тыбыштык системасын окутуу[Текст]: // Осмонкулов А. – Ф.: 1986.
147. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан[Текст]: // Осмонкулов А. – Ф.: 1974.
148. Осмонкулов А. Профессор К.Тыныстановдун алгачкы окуу китеби жөнүндө [Текст]: // Осмонкулов А. – КУУнун жарчысы. 2002. 21-23-беттер.
149. Осмонкулов А., Өмүралиев Б. Кыргыз тили: жалпы билим берүүчү мектептин 5-классы үчүн окуу китеби [Текст]: // Осмонкулов А., Өмүралиев Б. – Б.: 2007.
150. Оторбаев Б. К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары [Текст]: // Оторбаев Б. К Кызматташуу педагогикасы. – Б.: 2008. - 96 б.
151. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы [Текст]: // Өмүралиев Б. – Ф.: 1990
152. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы [Текст]: // Өмүралиев Б. – Б.:Мектеп -1991, -290 б.

153. Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Азыркы кыргыз тилинин таблицасы (фонетика морфология синтаксис) [Текст]: // Өмүралиев Б., Үсөналиев С. – Б.: -2003, - 98 б.
154. Пазухин Р. В. Язык, функция, коммуникация. [Текст]: // Пазухин Р. В – Вопросы языкознания. 1979.
155. Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам [Текст]: // Пассов Е. И. – М.:1977.
156. Проблемы школьного учебника [Текст]: //. – М.: 1980.
157. Рысбаев С. К Кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну менен түзүлүшүнө коюлуучу дидактикалык жана методикалык талаптар . Кыргыз тили окуу китептерин түзүүчүлөргө илимий - методикалык кеңештер [Текст]: // Рысбаев С. К. – Б. 2020.
158. Рысбаев С. К. «Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо» [Текст]: // Рысбаев С. К – Бишкек, 1998,
159. Рысбаев С. Кыргыз тили, адабияты окуу китептеринин мазмунун жана түзүлүшүн өркүндөтүү жолдору (5-8-кл.) [Текст]: // Рысбаев С. К – Б .: Мектеп, 1992. – 79.
160. Рысбаев С. Улуттук мазмундагы эне тили окуу китептерин түзүүнүн проблемалары [Текст]: // Рысбаев С. К. – Б.: 2007.
161. Саалаев Э. Окутуунун интерактивдүү усулдары./ Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст]: / Саалаев Ө. // – Б., 2007. - 58 б.
162. Сартбаев К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст]: // Сартбаев К. К. – Ф.: 1971
163. Сарылбекова З. Кыргыз тилин кырдаалдык негизде окутуу [Текст]: // Сарылбекова З. – Б.: 2007.-218 б.
164. Сарылбекова З. Коммуникативные основы обучения киргизскому языку в старших (10-11) классах в школах с русским языком обучения. [Текст]: // Сарылбекова З. – Дис… канд. пед. наук. – -2006, - 154 с.

165. Селевко Г. К. Опыт системного исследования педагогических исследований. [Текст]: // Селевко Г. К Школьные технологии. – М., 1996, №1,6,
166. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе эффективности управления и организация учебного процесса [Текст]: // Селевко Г. К. – 99 с.
167. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст]: // Селевко Г. К. – М.: Народное образование, 1998. С.14-15, 99, -256 с.
168. Современная дидактика: теория-практике [Текст]: // Под. ред. И. Я Лернера., И. К. Журавлева. – М., 1994. С. -7-9.
169. Соколова Г. П. Уроки русского языка, 5 класс [Текст]: // Соколова Г. П. – М.: Просвещение, 1986, С. -4-5
170. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование [Текст]: // Солнцев В. М. – М.:1971.
171. Сорос-Кыргызстан» – Б.: 1999. -204 с.
172. Степанова Е. М. О начальном практическом курсе русского языка [Текст]: // Степанова Е. М. – Русский язык за рубежом. 1981.
173. Султанбаев Т. Демократия мектептен башталат. [Текст]: // Султанбаев Т – Кут билим. – 1996. №9. – 5-б.
174. Сыдыкбаева Б. Ш. К.Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептеринин дидактикалык негиздери [Текст]: // Сыдыкбаева Б. Ш.. – Б.:2011.
175. Сынчыл ойлом» боюнча макалалар [Текст]: // – Бишкек-1999. -83 б.
176. Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын хрестоматиясы [Текст]: //. Кыргызстан Сорос фонду. 123-124-бб. – Бишкек-2004. 190- б.
177. Тарасов Е. Ф. К построению теории речевой коммуникации.-В кн.:Теоретические проблемы речевого общения [Текст]: // Тарасов Е. Ф. – М.:1977.

178. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе [Текст]: // (Под. ред. Климентенко А.Д., Миролюбова А.А.) – М,:1981.
179. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий [Текст]: // Теплов Б. М. – М.:1961.
180. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности [Текст]: // Тихомиров О. К. – М.:1969.
181. Турусбекова А. Э. Сынчыл ойлом багытында өтүлгөн сабакта окутуу жана тарбиялоо иштери [Текст]: // Турусбекова А. Э – Эл агартуу. 2005, №5-6. – 40-43-б. Сынчыл ойлом аркылуу окуучунун чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү [Текст]: //. – 44 – 47 б.
182. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз /Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп/ [Текст]: //. Тыныстан уулу Касым – Фрунзе: Кырмамбас, 1928. 67 б//
183. Тыныстанов К. Кыргыз тили. 2-китеп. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-жыл үчүн тил сабактары [Текст]: // Тыныстан уулу Касым – Ф.: 1934. //Китептерди басмадан чыгарган Себат Кыргыз-Түрк лицейлеринин башкы мүдүрлүгү. Стамбул, 1998//.
184. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы 5-6-жыл үчүн тил сабактары [Текст]: // Тыныстан уулу Касым. – Б.: 1996.
185. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы 5-6-класстар үчүн окуу китеби [Текст]: // Тыныстан уулу Касым – Ф.: 1934.
186. Тыныстанов Т. Кыргыз тили. 2-китеп: Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-жыл үчүн тил сабактары [Текст]: // Тыныстан уулу Касым. – Ф.: Кырмамбас, 1934.
187. Үмөталиева Б. 5-класстын “Кыргыз тили” окуу китебине методикалык көрсөтмө [Текст]: // Үмөталиева Б. – Ф.: 1990.
188. Үмөталиева Б., Өмүралиев Б., Осмонкулов А. 5-класстын “Кыргыз тилине” методикалык көрсөтмө. Мугалимдер үчүн колдонмо [Текст]: // Үмөталиева Б. – Б.: 2003.

189. Үмөталиева Б., Өмүралиев Б., Осмонкулов А. Кыргыз тили. 5-класстар үчүн [Текст]: // Үмөталиева Б., Өмүралиев Б., Осмонкулов А. – Б.: 1993.
190. Үсөналиев С. «Мектепте кыргыз тилин окутуунун маселелери» методикалык колдонмо [Текст]: // Үсөналиев С – 5-чыгышы 34-54-б. - 73-б.
191. Үсөналиев С. Морфологияны жана орфографияны окутуу [Текст]: // Үсөналиев С. – Ф.: 1985.
192. Чыманов Ж. Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы [Текст]: // Чыманов Ж. – Б.: 2009.
193. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст]: // Чыманов Ж. – Б.: 2009.
194. Чыманов Ж. Сабактын теориясы жана практикасы [Текст]: // Чыманов Ж. – Б.: 2007.
195. Чыманов Ж. А. Кыргыз тили: Окутуу методдору [Текст]: // Чыманов Ж. – Б.: 2007. – 100 б.
196. Чыманов Ж. А. Кыргыз мектептеринин 5-классында байланыштуу кепти окутуунун методикасы [Текст]: // Чыманов Ж. А. Пед.илим.канд. дисс. – Бишкек КМУУ, 1995 – 207 б.
197. Эсеналиева К. Азыркы педагогикалык процесстеги интерактивдүү окутуунун абалы [Текст]: // Эсеналиева К. – Мектеп-Школа, 2006, №3, стр. 78-87

ТИРКЕМЕ

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП, ТЕКСТ

ТЕКСТ, АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

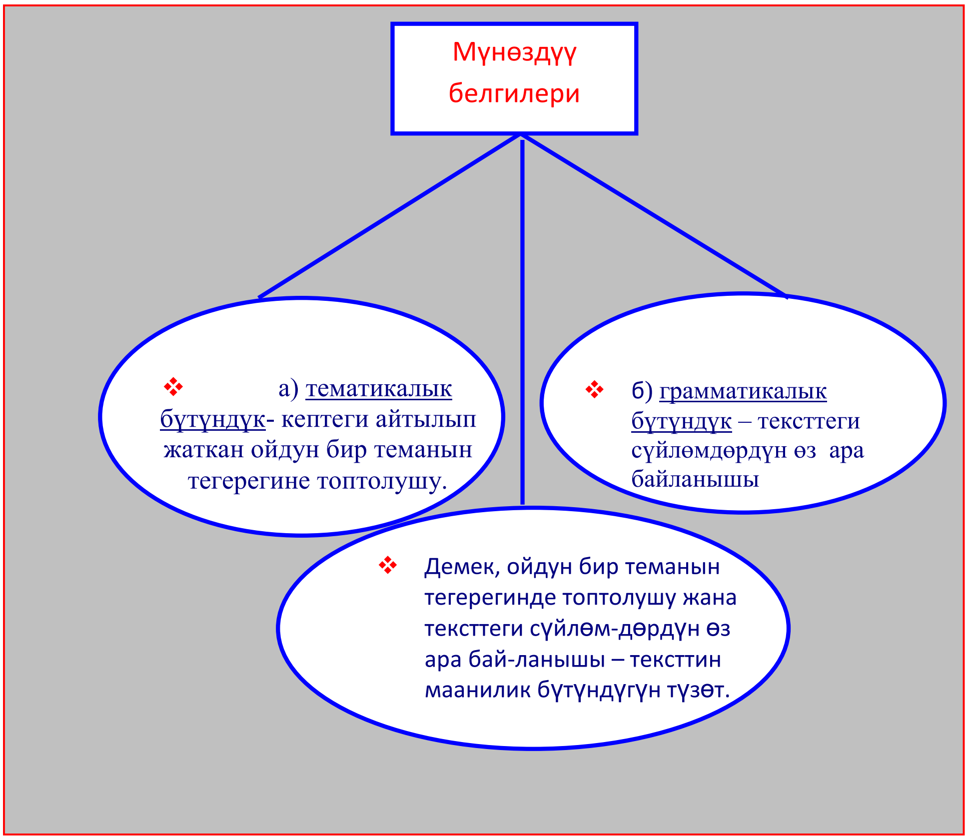

КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ: БАЯНДОО, СҮРӨТТӨӨ, ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ

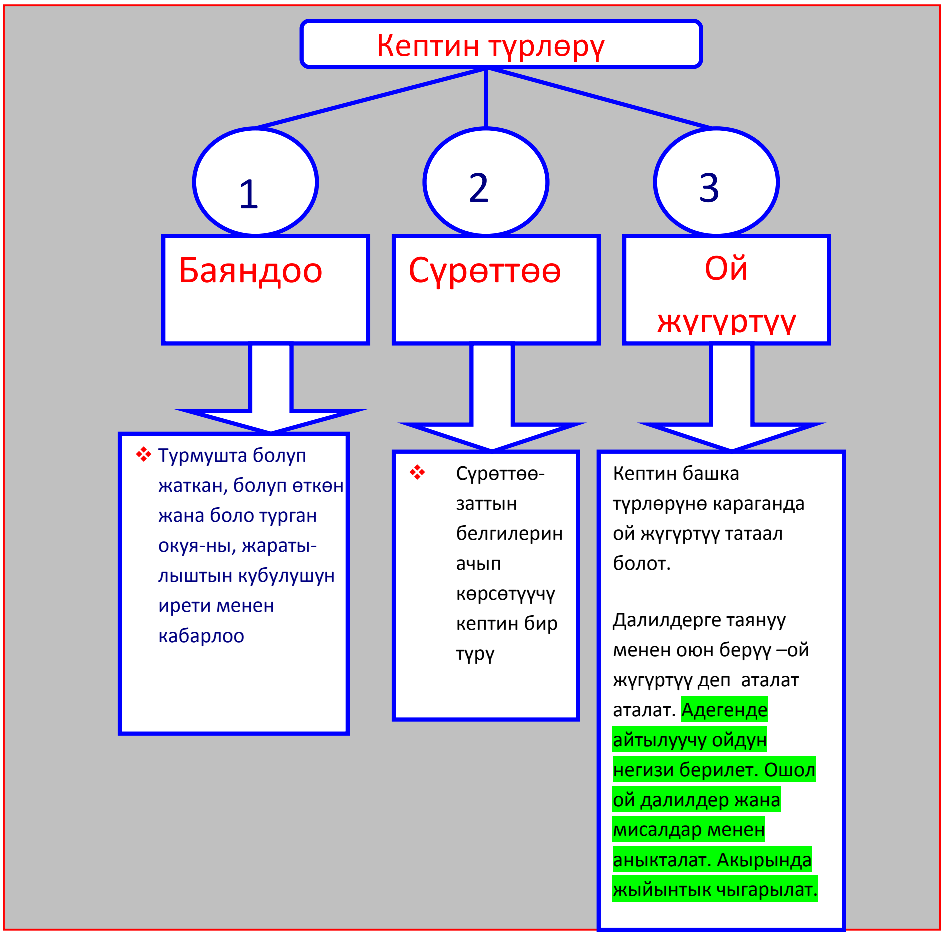

СҮРӨТТӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

СӨЗ АЙКАШЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

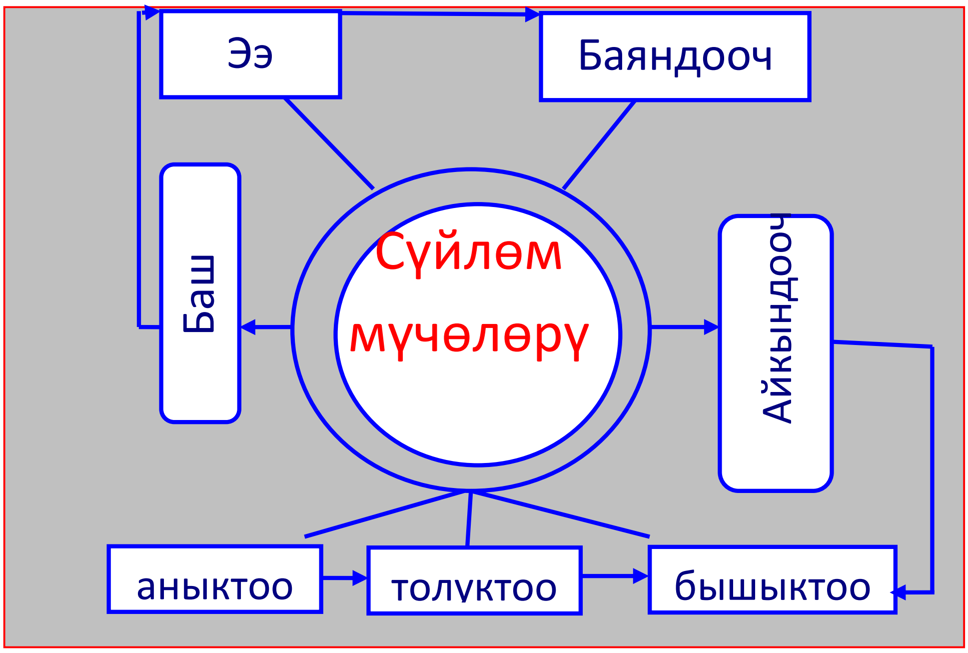

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү

Аныктооч

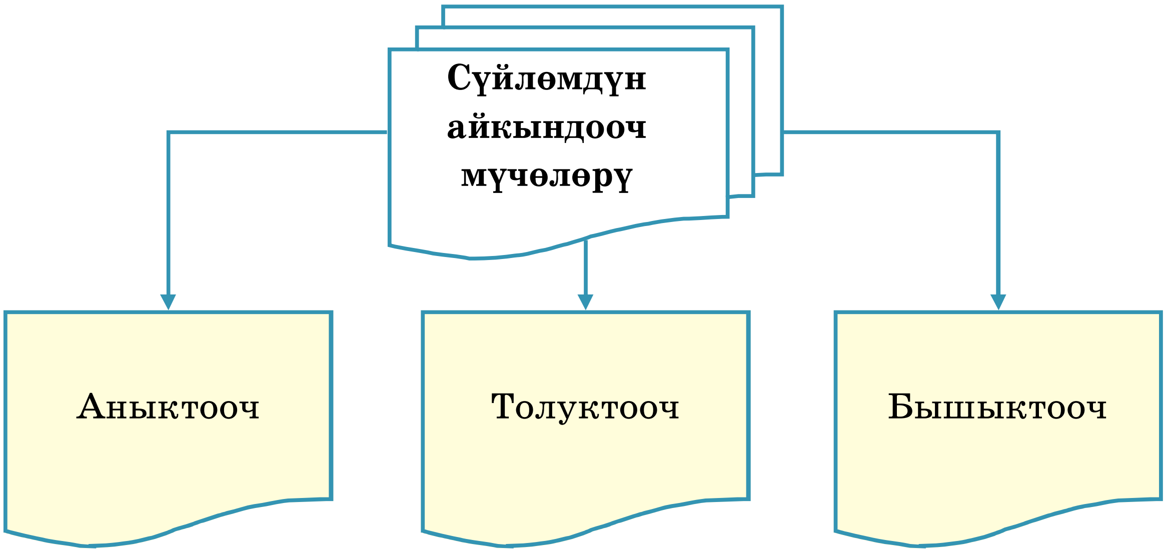

СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮ

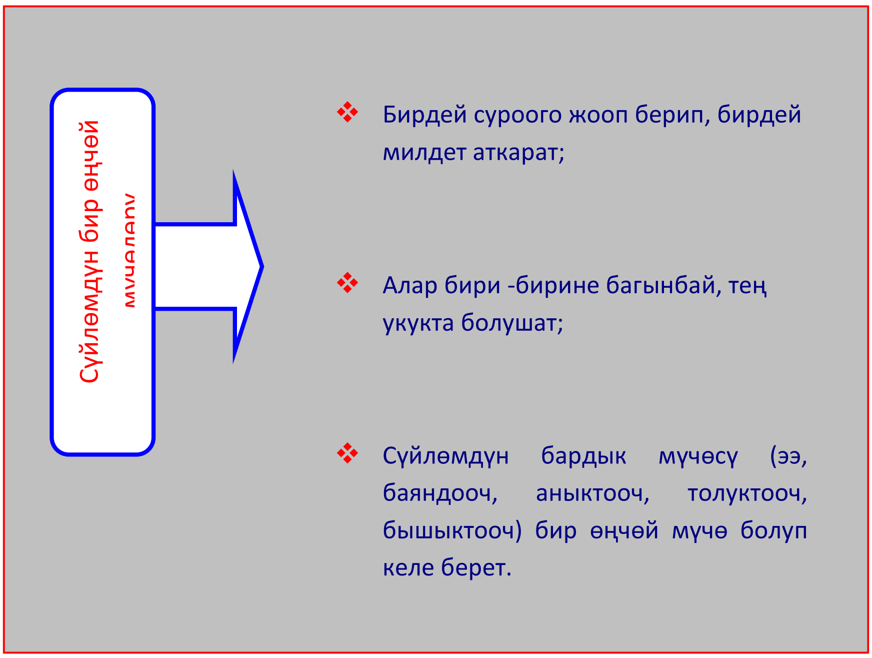

СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН КАРАТМА СӨЗДӨР

Каратма сөз

- Сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун кимге? эмнеге? арналгандыгын билдирет
- Ал сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн айырмаланып, кайрылуу, чакырык
- интонациясы
- Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн башына келсе, үтүр белгиси өзүнөн кийин, ортосуна келсе, эки жагына, аягына келсе, өзүнөн мурун коюлат
- Зат атооч, заттанган сын атооч, сан атооч, атоочтуктар каратма сөз боло алышат

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ

кептин түрлөрү

ой жүгүртүү

- кептин башка түрлөрүнө караганда, ой жүгүртүү татаал болот.
- далилдерге таянуу менен оюн берүү - ой жүгүртүү деп

камтылган мазмун

- адегенде айтылуучу ойдун негизи берилет.
- ошол ой далилдер жана мисалдар менен аныкталат.

Төл жана бөтөн сөздөр жөнүндө түшүнүк

Төл жана бөтөн сөздөр

- Өз ара пикир алышуудагы өзүбүздүн сөзүбүз – **төл сөз**, ал эми башка бирөөнүн сөзү – **бөтөн сөз** деп аталат.
- Бөтөн сөздөр жай, суроолуу жана күчтүү сезим менен айтыла берет.
- Жай сүйлөм маанисиндеги бөтөн сөз төл сөздөн мурда келсе, анда бөтөн сөздөн кийин үтүрлүү сызыкча коюлат да, бөтөн сөз тырмакчага алынат. → «Б»,-Т
- Бөтөн сөз суроо же илептүү сүйлөм болсо, бөтөн сөздөн кийин суроо же илеп белгиси коюлуп, бөтөн сөз тырмакчага алынат. → «Б?!»-Т
- Бөтөн сөз төл сөздөн кийин келсе, өзүнөн мурун кош чекит коюлуп, биринчи сөзү баш тамга менен тырмакчага алынып жазылат. → Т: «Б»

ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

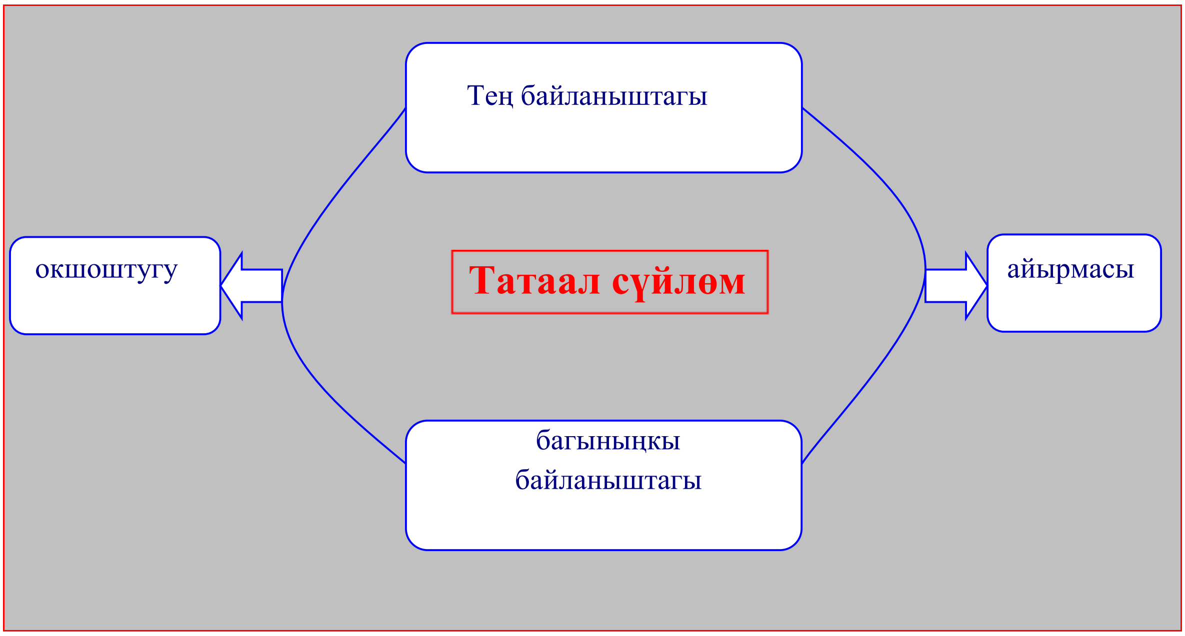

ФОНЕТИКА ЖАНА ГРАФИКА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

- Сүйлөм сөздөрдөн, сөздөр тыбыштардандан турат. Ал эми тыбыштар үн түйүндөрүнүн жардамы менен жасалат
- Тыбыштар өз алдынча турганда мааниге ээ болбойт
- Тыбыштар сөздүн маанисин өзгөртүүчүлүк касиетке ээ
- Каалаган эле ар түрдүү тыбыштын жыйындысы сөз боло албайт. Сөз болуш үчүн толук маани берүүсү зарыл
- Тыбыштардан сөз жасоодо өпкө, кекиртек, үн түйүндөрү, мурун көңдөйү, ооз көңдөйү, таңдай, тил жана эриндер катышат

- Фонетика тилдин тыбыштык түзүлүшүн окутат

Графика		
Грек тилинен алынган, бизче которгондо "жазамын" дегенди түшүндүрөт	*Алфавиттеги тамгалардын басма жана жазма түрүндөгү жазылыштарын жөнгө салат*	*Жазууда колдонулуучу түрдү шарттуу белгилер, алфавиттеги тамгалар*

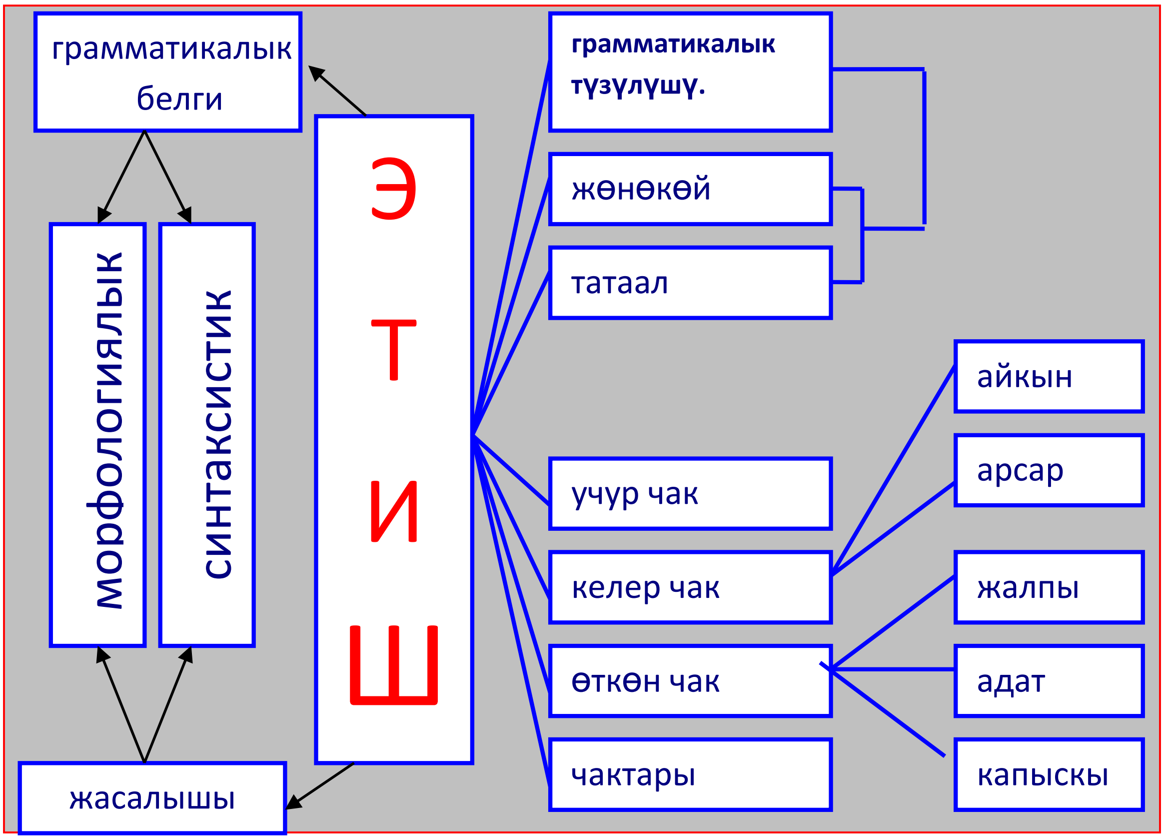
грамматикалык белги
морфологиялык
синтаксистик
жасалышы
Э Т И Ш
грамматикалык түзүлүшү.
жөнөкөй
татаал
учур чак
келер чак
өткөн чак
чактары
айкын
арсар
жалпы
адат
капыскы

СЫН АТООЧ

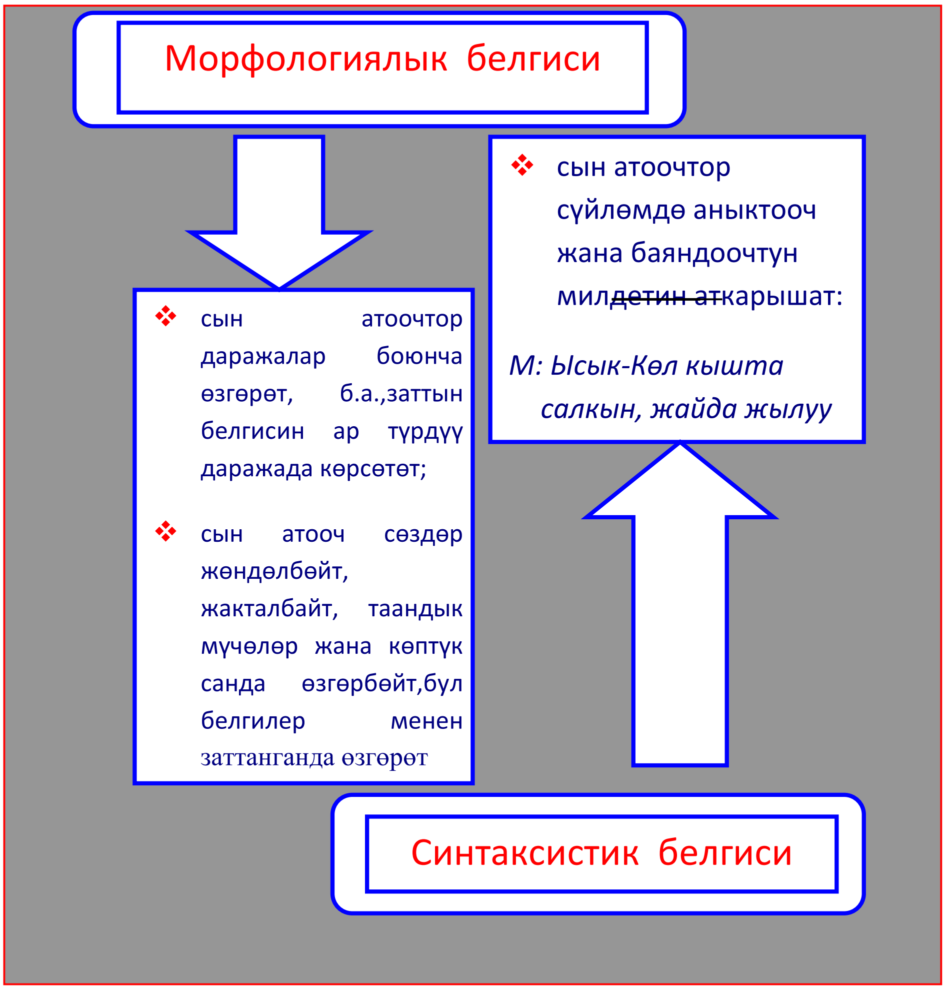
Морфологиялык белгиси
сын атоочтор даражалар боюнча өзгөрөт, б.а.,заттын белгисин ар түрдүү даражада көрсөтөт;
сын атооч сөздөр жөндөлбөйт, жакталбайт, таандык мүчөлөр жана көптүк санда өзгөрбөйт,бул белгилер менен заттанганда өзгөрөт
сын атоочтор сүйлөмдө аныктооч жана баяндоочтун милдетин аткарышат:
М: Ысык-Көл кышта салкын, жайда жылуу
Синтаксистик белгиси

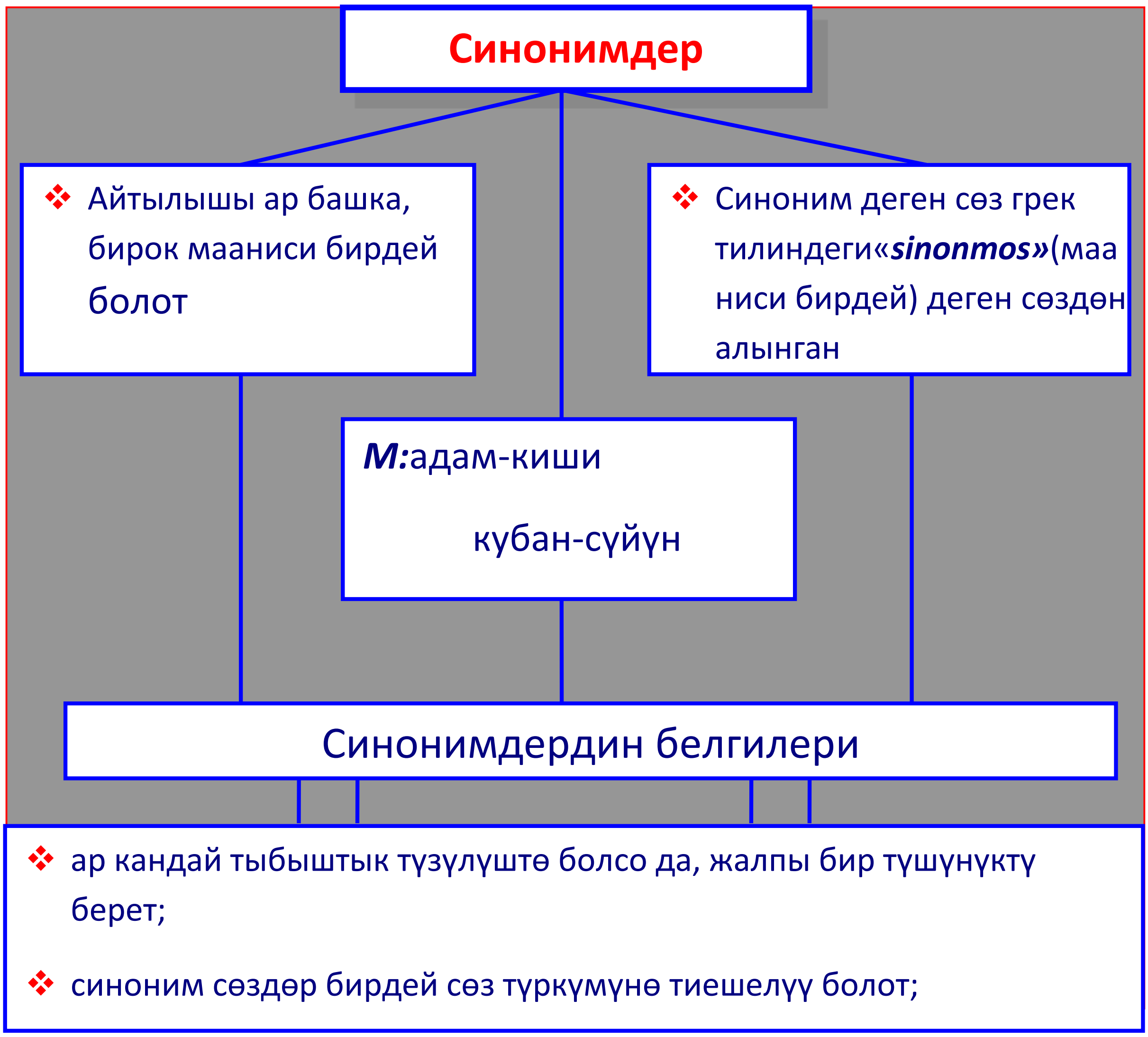
Синонимдер
Айтылышы ар башка, бирок мааниси бирдей болот
Синоним деген сөз грек тилиндеги«sinonmos»(маа ниси бирдей) деген сөздөн алынган
М:адам-киши
кубан-сүйүн
Синонимдердин белгилери
ар кандай тыбыштык түзүлүштө болсо да, жалпы бир түшүнүктү берет;
синоним сөздөр бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болот;

Омонимдер

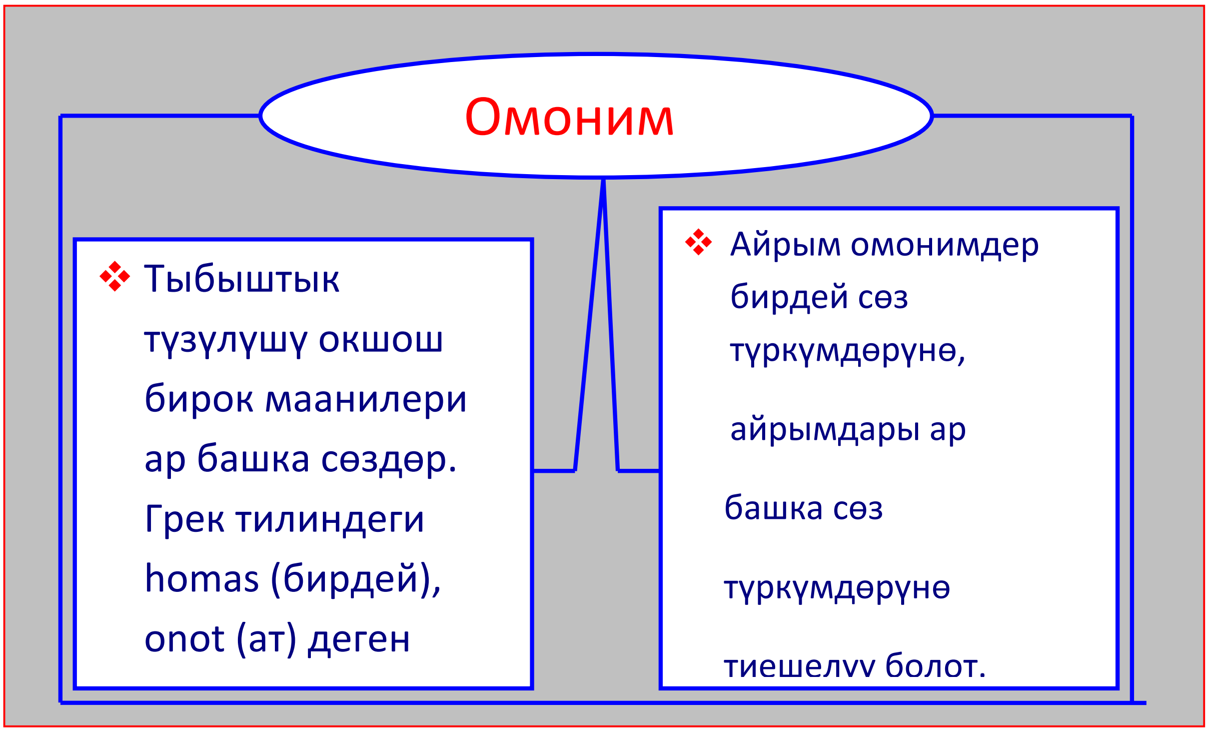
Омоним
Тыбыштык түзүлүшү окшош бирок маанилери ар башка сөздөр. Грек тилиндеги homas (бирдей), onot (ат) деген
Айрым омонимдер бирдей сөз түркүмдөрүнө,
айрымдары ар
башка сөз
түркүмдөрүнө
тиешелvv болот.

Сөздүн курамы - уңгу жана мүчө, алардын мүнөздүү белгилери

СӨЗДӨРДҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНӨ АЖЫРАТУУНУН ПРИНЦИПТЕРИ

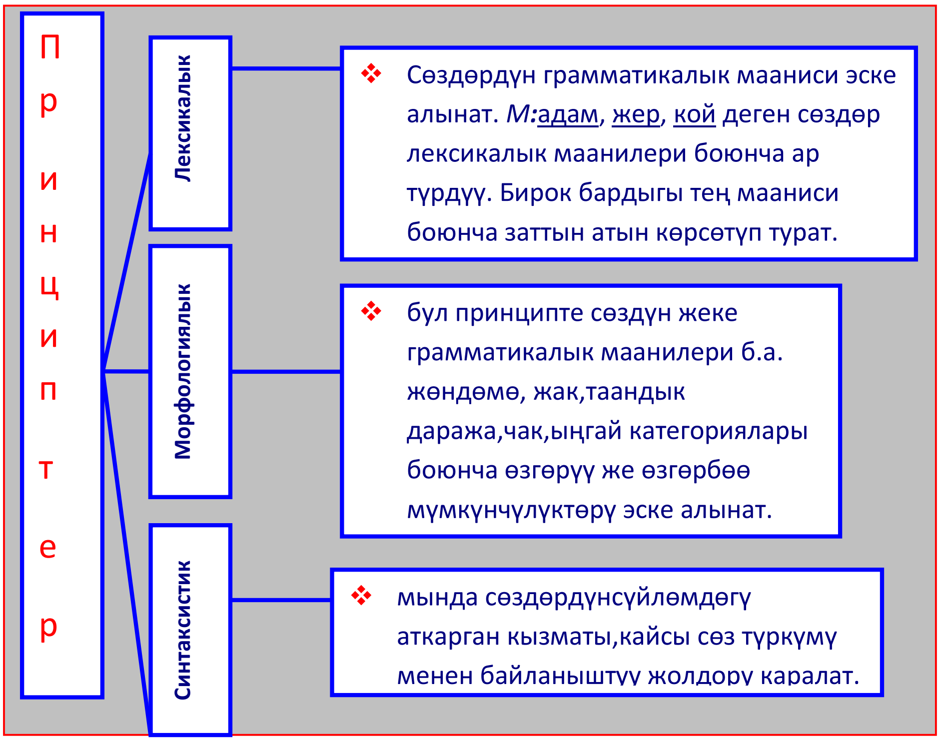

МААНИ БЕРҮҮЧҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

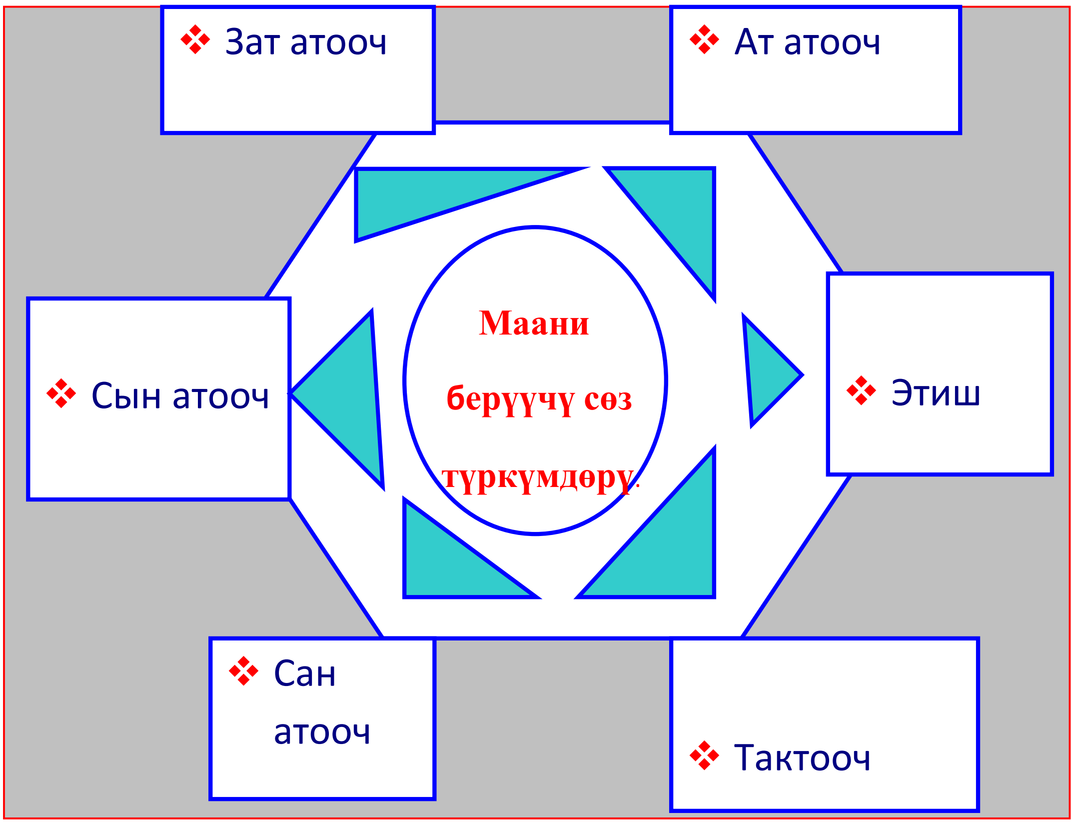

ЗАТ АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

ЗАТ АТООЧТУН КӨПТҮК САНДА – ЛАР МҮЧӨСҮ МЕНЕН ӨЗГӨРҮШҮ

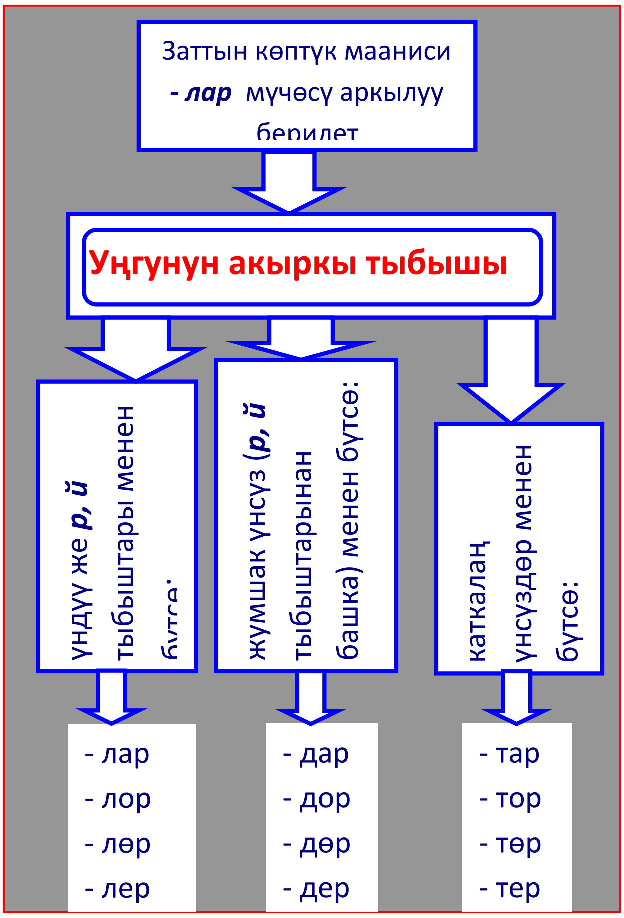

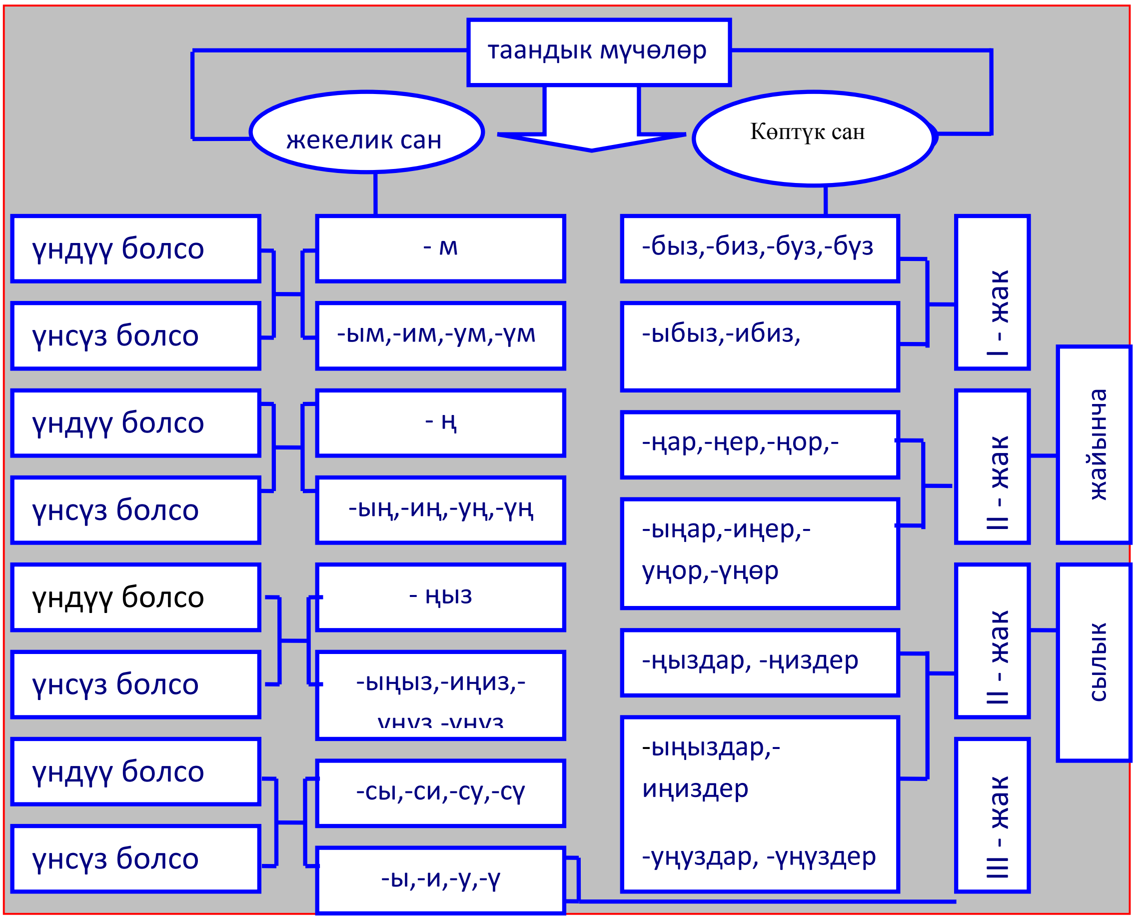
таандык мүчөлөр
жекелик сан
Көптүк сан
үндүү болсо
үнсүз болсо
үндүү болсо
үнсүз болсо
үндүү болсо
үнсүз болсо
үндүү болсо
үнсүз болсо
- м
-ым,-им,-ум,-үм
- ң
-ың,-иң,-уң,-үң
- ңыз
-ыңыз,-иңиз,-
-сы,-си,-су,-сү
-ы,-и,-у,-ү
-быз,-биз,-буз,-бүз
-ыбыз,-ибиз,
-ңар,-ңер,-ңор,-
-ыңар,-иңер,-
уңор,-үңөр
-ңыздар, -ңиздер
-ыңыздар,-
иңиздер
-уңуздар, -үңүздер
I - жак
II - жак
II - жак
III - жак
жайынча
сылык

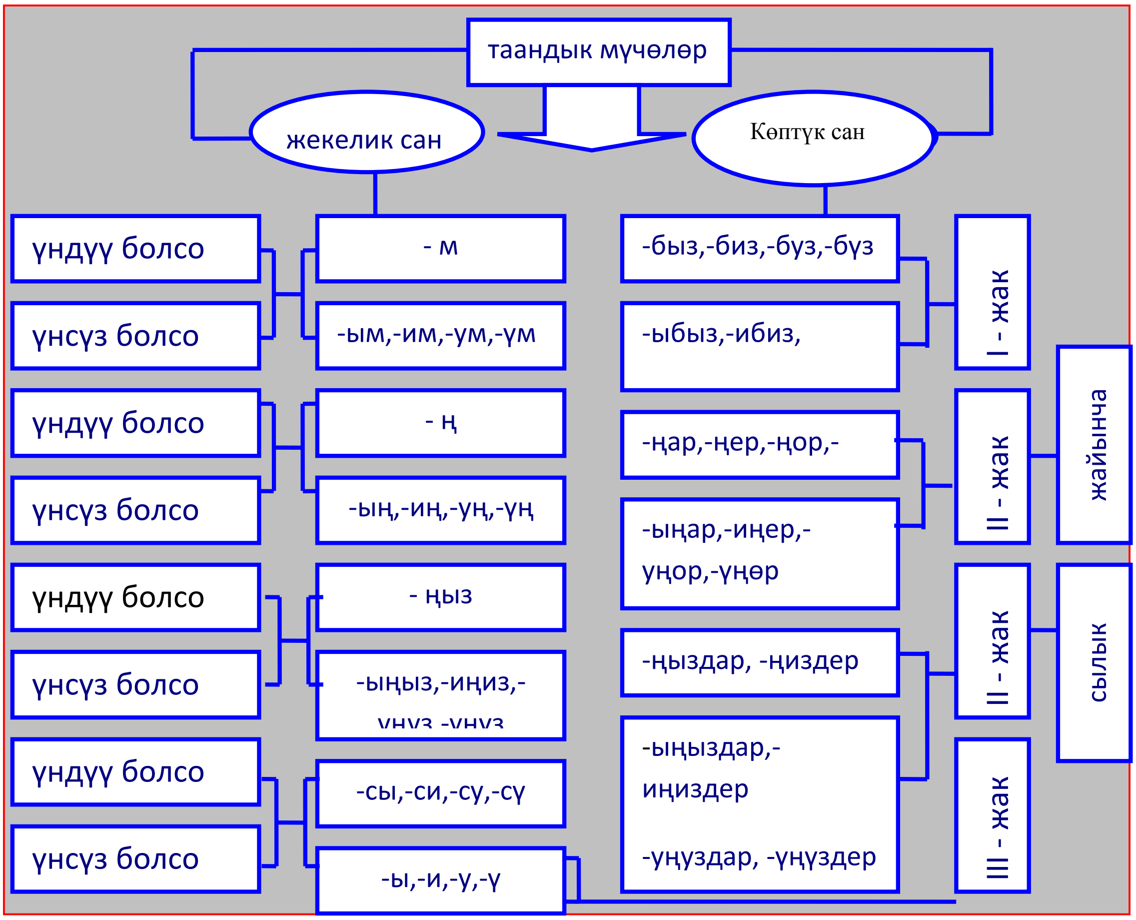
таандык мүчөлөр
жекелик сан
Көптүк сан
үндүү болсо
үнсүз болсо
үндүү болсо
үнсүз болсо
үндүү болсо
үнсүз болсо
үндүү болсо
үнсүз болсо
- м
-ым,-им,-ум,-үм
- ң
-ың,-иң,-уң,-үң
- ңыз
-ыңыз,-иңиз,-
-сы,-си,-су,-сү
-ы,-и,-у,-ү
-быз,-биз,-буз,-бүз
-ыбыз,-ибиз,
-ңар,-ңер,-ңор,-
-ыңар,-иңер,-
уңор,-үңөр
-ңыздар, -ңиздер
-ыңыздар,-
иңиздер
-уңуздар, -үңүздер
I - жак
II - жак
II - жак
III - жак
жайынча
сылык

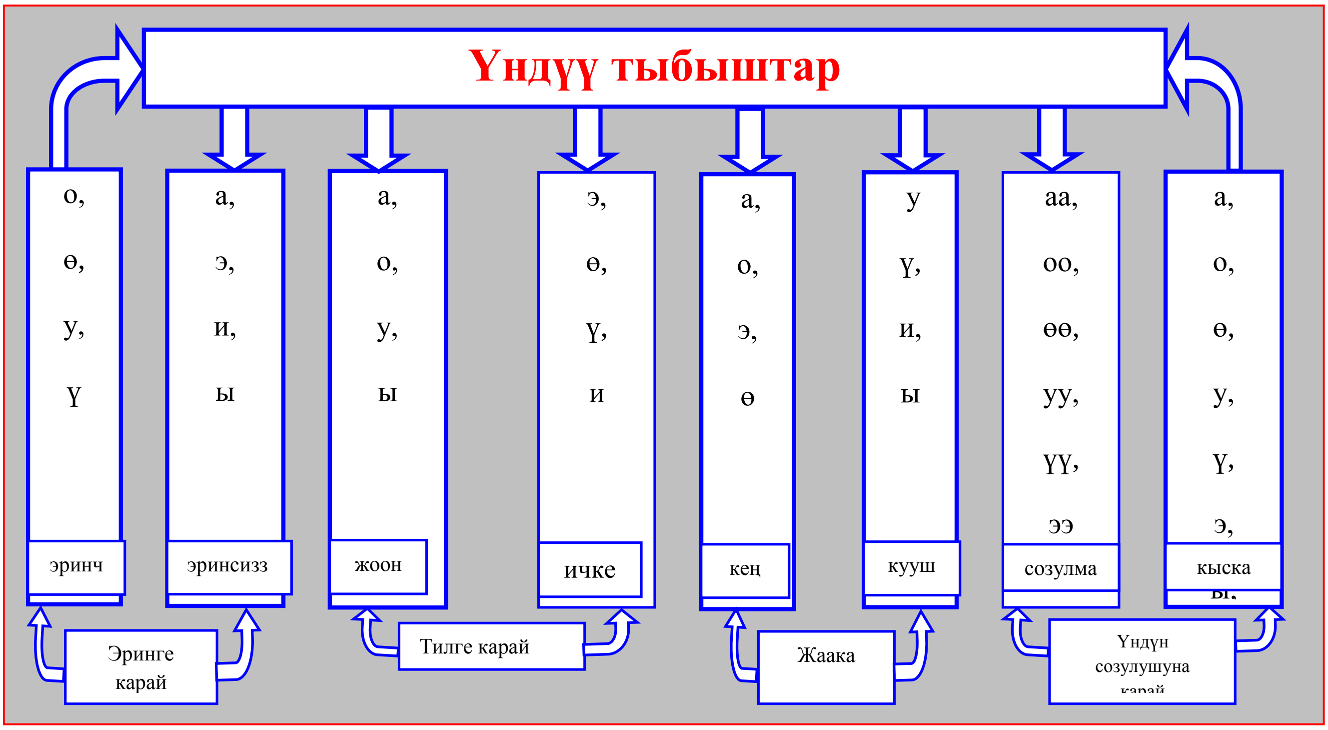

СӨЗДҮН КУРАМЫ, УҢГУ ЖАНА МҮЧӨ